

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

УДК [271.2:322](477) «1917/1930»

На правах рукопису

ЩЕРБАНЬ МИКОЛА ВОЛОДИМИРОВИЧ

**ВІДНОСИНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ І РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1917 – 1930 РР.)**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство (історичні науки)

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник

Балух Василь Олексійович
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України

Чернівці – 2015

Зміст

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1. 1 Стан наукової розробки проблеми в історіографії.....	11
1. 2. Джерельна база дослідження.....	22
Висновки до розділу I.....	32
РОЗДІЛ II. ІДЕЙНІ ВИТОКИ І МЕХАНІЗМИ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТУТУСУ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ.....	34
2. 1 Більшовицький концепт державно-церковних відносин: доктринальні засади та засоби реалізації в 1917 – 1919 рр.....	34
2. 2 Становлення та функціонування системи регулювання відносин між державою і Російською Православною Церквою впродовж 1920 – 1930 рр.....	50
Висновки до розділу II.....	79
РОЗДІЛ III. КОНФІСКАЦІЇ ЦЕРКОВНОГО МАЙНА ЯК ЗАСІБ НИЩЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ....	81
3.1 Мета, засоби та методи примусового вилучення церковного майна впродовж 1918 – 1930 рр.	81
3.2 Реакція Церкви та української громадськості на конфіскацію та нищення церковних цінностей	105
Висновки до розділу III.....	126

РОЗДІЛ IV. АТЕЇЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИТІСНЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ТА УТВЕРДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ В УКРАЇНІ	128
4.1 Завдання, організація та форми антирелігійної пропаганди в Україні початку 1920-х рр.....	128
4.2. Основні вектори тотальної атеїзації населення	158
Висновки до розділу IV.....	185
ВИСНОВКИ	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194
ДОДАТКИ	261

ВСТУП

Актуальність теми. Православ'я в Україні за свою більш ніж тисячолітню історію зазнало безліч потрясінь і втрат. Новітня доба принесла православ'ю нові випробування: кардинальні інституційні, канонічно-юридичні, етноконфесійні зміни, наслідком яких стало його витіснення на маргінес суспільного буття. По суті, йдеться про унікальний досвід існування та виживання Церкви в умовах антирелігійної держави.

Дослідницький інтерес до обраної проблеми пояснюється, зокрема, можливістю опрацювання засекреченої донедавна низки джерел, що стали доступними внаслідок так званої «архівної революції». Саме вони уможливили охоплення широкої палітри чинників, обставин та наслідків квазіатеїстичного експерименту радянської влади в Україні в контексті формування тоталітарного режиму, одним із об'єктів якого стала Російська Православна Церква.

Необхідність дослідження вказаної теми визначається ще й тим, що аналіз державно-церковних відносин в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. у вітчизняній історіографії останніх десятиліть стосувався переважно різних Церков, течій та угруповань православного коріння. Натомість специфіку відносин радянської влади і Російської Православної Церкви, що на той час була домінуючою православною конфесією в Україні, досліджувано меншою мірою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукової теми кафедри культурології, релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Суспільно-культурні та етнорелігійні фактори у контексті євроінтеграційних процесів: світоглядно-ціннісні та практичні виміри» (номер державної реєстрації 0115U0001037).

Мета і завдання дослідження визначені з урахуванням специфіки наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідження. **Мета дисертації** – здійснити комплексний історико-релігієзнавчий аналіз змісту та характеру відносин радянської влади і Російської Православної Церкви на теренах України впродовж 1917 – 1930-х рр.

Досягнення поставленої мети зумовлює постановку низки питань, що передбачає вирішення **наступних завдань**:

- проаналізувати доктринальні засади та засоби реалізації радянської моделі державно-церковних відносин у 1917 – 1919 рр.;

- дослідити становлення та функціонування системи регулювання відносин між державою і Російською Православною Церквою в Україні впродовж 1920 – 1930 рр.;

- розкрити мету, засоби та методи примусового вилучення церковного майна;

- охарактеризувати реакцію Церкви та української громадськості на конфіскацію та нищення церковних цінностей;

- з'ясувати завдання, організацію та форми антирелігійної пропаганди початку 1920-х рр.;

- проаналізувати основні вектори тотальної атеїзації населення.

Об'єктом дослідження є релігійно-церковна політика радянської влади в Україні впродовж 1917 – 1930-х рр., а **предметом** – правовий та ідеологічний аспекти відносин радянської держави та Російської Православної Церкви в означений період.

Хронологічні межі дослідження визначаються внутрішньою логікою подій та обмежуються 1917 – 1930 рр. Нижній хронологічний рубіж – 1917 р. – зумовлений часом Жовтневого перевороту, в результаті якого, зокрема, відбулися кардинальні трансформації правового становища Російської Православної Церкви; верхній – 1930 р. – дозволив відстежити еволюцію державно-церковних відносин, а також процес уніфікації радянської політики в царині релігії і Церкви після ухвалення 1929 р. закону про релігійні

об'єднання, реалізація якого супроводжувалася суттєвим адміністративно-правовим обмеженням їхньої діяльності.

Територіальні межі дослідження охоплюють радянські державні утворення на теренах України, що відомі сучасній історичній науці як Радянська Українська Народна Республіка (грудень 1917 – березень 1918 рр.) і Українська Соціалістична Радянська Республіка (січень 1919 – січень 1937 рр.).

Методи дослідження. Вибір методів проведення дослідження зумовлені методологією соціально-гуманітарного наукового пізнання. В основу дисертації покладено концептуальний аналіз архівних документів, теоретичних напрацювань, здійснених історичною та релігієзнавчою науками. Важливими в означеній царині є праці українських учених – релігієзнавців, істориків, філософів, політологів, культурологів, які дають ключ до розуміння загальних процесів суспільного розвитку. Серед них – студії Л. Бабенко, Е. Бистрицької, В. Єленського, С. Жилюка, О. Ігнатуші, А. Киридон, А. Колодного, П. Кралюка, О. Крижанівського, С. Кульчицького, Г. Надтоки, В. Пашенка, М. Поповича, І. Преловської, О. Сагана, В. Силантьєва, Н. Стоколос, Я. Стоцького, О. Тригуба, В. Ульяновського, Л. Филипович, В. Шевченка, О. Шуби, П. Яроцького та інших, присвячені засадничим питанням становища Церкви в суспільстві, головним напрямом її діяльності та державно-церковним відносинам. Використання системного підходу забезпечило адекватну постановку наукових завдань та їх послідовне розв'язання.

Методи дослідження, що використовувалися в дисертації, потребували поєднання феноменологічного та історико-компаративного підходів. На етапі архівного пошуку застосовувалися методи наукової евристики, аналізу та синтезу, порівняльний, описовий, класифікації та критики джерел. Метод систематизації із залученням аналітико-синтетичного використовувався при дослідженні особливостей, механізмів, засобів і методів політики радянської влади щодо Православної Церкви. При цьому дисертант у своєму

дослідженні спирався на загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, конкретності, позаконфесійності та світоглядного плюралізму.

Наукову новизну одержаних результатів визначають вибір і розробка теми дисертації, яка є комплексним історико-релігієзнавчим дослідженням змісту та характеру відносин радянської влади і Російської Православної Церкви на теренах України впродовж 1917 – 1930 рр. Основні результати, які визначають наукову новизну дисертації, полягають у наступному.

Уперше:

- встановлено, що утворення VIII Ліквідаційного відділу НКЮ РСФРР (травень 1918 р.), яке започаткувало систему державно-політичного контролю за релігійним життям в Україні, та передача його функцій до НКВС (1922 р.) стали важливими віхами на шляху до поглиблення тоталітарного характеру влади в країні;

- з'ясовано, що декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим» від 23 лютого 1922 р. став поворотним у взаєминах між радянською владою і Російською Православною Церквою, оскільки ним легітимізувалося насилля як засіб конфіскації церковних цінностей;

- акцентовано увагу на тому, що відмова радянського керівництва погодитися на неодноразові пропозиції православного загалу стосовно заміни конфіскації церковних цінностей на гроші та продовольство, засвідчує як його віддане ставлення до традицій культово-обрядової практики, так і те, що ця акція своєю метою мала не стільки допомогти голодуючим, скільки завдати матеріального та ідейного удару по Російській Православній Церкві.

Уточнено:

- тезу про те, що оскільки за умов національно-визвольних змагань 1917 – 1919 рр. Україна жила життям, багато в чому відмінним від радянської Росії, а більшовицька політико-правова модель державно-церковних відносин почала реалізовуватися на її теренах лише з остаточним утвердженням на них радянської влади;

- думку, що форсована антирелігійна пропаганда, якій нерідко були властиві забюрократизованість, формалізм, компанійщина та войовнича риторика, в кінцевому результаті виявилася не тільки неефективною, але й такою, що призводила до її гострого несприйняття в суспільстві, особливо в селянському середовищі.

Отримали подальший розвиток:

- твердження, що в основу комуністичної моделі відносин між радянською державою і Церквою було покладене тотальне витіснення останньої з усіх сфер суспільного життя;

- висновок про те, що фактично і партійний, і державний апарати УСРР були позбавлені самостійності у вирішенні будь-яких питань взаємин держави і Церкви, оскільки принципові рішення щодо них ухвалювалися першочергово ЦК РКП(б) (1918-1925 рр.) (впродовж 1925 – 1952 рр. – ЦК ВКП(б));

- теза про те, що партійно-радянські органи під час голоду 1921 – 1923 рр. не тільки рішуче відсторонили Російську Православну Церкву від допомоги голодуючим, а й безпідставно звинуватили її в антинародності та контрреволюційності;

- твердження, що антирелігійна пропаганда на теренах радянської України була диференційована, що передбачало відповідні форми та методи її реалізації в середовищі робітників, селян та молоді;

- висновки про те, що масштабна антирелігійна пропаганда в Україні призвела до кардинальної зміни морально-ціннісних імператив у свідомості населення та формування нової, моноідеологічної системи світської обрядовості;

- судження про те, що системна атеїзація населення країни відбувалася під впливом усталеної пропагандистської ідеології про контрреволюційну, а відтак – антирадянську діяльність Російської Православної Церкви.

- акцентовано увагу на тому, що впродовж 1920-х рр. на теренах радянської України активно насаджувалася атеїстична модель суспільства,

деструктивні форми і методи якої призводили до руйнації підвалин її вкоріненої національної духовно-культурної традиції.

Теоретичне значення дослідження полягає насамперед у тому, що в ньому вирішено комплекс історико-релігієзнавчих проблем, які уможливили аналіз і конкретизацію правового та ідеологічного аспектів відносин радянської держави і Російської Православної Церкви впродовж 1917 – 1930 рр. Воно актуальне і для сучасної України, оскільки дає приріст нових релігієзнавчих, історіософських знань, що можуть збагатити теоретичний арсенал вітчизняного релігієзнавства та історичної науки, бути корисними для порівняльного аналізу проблем, які стосуються сучасних релігійно-церковних процесів в Україні.

Практичне значення дослідження зумовлене тим, що його матеріали і висновки можуть бути використані під час викладання курсів як з історії України, так і з історії релігії в Україні, релігієзнавства, етнології релігії, культурології, а також окремих спецкурсів історичної, релігієзнавчої та культурологічної спеціалізацій у вищих навчальних закладах. Низка положень дисертації є актуальними з точки зору осмислення та вирішення складних міжнаціональних, етноконфесійних та міжконфесійних проблем державними органами, Церквами, релігійними організаціями.

Апробація основних положень і результатів дисертації здійснена шляхом обговорення на науково-методичних семінарах кафедри культурології, релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Головні положення та результати дисертації апробовані автором під час виступів на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: «Релігія і громадянське суспільство» (Чернівці, 27–28 квітня 2004), «Релігія і суспільство: нові преференції» (Чернівці, 27–28 квітня 2006), «Історія релігій в Україні» (Львів, 16–18 травня 2006), «Православ'я в Україні» (Київ, 20 листопада 2012), «Дні філософського факультету – 2013» (Київ, 16–17 квітня 2013), «Соціокультурні виміри релігійних процесів у світі та в Україні» (Чернівці,

30–31 травня 2013), «Православ'я в Україні» (Київ, 25 листопада 2013), «Богословсько-філософські пошуки людини в історичному контексті: український вектор» (Львів, 3 квітня 2014), «Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства» (Чернівці, 28–29 квітня 2014), «Суспільні науки: виклики сьогодення» (Одеса, 1–2 серпня 2014), «Legislatie religie și libertate. O abordare in contextul globalizării» (Бухарест, 22 жовтня 2014).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 15 публікаціях, з яких 5 надруковано в наукових фахових виданнях України та 2 в міжнародних виданнях.

Структура дисертації обумовлена поставленими метою і завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (562 позиції) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок, із них 194 сторінки – основного тексту.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії

Історіографічний доробок нашого дослідження доволі істотний. Під різним кутом зору досліджуваною нами проблематикою займалися вчені радянської доби, зарубіжні історики та релігієзнавці.

Дослідники по-різному інтерпретували питання державно-церковних відносин в Україні впродовж 1917 – 1930 рр., оскільки осмислення означеної проблеми залежало від низки факторів, зокрема кількості наявних першоджерел, впливу «ідеологічних установок» як невід’ємного атрибуту радянської дійсності, а також політичної кон’юнктури й партійної номенклатури тощо. Зрештою, у цьому контексті солідаризуємося з твердженням авторитетної вітчизняної дослідниці А. Киридон, котра вважає, що, починаючи з 1920-х рр., позиції історіографії у висвітленні державно-церковних відносин постійно еволюціонували залежно від конкретної ситуації у розвитку взаємин Церкви та держави [333, с. 28].

Оскільки у роботі над дисертацією автор прагнув усебічно використовувати різнопланові історіографічні матеріали, зокрема загальну і спеціальну історичну та релігієзнавчу літературу, радянські партійні та церковно-релігійні видання, агітаційні пропагандистські праці, сучасні історіософські розробки тощо, вважаємо за доцільне запропонувати класифікацію цих праць за змістовим наповненням.

Першу групу складають праці дослідників радянської доби, що вийшли друком безпосередньо впродовж перших десятиліть існування радянської влади. Зауважимо, що в радянській Росії ще в часи громадянської війни почали з’являтися відповідні публікації, головним завданням яких було виявляти і викривати, як тоді писали, «реакційну», «контрреволюційну» і «рваншистську» роль Церкви, духовенства і вірян, а також роз’яснювати

ключові положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р. тощо. До числа таких праць можна віднести роботи Н. Лукіна [362 – 363], Н. Мещерякова [159], І. Степанова [415].

В Україні до розгляду комплексу питань державно-церковних відносин ґрунтовно підійшли лише з 1920-х рр., що було обумовлене завершенням активної фази процесу державотворення й остаточним утвердженням влади Рад. Характерними рисами цих публікацій було те, що вони стали своєрідною відповіддю на тогочасні політичні і соціальні замовлення та вказівки партійного керівництва. Варто зазначити, що проблеми державно-церковних відносин у цих працях розглядалися не на основі наукових підходів, а переважно з позицій політичної доцільності й практичної необхідності. З огляду на це стає зрозумілим, чому в цих працях політика радянської влади щодо релігії загалом і Церкви зокрема характеризувалася як об'єктивна, але водночас релігійні організації поставали як «антидержавні», «деструктивні» і «контрреволюційні».

Це були історичні нариси, брошури, конспекти виступів тощо. До числа таких можна зарахувати праці, що стосувалися проблем церковно-державних взаємин і належали діячам більшовицької партії та уряду, зокрема В. Бонч-Бруєвичу [276], П. Красікову [345 – 346], А. Луначарському [152 – 153], О. Ярославському [194 – 199], а в Україні – Е. Квірінгу [329].

Зрештою, впродовж 1920-х рр. до вивчення означених питань зверталися радянські фахівці з юриспруденції, котрі займалися переважно впорядкуванням та коментуванням радянського законодавства про релігію, зокрема аналізом основних положень декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», а також практики його втілення в життя. Першою спробою систематизувати законодавчі акти, що регулювали діяльність релігійних організацій у радянській Україні, було видання 1922 р. збірника постанов і циркулярів «Церква і держава» НКЮ УСРР [191] та більш розлогого україномовного аналога цієї праці за редакцією І. Сухоплюєва [182]. Над систематизацією законодавчих актів щодо релігії та

Церкви в радянській Росії працювали П. Дьяконов [308], М. Фіолетов [188], а в Україні – В. Бошко [277], Я. Буров [279], К. Гольберт, Г. Железногорський [311], Ю. Любинський [154], М. Красіков [344], С. Подофьоров [523], І. Сухоплюєв [182] та ін. Однак найбільшу наукову цінність мають, на нашу думку, розлогі коментарі радянського законодавства щодо відокремлення Церкви від держави, здійснені професором П. Гідуляновим. Цей науковець приділив значну увагу розкриттю суті більшовицької концепції свободи совісті, а також порівняльному аналізу республіканських законодавств, що стосувалися релігійних питань [119].

Наголосимо на тому, що репресивна політика радянської влади щодо релігії і Церкви була піддана гострій критиці з боку світової громадськості, що суттєво вплинуло на підрив міжнародного авторитету СРСР. Позицію цивілізованого світу щодо утисків релігії і Церкви в СРСР більшовицька пропагандистська машина доволі швидко навчилася трактувати як безпідставні «наклепи на соціалістичний лад». Однак критика світової спільноти змусила радянський політикум спонукати науковців зайнятися «ідеологічно правильною» інтерпретацією проблем правової регламентації державно-церковних відносин у країні Рад, щоб це могло дати «рішучу й ефективну відсіч нападам ідеологічних ворогів» [307, с. 5]. Зокрема, вивченню становища релігійних спільнот у СРСР були присвячені праці Ф. Бармелюка [267], М. Голодного [296], Г. Гольста [297], В. Клочкова [335 – 336], М. Красікова [346], В. Куроедова [352 – 353], М. Персіца [390], Ю. Рекка [398], Ю. Розенбаума [399], Ф. Рудинського [402] та ін.

Окрему історіографічну групу дисертації складають праці, присвячені «злочинній» ролі Церкви під час проведення кампаній з «викриття» святих мощей, вилучення церковних цінностей, «розвінчання» культу іконошанування шляхом дискредитації «чудес», а також праці, що розкривають питання організації антирелігійної пропаганди. До таких варто віднести роботи М. Горєва [298], П. Красікова [344], А. Луначарського [152], Б. Кандидова [325 – 326], Ю. Самойловича [406].

Особливо вдало демонструють ставлення більшовиків до релігії і Церкви, а також відображають практику його реалізації на місцях праці, спрямовані на формування та інформаційну підтримку функціонування антирелігійних осередків [167 – 168; 172 – 173; 262; 280].

Другу історіографічну групу складають дослідження, що з'явилися в 1930-х рр. Вони містять явно тенденційно-упереджене ставлення до Церкви. Водночас ці праці мають низку й інших характерних ознак. Зокрема, проблема законодавчого оформлення державно-церковних взаємин у них практично не розглядалася. Натомість значного поширення набули вузько орієнтовані агітаційні матеріали. Серед них варто виокремити праці В. Беляєва [271], Є. Будилової [278], Б. Кандидова [325 – 326] та ін. Якісно вирізняється із цього загалу атеїстичної літератури пропагандистського характеру брошура О. Ярославського «Сталінська Конституція та питання про релігію». В ній голова Спілки воєвничих безвірників доводив необхідність надання «служителям культу» всіх громадянських прав [198].

До третьої групи відносяться праці ідейних опонентів тогочасної чинної влади – церковних дослідників. Серед студій представників українського духовенства цього періоду виокремимо спогади митрополита УАПЦ Василя Липківського. Церковній політиці більшовиків він присвятив один із розділів своєї книги «Відродження Церкви в Україні» [369 – 371].

У процесі історіософського дискурсу найбільше уваги церковні автори приділяли двом тогочасним церковним напрямам: автокефальному й обновленському. У запропонованому контексті показовою є розвідка протоієрея І. Никитенка [515], але питання гонінь на Церкву в СРСР у ній майже не порушувалося. Певний історіографічний інтерес для нашої дисертації мала збірка статей «Правда про релігії в Росії» 1942 р. за загальною редакцією митрополита Миколи (Ярушевича). У ній священнослужителі взагалі спростовували факти гонінь на Церкву, оскільки вона містила явні ознаки замовності [166]. Водночас запропонована наукова проблематика докладно розроблена істориками РПЦ, зокрема протоієреєм В.

Ципінім [432 – 434], священниками О. Ніколінім [378] і Г. Митрофановим [371]. Однак праці цих авторів, на жаль, також не позбавлені конфесійної заангажованості.

Вагомий внесок у вивчення правового та ідеологічного аспектів відносин радянської держави і РПЦ в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. здійснили закордонні науковці, праці яких складають четверту групу досліджень. Їхні роботи характеризуються високим рівнем несприйняття більшовицької ідеології. Це, зокрема, праці Д. Андрієвського [260], В. Біднова [273], М. Вербицького [283], В. Вериги [284], М. Гадяцького [291], М. Галія [292 – 293], В. Гришка [299], Я. Дедалевського [300], Р. Куденове-Калергі [349]. Показовою у цьому контексті є праця В. Марцинковського [364], де автор подав власну інтерпретацію впливу більшовиків на релігійне життя в Росії впродовж перших років їх перебування при владі. Цей же історичний період розглядав у своїй праці Д. Дорошенко [303], проте у ній акцент було зроблено на подіях, що відбувалися на українських землях. Наукові розвідки М. Демковича-Добрянського [301], М. Дурдели [306], Е. Карра [327], О. Калиника [139], К. Короленка [341], І. Крип'якевича [348], В. Липинського [355], О. Оглобина [379 – 380] та праця «Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923 рр.» [320] відображали патріотичні настрої, що були притаманні емігрантським науковим осередкам.

Водночас значна кількість праць з церковної історії ХХ ст., що була видана науковцями української діаспори, присвячена УАПЦ та її взаємовідносинам із радянською державою [560; 561]. Однак зауважимо, що українські вчені, котрі працювали за кордоном, з огляду на низку об'єктивних і суб'єктивних причин, мало уваги приділяли дослідженню історії найбільшої на той час православної юрисдикції в Україні, тобто Російської Православної Церкви. Зрештою, дослідники М. Одинцов [381 – 383], Д. Поспеловський [395] і Л. Регельсон [397] відтворили у своїх працях більш-менш реальну картину антирелігійних гонінь у СРСР. Проте жоден із них не ставив собі за мету комплексно дослідити декларований державою

офіційний курс і реальний стан релігії у радянській державі. Більш докладно радянську законодавчу базу щодо релігійних питань досліджував І. Шафаревич [436]. Однак його наукові пошуки обмежилися лише аналізом офіційних законів і партійних постанов, залишивши поза увагою недоступні для дослідника підзаконні акти.

Важливими для дисертації, тобто такими, що відображають реальний стан справ у площині досліджуваної проблеми є, на думку автора, праці сучасних російських істориків, котрі у своїх студіях висвітлюють державно-церковні відносини першої половини ХХ ст., зокрема О. Кашеварова [328], М. Крапивіна [343], М. Неживих [373], М. Одинцова [381 – 383] і С. Савельєва [404].

Особливої уваги заслуговує праця В. Алексеєва [259], який вперше на рівні наукового дискурсу порушив питання про нагальну необхідність переосмислення державно-церковних відносин упродовж перших десятиліть радянської влади.

В останні десятиліття, завдяки поступовому подоланню ідеологічних бар'єрів, колишніх упереджених методологічних підходів, вільному доступу до заборонених раніше джерел, у вітчизняній гуманітарній науці – історії, філософії, релігієзнавстві тощо – відбувається активний процес переосмислення усталених уявлень про суть релігії і Церкви. З'явилося чимало індивідуальних і колективних наукових студій, де на основі докладної джерельної бази досліджується історія Церкви на українських теренах, зокрема політика радянського керівництва щодо релігії і Російської Православної Церкви в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. Такі праці відносимо до п'ятої групи джерел дослідження.

Питання правового та ідеологічного аспектів відносин радянської держави і РПЦ в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. знайшли глибоке історіософське висвітлення в науковому доробку співробітників Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Це, зокрема, колективна монографія «Українська церква між Сходом і Заходом»

[422] і збірник наукових праць «Історія православної церкви в Україні» [321] за редакцією П. Яроцького, а також третій том «Православ'я в Україні» за редакцією А. Колодного і В. Климова [322] 10-томного видання «Історія релігії в Україні». 1999 р. вийшов навчальний посібник «Історія релігії в Україні», де в окремому розділі було охарактеризовано релігійно-церковні процеси в період радянського тоталітаризму (1917 – 1939 рр.), підкреслено наступальний характер боротьби чинної влади проти Церкви, зміну її методів, а також нерівнозначне ставлення до православних конфесій [323].

Вагомим внеском вітчизняної історичної науки у висвітлення питань державно-церковних взаємин в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. стали монографії Б. Андрусишина, В. Єленського, А. Зінченка, О. Ігнатуші, А. Киридон, В. Пащенко, В. Силантьєва, В. Ульяновського. Так, одним із перших спробу переосмислення форм і характеру державно-церковних відносин в Україні впродовж усієї радянської доби (1917 – 1990 рр.) здійснив В. Єленський [310], зацентрувавши увагу на домінуючій ролі держави з її упередженим ставленням до релігії і Церкви. Однак доволі розлогі хронологічні рамки та загалом незначний обсяг його праці, дозволили лише концептуально окреслити проблему. Студії А. Зінченка не тільки поставили під сумнів факт відокремлення Церкви від держави в Україні в означений період, але й зруйнували ідеологічні кліше, сформовані в надрах ДПУ-НКВС [315; 469]. У науковому доробку В. Пащенко висвітлені державно-церковні взаємини в Україні в контексті всього адміністративно-правового поля, створеного для релігійних спільнот [386 – 389].

Виходячи з винесених на розгляд у нашому дослідженні проблем виокремимо наукові студії О. Ігнатуші. На особливу увагу заслуговує його монографія «Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті роки XX ст.)» [319]. Водночас низка праць цього авторитетного вітчизняного дослідника присвячена історіографії проблеми функціонування православних конфесій та міжцерковних відносин в Україні впродовж 1920 – 1930-х рр. [476; 479; 487]. Крім того, численні публікації

О. Ігнатуші проливають світло на методи боротьби радянської влади проти Церкви в Україні [471; 478; 480; 482], зокрема голодомор як інструмент антицерковної боротьби тоталітарної держави [483].

Значимими з позиції аналізу правового та ідеологічного аспектів відносин радянської держави і Російської Православної Церкви в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. є наукові праці А. Киридон. У першу чергу нашу увагу привертають ґрунтовні узагальнюючі монографії цієї дослідниці, зокрема «Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років» [334], «Державно-церковні відносини в радянській Україні 1917–1930-х рр.: історіографічний дискурс» [333], а також «Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні» [332]. Крім того, низка її наукових студій присвячена спеціальним питанням окресленої тематики, зокрема обставинам і перебігу процесу реалізації більшовицької моделі державно-церковних відносин в радянській Україні [494 – 495; 499 – 500], нищенню економічного потенціалу Російської Православної Церкви, зокрема руйнуванню чинною владою культових споруд [503], а також практиці утвердження комуністичного побуту [497].

Ґрунтовне дослідження в хронологічних рамках 1920-х рр., базоване на широкому колі архівних матеріалів, здійснив В. Силантьєв. У ньому окреслені основні вектори руйнації Церкви тогочасною чинною владою, зокрема простежено зростання антагонізму між ними у політичній, правовій та економічній сферах, акцентовано увагу на явищі церковного розколу, а також підкреслено його партійно-державну режисуру [408].

У нашому дослідженні ми спиралися також на праці В. Гордієнка [459], Т. Євсєєвої [309] і Я. Стоцького [539; 542], у яких вони торкаються питань тотального контролю держави над усіма суспільно важливими аспектами життя громадян, включаючи їхній спосіб мислення. Зрештою, ці автори приходять до висновку, що оскільки тоталітарна система ґрунтується на особистій несвободі, коли політика, економіка, духовна сфера життя – все підпорядковано державі, то звідси випливає командно-адміністративний

устрій, монополія на владу й істину, насильство та репресії проти тих, хто з цим не згоден.

Значна кількість публікацій сучасних вітчизняних дослідників присвячена спеціальним органам, які формували й здійснювали антицерковну політику, зокрема так званій Антирелігійній комісії ЦК РКП(б), її філії в Україні – Всеукраїнській антирелігійній комісії при ЦК КП(б)У, VIII Ліквідаційному відділу НКЮ та VI (згодом – III) відділенню таємно-політичного відділу ОДПУ, а також репресіям тоталітарного режиму проти Церкви і вірян, у яких відзначалася негативна роль в антирелігійній боротьбі органів ДПУ і НКВС. Діяльність саме цих органів влади визначала державну політику щодо релігії і Церкви. Про це йдеться у студіях Л. Бабенко [443 – 448], Л. Владиченко [458], Г. Капустяна [491], В. Нікольського [377], В. Овчаренка [253; 516]. Зокрема, у статті Л. Бабенко «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920 – 1930-х рр.» дослідниця наголошує на тому, що використання органів державної безпеки як «бойового загону» більшовицької партії в боротьбі з Церквою на той час було логічним кроком вищого політичного керівництва УСРР [448, с. 333]. Саме їм відводилася провідна роль у дискредитації духовенства під час кампанії з вилучення церковних цінностей, при зборі та аналізі інформації з місць. Жорстка позиція спецслужб мала вагомий, а часом і вирішальний вплив на вироблення політичних рішень Політбюро ЦК РКП(б) – КП(б)У щодо релігії і Церкви [448, с. 336].

Вивчення історії конфесій, на які в 1920-ті рр. розпалася Православна Церква, а також особливостей їхнього формування, ідеології, устрою, соціальної бази, суспільних зв'язків та специфіки еволюції знайшло відображення у студіях С. Жилюка [312], А. Зінченка [315], І. Преловської [524 – 526], О. Тригуба [546 – 549]. Наголосимо на тому, що в процесі дослідження взаємин Церков різних юрисдикцій упродовж 1920 – 1930 рр. дослідниками особливо ретельно простудійована історія УАПЦ, зокрема

ставлення більшовиків до неї. Показовим у запропонованому контексті є висловлювання з цього приводу очільника цієї Церкви – митрополита Василя Липківського. Цей ієрарх стверджував, що радянський уряд спочатку охоче пішов назустріч УАПЦ, прагнучи використати її для руйнації РПЦ. Такої ж думки дотримувався І. Власовський [290, с. 291]. Однак Д. Поспеловський, пояснюючи прихильність більшовиків до УАПЦ, акцентував на тому, що цілком імовірно свою роль зіграла також політика українізації, котра саме в цей час широко розгорталася в радянській Україні [394, с. 85]. Після ознайомлення з матеріалами донедавна закритих архівних фондів, чимало науковців висловили новий погляд на стосунки УАПЦ з радянською владою. Нову владу з самого початку непокоїв «яскраво виражений антирадянський настрій» цієї Церкви. Митрополит Василь Липківський з цього приводу писав, що «незалежність церковна криє в собі думку про незалежність державну і дуже захоплює народ», тому радянський політикум ужив низку заходів щодо розвалу УАПЦ [369, с. 158].

Комплексному вивченню проблеми визначення суспільного становища православного духовенства як специфічного елементу соціальної структури, який став об'єктом політичних експериментів влади в Україні впродовж 1917 – 1930 рр., присвячені наукові розвідки Т. Бобко [244], М. Кузьменко [504], Т. Савчук [532 – 533], І. Смирнової [534]. Так, ґрунтовно досліджуючи місце духовенства в політико-правовій системі часів формування тоталітарного суспільства, Т. Бобко дійшла висновку, що радянська влада кардинально змінила правовий статус служителів культу. Обмеження його прав посилювалося впродовж 1920 – 1930-х рр., що призвело до обмеження функцій духовенства до рівня вузької приватної справи, зокрема надання вірянам моральної підтримки [244, с. 15, 16 – 17].

Питанням конфіскацій церковного майна як одного із провідних засобів знищення економічного потенціалу РПЦ в Україні присвячені наукові розвідки Л. Демидович [248; 461], Г. Лаврик [252], О. Нестулі [374 – 376], Е. Бистрицької [453 – 454], Д. Риги [530], О. Татарченка [544 – 545],

О. Щербакової [556]. Їхні дослідження висвітлюють кампанії вилучення церковних цінностей під час голоду 1922 – 1923 рр. та вилучення церковних дзвонів наприкінці 1920-х рр., роботу державних органів, які здійснювали націоналізацію церковного майна, а також згубний вплив атеїстичної політики радянської влади на стан охорони пам'яток культової архітектури та сакральних предметів.

Розгляд низки питань, що стосуються організації та форм антирелігійної пропаганди в Україні в означений період і висвітлюються в нашому дослідженні, знаходимо у працях Л. Дудки [463 – 464], О. Кузь [503], Л. Місінкевич [512], І. Ніколіної [514], В. Росовського [531], А. Фесенко [552]. Зокрема, стаття Л. Дудки «Журнал «Безвірник» у системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920 – 1930-х роках» є значимою для аналізу ролі тогочасної преси як потужного інструменту ідеологічного тиску та дієвого засобу антирелігійної пропаганди. У ній дослідниця відзначає, що головною функцією антирелігійної періодики, зокрема часопису «Безвірник», була трансляція та популяризація рішень радянського політикуму стосовно релігії і Церкви, пропаганда «генеральної лінії» партії на антирелігійному «фронті» [463, с. 337].

Окремі факти щодо відносин радянської держави та РПЦ в Україні впродовж 1917 – 1930 рр. містяться у студіях К. Бережка [451], В. Бернацького [452], І. Дерман [462], В. Дяківа [465], Н. Кукси [505], І. Мельничука [511], М. Олійника [517 – 520], О. Суліменка [543], Л. Шаповал [555] та ін.

Відтак, хоча внесок зарубіжних і вітчизняних учених у досліджувану нами тему, починаючи від 1920-х рр. і до сучасного періоду, є досить вагомим, але її актуальність, а також відсутність спеціальних студій, наголос у яких був би зроблений саме на специфіці відносин радянської влади і Російської Православної Церкви на теренах України впродовж 1917 – 1930 рр., свідчать про необхідність її поглибленого вивчення. Адже низка таких важливих питань, як доктринальні засади та практика реалізації

більшовицької моделі державно-церковних відносин, примусове вилучення радянською владою церковного майна і реакція РПЦ та української громадськості на нього, а також атеїзація населення як інструмент витіснення релігійного й утвердження матеріалістичного світогляду в Україні впродовж 1917 – 1930 рр., залишаються поки що недостатньо вивченими. Важливим підґрунтям для цього може служити джерельна база, на яку ми спираємося.

1.2 Джерельна база дослідження

Джерельна база дисертації ґрунтується на архівних матеріалах, законодавчих актах, документах, опублікованих у збірниках і в додатках окремих наукових студій, публічних виступах і працях відомих церковних, державних і громадських діячів, а також періодичних виданнях. Інформативна насиченість та різноплановість документальних матеріалів дала можливість не лише докладніше окреслити правовий та ідеологічний аспекти відносин радянської держави і РПЦ впродовж 1917 – 1930 рр., але й уточнити доктринальні засади більшовицького концепту державно-церковних відносин, становлення та функціонування радянської системи їхнього регулювання, засоби та методи примусового вилучення церковного майна, а також механізми витіснення релігійного та утвердження матеріалістичного світогляду в Україні в означений період.

Основу джерельної бази роботи становлять архівні матеріали, частина з яких вводиться автором до наукового обігу вперше. Це низка документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), а також Державних архівів Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей.

З матеріалів фондів, опрацьованих автором дослідження в ЦДАВО України, найбільшу цінність для з'ясування сутності і механізмів трансформацій політико-правового статусу РПЦ в Україні в умовах

формування радянського тоталітаризму становлять декрети, постанови, циркуляри, інструкції та статистичні відомості вищих органів влади радянської України, зокрема РНК УСРР, ВУЦВК, НКВС УСРР, НКО УСРР, що зосереджені у фондах: 1 – «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Харків, Київ)», 2 – «Рада Народних Комісарів Української РСР», 5 – «Народный комиссариат Внутренних дел УССР, г. Харьков», 6 – «Головне Управління Міліції УСРР (м. Харків)» та Р-166 – «Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УССР)».

У них знаходяться програмні документи більшовицької моделі державно-церковних відносин, зокрема декрет Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. [28; 29], циркуляр ВУЦВК «Про точне виконання декретів, положень та інструкцій стосовно відокремлення церкви від держави» 1921 р. [2], інструкція ВУЦВК «Про порядок вилучення церковних і монастирських цінностей» 1922 р. [3], постанова ВУЦВК «Про передачу відділу з відокремлення церкви від держави і його місцевих органів із НКЮ до НКВС» 1922 р. [6], циркулярний лист ВУЦВК «Про порядок закриття храмів і молитовних будинків усіх культів» від 14 серпня 1924 р. [10], циркуляри НКВС РСФРР і УСРР щодо реєстрації релігійних громад і служителів культу 1924 – 1929 рр. [32; 36; 39; 43; 44] тощо.

Виявлені та опрацьовані документи ЦДАВО України дали можливість простежити практику втілення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. Зокрема, циркуляр ВУЦВК «Про точне виконання декретів, положень та інструкцій стосовно відокремлення церкви від держави», датований квітнем 1921 р., чітко визначав, що навіть факти проведення «на загальних підставах обшуків у церквах або інших молитовних будинках, а так само арешти й обшуки служителів культу» не могли «бути визнані за утиски... свободи віровизнання» [2, арк. 2].

Значний масив матеріалів цього архіву дав змогу також розкрити запроваджений радянською владою механізм регламентації діяльності релігійних громад, що суттєво обмежував їхні права. Так, відповідно до постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р., жодна релігійна громада на теренах УСРР не могла розпочати своєї діяльності без реєстрації в органах державної влади. Громадяни, які бажали заснувати релігійну громаду, повинні були надати разом із заявою про реєстрацію й довідкою про оплату гербового збору протокол установчих зборів громади, її статут (у п'яти примірниках) та список фундаторів (у трьох примірниках). Починаючи з 1923 р., віряни зобов'язувалися приймати пропоновані владою статuti, а фундатором релігійної громади міг бути «будь-який громадянин, що належить до даного культу і має 18 років від народження» [25, арк. 1–2], за винятком осіб, які були позбавлені виборчих прав рішенням суду [25, арк. 2]. Зрештою, саме таким типовим статутом чітко регламентувалися наявні права і функціональна роль у громаді духовенства. Загалом, його діяльність обмежувалася лише відправою релігійних обрядів, оскільки священикам категорично заборонялося втручатися у господарські чи то організаційні справи парафії. Всі питання, що виникали в житті громади, належало розглядати на загальних зборах, причому дискусійні питання рекомендувалося вирішувати шляхом відкритого голосування [10, арк. 1].

Підтвердженням дискримінаційної політики радянських органів влади в Україні щодо релігійних громад, зокрема кліру, стала також інструкція ВУЦВК «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та обліку складу громадян, – служителів церкви» 1932 р. [25, арк. 97-112]. Відповідно до неї, органи влади володіли повноваженнями скасувати реєстрацію громади у випадку порушення нею умов статуту діяльності або якщо кількість її членів ставала меншою за 50 осіб. Водночас чиновники могли в односторонньому порядку розірвати угоду з релігійною громадою про передачу їй храму у випадку знищення (або псування) наданих у користування речей, ухиляння парафіянами ремонту храму, несплати ними

страхових внесків і місцевих зборів, неправильного складання опису культового майна (або ж у випадку відсутності такого документа). Також достатніми причинами для ліквідації релігійної громади могли стати факти невиконання її активом постанов окружного адмінвідділу та НКВС про передачу культової споруди у почергове користування іншій громаді, або ж у випадку «переходу п'ятидесятки до юрисдикції іншого церковного угруповання без перереєстрації в органах влади». Водночас, як впливало з відповідних циркулярів НКВС, місцева влада володіла повноваженнями призупинення реєстрації релігійних громад, що не мали у своєму користуванні «молитовних будинків» [39, арк. 1-2].

Суттєвий комплекс архівних джерел із досліджуваної проблеми містить ЦДАГО України. Його збірка дозволила з'ясувати, як голод 1921 – 1923 рр. став для більшовиків зручним приводом, щоб не лише поповнити спустошену державну казну, а й завдати РПЦ та її ієрархії нищівного удару. Вагомі факти про це знаходимо у фонді «Центральний комітет Компартії України» (Ф. 1). Зокрема, в тезах агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У для агітаторів і преси від 7 вересня 1921 р. наголошувалося на експлуаторській суті РПЦ: «В наші монастирі і церкви стікалися мільйони богомольців, обдурених вірою в богів і церковнослужителями, які їх оббирали. Так, наприклад, в Успенському соборі в 1917 р. під час обшуку у вівтарі були виявлені сховані священниками 4 пуди міді, хутрянні буржуазні шуби, чоловічі костюми, білизна, килими, шашки, патрони, спирт і 2 діжки червоного вина. У Троїцькому соборі – 15 чвертей спирту і 1 діжка червоного вина» [59, арк. 68]. У цьому документі прямо вказувалося на винуватців голоду: «Виконання продподатку є боротьбою з власним голодом. Продподаток – якір порятунку. Священики агітують проти цього, погрожуючи селянам божою карою, ллють воду на млин контр-революції і повинні бути вигнані з робітничо-селянського середовища. Священики діють заодно з білогвардійцями..., повсюди є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство» [59, арк. 68 зв].

Матеріали ЦДАГО України показують, що кампанія вилучення церковних цінностей 1922 – 1923 рр. була використана органами ДПУ також для розколу православного духовенства. Це відповідало головній меті радянського політикуму – остаточної ліквідації Церкви. Зокрема, в «Короткому огляді по духовенству», датованому 2 січня 1922 р., уповноважений секретного відділу ДПУ УСРР А. Соколовський констатував: «Пророблена нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом». У цьому документі він зазначав, що «методи боротьби проти церкви чисто ідеологічного характеру не могли мати особливого успіху», а тому «Використавши з одного боку кампанію по вилученню церковних цінностей, а з іншого, використавши біле рядове духовенство, яке знаходилося під гнітом князів церкви й ненавиділо їх, ми організували і розвинули обновленський рух» [62, арк. 1].

Матеріали його фонду «Колекція позасудових справ реабілітованих» (Ф. 263), зокрема архівно-слідчі справи репресованих священнослужителів [70 – 74] дали змогу відтворити обставини знищення низки видатних представників Російської Православної Церкви, що дозволило радянській владі суттєво послабити ідейного конкурента, а саму Церкву позбавило можливості чинити їй активний опір.

Безумовно важливими в ході написання роботи стали документи з фондів Державного архіву Вінницької області: «Вінницький окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (Р-595), «Ямпільський повітовий виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (Р-835), «Подільський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (Р-925), «Вінницька окружна прокуратура» (Р-1020), що містять, зокрема, постанови ВУЦВК та РНК УСРР щодо діяльності ліквідаційних комісій із відокремлення Церкви від держави, листування з органами НКВС із питань культів, відомості про кількість релігійних громад та членів у них, описи матеріальних цінностей релігійних

громад, угоди з релігійними громадами про оренду приміщень, картки обліку служителів культу, а також заяви окремих із них про зречення релігійного сану.

Неабиякий інтерес для реалізації завдань дослідження становили матеріали Державного архіву Житомирської області. Більша частина з них відображає принципи й напрями виховної роботи в позашкільних закладах Житомирщини впродовж 1920-х рр. Оскільки більшовики виняткового значення надавали атеїстичному вихованню молоді, то радянською педагогікою в основу шкільної та позашкільної виховної роботи був покладений комплекс виховних принципів, що ґрунтувався на засадах комуністичної ідеології. Так, у звіті про роботу Волинської окружної інспектури народної освіти під назвою «Загальний стан народної освіти в окрузі та основні завдання на 1926 – 1927 рр.» містяться статистичні дані стосовно чисельності піонерських організацій регіону, що були уособленням «ідеологічних паростків» нової влади у дитячому середовищі [89, арк. 90]. Водночас матеріали фонду Р-267 розкривають практику широкого залучення учнівської молоді до проведення антицерковних заходів та її участі у революційних і радянських святах [92, арк. 9]. Свідченням ідеологічної спрямованості виховної роботи в молодіжному середовищі, її жорсткої регламентації з боку партійних органів стало функціонування гуртків «Юний безвірник», на заняттях яких, з-поміж низки інших антиклерикальних заходів, особливе місце відводилося читанню лекцій відповідної тематики, наприклад «Папа римський в ролі спекулянта» або «Виникнення паски та таїнства причастя» [91, арк. 9].

Багато цінного матеріалу для обґрунтування важливих у контексті означеної проблематики висновків дали авторові дослідження документи з фондів Державного архіву Хмельницької області: «Виконком Кам'янецької повітової ради» (Ф. Р-336), «Проскурівський окружний адміністративний відділ виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (Ф. Р-923), «Шепетівський окружний адміністративний відділ

виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (Ф. Р-945), «Виконком Новоушицької повітової ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (Ф. Р-1010), «Виконком Полонської повітової ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (Ф. Р-1386), «Старосинявська районна рада спілки войовничих безвірників» (Ф. Р-2495), «Зіньківська районна рада спілки войовничих безвірників» (Ф. Р-2496), «Кам'янець-Подільська окружна сесія Подільського губернського суду» (Ф. Р-3005), «Уповноважений Волинського губернського прокурора по Полонському повіту» (Ф. Р-3260), «Виконком Старокостянтинівської повітової ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (Ф. Р-4133). Тут зберігаються, зокрема, декрети та постанови ВУЦВК і РНК УСРР, циркуляри, розпорядження НКВС УСРР. Особливу увагу привертають матеріали комісій по відокремленню Церкви від держави, протоколи та постанови повітових і волосних виконавчих комітетів про створення і діяльність комісій допомоги голодуючим, протоколи вилучення церковних цінностей, а також статuti релігійних громад тощо.

Зокрема, як засвідчують архівні матеріали ДАХМО, на виконання постанови ВУЦВК «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 8 березня 1922 р. та «Інструкції про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих» від 21 березня 1922 р. у повітах Житомирської губернії були створені відповідні комісії, які вважали необхідним розпочинати вилучення цінних сакральних предметів із найбільших місцевих церков і синагог [105, арк. 1 зв. – 2]. У зв'язку з цим органи міліції і ДПУ мали «слідкувати за всіма поширюваними неправдивими чутками, що агітують проти зазначених декретів» [104, арк. 64]. Свідченням того, що місцева влада небезпідставно побоювалася виявів протесту цієї акції, тобто вилученню культових речей, став наказ відділу управління Полонського повітового виконавчого комітету № 72 від 18 травня 1922 р., де йшлося про те, що «зараз по церквах повіту роз'їжджає група

монахинь і влаштовує моління, за якими відділ Управління пропонує суворо слідкувати, щоб ними не поширювалась антирадянська і контрреволюційна пропаганда» [104, арк. 64]. У випадку спроб мирян або духовенства чинити опір діяльності комісії із вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим, протидіяти їм органи влади доручали міліції [110, арк. 3]. Зрештою, документи ДАХМО дають підстави для твердження, що вилучення церковних цінностей відбувалося під тиском, воно було нехтувальним щодо релігійних почуттів населення, над яким, по суті, було здійснене духовно-моральне насилля. Так, як впливало з протоколу засідання Новоушицької повітової військової наради №16 від 31 травня 1922 р., де містилася ухвала про відправку у Вінницю вилучених у місцевих релігійних громадах церковних цінностей, для їхнього супроводу органами влади було виділено «25 кавалеристів і 2 кулемети. Крім того, 10 міліціонерів для прикриття» [101, арк. 524]. Відтак, цей документ засвідчує процес формування радянської держави як поліційної за своїм характером.

Загалом у дисертації використано 111 справ із 24 фондів 2 центральних і 3 обласних державних архівів.

Значна кількість документів із досліджуваної тематики опублікована у спеціальних збірниках. Так, програмні документи радянського політикуму, де відображений процес формування державно-церковних відносин в Україні впродовж 1917 – 1930 рр., містяться у тогочасних виданнях, зокрема «Церковь и государство. Сборник постановлений и циркуляров по отделению церкви от государства, отчётов и разъяснений Ликвидационного Отдела НКЮ» (1922 р.) [191], «Отделение церкви от государства в СССР. Полный сборник декретов, ведомственных распоряжений и определений Верховного суда РСФСР и других советских республик: УССР, БССР, ЗСФСР, Узбекской и Туркменской ССР» (1926 р.) [119], «Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень НКВС УСРР» (1929 р.) [117].

Важливими в ході написання роботи стали збірники документів, що вийшли друком у 1960 – 1970-х рр., зокрема «Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959 рр.: Збірник документів: У 2 т.» (1959 р.) [134], «Про релігію і атеїзм: Збірник документів і матеріалів» (1973 р.) [170], «Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів» (1979 р.) [171].

Особливу цінність для виконання поставлених завдань роботи становлять археографічні збірники джерел церковного походження, опубліковані з кінця 1980-х рр., зокрема «Мартирологія українських Церков» [158], «Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ. 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали» [162], «Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом приемстве высшей церковной власти. 1917-1943 гг.» [114], «Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917-1941 г. Документы и фотоматериалы» [176], а також світського – «Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922 – 1925 гг.» (1997 р.) [115].

У дисертації також активно використовувався такий вагомий джерельно-інформативний сегмент, як матеріали тогочасної періодичної преси, зокрема союзних часописів «Антирелигиозник» [207] і «Воинствующий безбожник» [212], республіканських журналів «Безвірник» [202, 206, 208, 218, 220, 224-226], «Червоне село» [204-205, 219, 227] і «Шлях освіти» [201], центральних газет «Известия» [211, 215-216, 222] і «Правда» [203, 221]. Вони дають можливість глибокого осмислення низки аспектів формування і функціонування тоталітарної системи в радянській Україні, зокрема її згубного впливу на духовно-релігійне життя народу.

Найбільш змістовною для нашого дослідження стала місцева періодика, яка була потужним інструментом ідеологічного тиску, дієвим засобом антирелігійної пропаганди. Вона відіграла визначальну роль у формуванні громадської думки в боротьбі з релігією, Церквою та віруючими.

Показовою в цьому контексті стала масштабна агітаційна кампанія кінця 1920-х рр., спрямована на підтримку конфіскації дзвонів. Так, у «Правді» з цього приводу писалося: «У 1921 – 1922 рр., коли країна мала нагальну потребу в золоті, ми вилучили з церкви золоті речі й чимало голодуючих було врятовано від смерті... У теперішній час саме життя вимагає вилучити з церкви дзвони, кольоровий метал, котрий, як голодуючому хліб, необхідний для промисловості» [221]. Інша стаття під назвою «Дзвони – на індустріалізацію. Собор – під антирелігійний музей» побачила світ на шпальтах газети «Наддніпрянська правда» від 3 вересня 1929 р. У ній, зокрема, повідомлялося про ухвалу загальних зборів робітників заводу ім. Старостіна: «Беручи до уваги брак металу, особливо кольорового, порушити клопотання перед Окрвиконкомом про зняття дзвонів і передачу їх до фонду індустріалізації країни». Водночас ухвала робітників цього підприємства містила тезу про те, що «церковний дзвін, не будучи обрядовою частиною релігії, є засобом релігійної пропаганди, тож його треба заборонити» [203]. В одеській газеті «Вечерние известия» у повідомленні «Ми за закриття церков та синагог» від 7 січня 1930 р. повідомлялося про рішення курсантів, червоноармійців та начскладу школи військових пілотів вимагати закрити Олексіївську церкву, 3 синагоги, розташовані у районі Госпітальної лікарні на вул. Мечникова, а також «зняти дзвони з церков і здати їх у фонд індустріалізації» [216]. З цього приводу зазначимо, що подібні статті з посиленнями на думки робітників державних підприємств та установ продовжували виходити впродовж усього терміну проведення кампанії.

Отже, окреслений комплекс використаних у роботі джерел дозволяє поглибити вивчення вітчизняним історичним релігієзнавством специфіки відносин радянської України і Російської Православної Церкви впродовж 1917 – 1930 рр.

Висновки до розділу I

Хоча внесок зарубіжних і вітчизняних учених у досліджувану нами тему, починаючи від 1920-х рр. і до сучасного періоду, є досить вагомим, але її актуальність, а також відсутність спеціальних студій, наголос у яких був би зроблений саме на специфіці відносин радянської влади і Російської Православної Церкви на теренах України впродовж 1917 – 1930 рр., свідчать про необхідність її поглибленого вивчення. Адже низка таких важливих питань, як доктринальні засади та практика реалізації більшовицької моделі державно-церковних відносин, примусове вилучення радянською владою церковного майна і реакція РПЦ та української громадськості на нього, а також атеїзація населення як інструмент витіснення релігійного і утвердження матеріалістичного світогляду в Україні впродовж 1917 – 1930 рр., залишаються поки що недостатньо вивченими. Важливим підґрунтям для цього можуть служити джерела, на які ми спираємося.

Джерельна база дисертації ґрунтується на архівних матеріалах, законодавчих актах, документах, опублікованих у збірниках і в додатках окремих наукових студій, публічних виступах і працях відомих церковних, державних і громадських діячів, а також періодичних виданнях. Інформативна насиченість та різноплановість документальних матеріалів дала можливість не лише докладніше окреслити правовий та ідеологічний аспекти відносин радянської держави і РПЦ впродовж 1917 – 1930 рр., але й уточнити доктринальні засади більшовицького концепту державно-церковних відносин, становлення та функціонування радянської системи їхнього регулювання, засоби та методи примусового вилучення церковного майна, а також механізми витіснення релігійного та утвердження матеріалістичного світогляду в Україні в означений період.

Основу джерельної бази роботи становлять архівні матеріали, частина з яких вводиться автором до наукового обігу вперше. Це низка документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

(ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), а також Державних архівів Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей. Відтак окреслений комплекс використаних у роботі джерел дозволяє поглибити вивчення вітчизняним історичним релігієзнавством специфіки відносин радянської України і Російської Православної Церкви впродовж 1917 – 1930 рр.

РОЗДІЛ II. ІДЕЙНІ ВИТОКИ І МЕХАНІЗМИ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

2.1 Більшовицький концепт державно-церковних відносин: доктринальні засади та засоби реалізації в 1917 – 1919 рр.

Принцип розділення церковних і державних інституцій уже мав місце у світовій історії. Радянська модель відносин у площинах «державна-церква» і «церква-державна» не є унікальною, оскільки вона вже мала певні історичні прототипи. Це підтверджують подібні за своїм сутнісним наповненням та ідеологічною складовою процеси, що відбувались у США та Франції ще наприкінці XVIII ст. Такий стан справ у кожній з цих країн був спричинений різними за своєю природою суспільними та політичними процесами. Так, у США творці її Конституції надали Церкві незалежність від світської влади, щоб вона могла отримати повну свободу реалізації своїх духовних, моральних і виховних цілей. На противагу цьому, демократичному і загалом поміркованому підходові, у Франції принцип відокремлення Церкви від держави став результатом войовничої антиклерикальної боротьби під час Великої Французької революції. Держава у цьому конкретному випадку не була нейтральною у своєму ставленні до Церкви, а навпаки, проводила щодо неї жорстку, дискримінаційну політику. Зрештою, саме французький досвід взяли на озброєння російські більшовики [408, с. 538].

Відома фраза «Релігія – опіум народу» (нім. *Opium des Volkes*) є квінтесенцією марксистської концепції феномену релігії. Це образне визначення релігії стало широко відомим завдяки К. Марксу, який використав його у своїй роботі «До критики гегелівської філософії права» (1844 р.), де він твердив: «Релігія – це зітхання пригнобленого створіння, серце безсердечного світу, подібно до того, як вона – дух бездушних

порядків. Релігія є опіум народу». Принагідно зазначимо, що порівняння релігії з опіумом було відоме ще до К. Маркса. Вважається, що першими його використали маркіз де Сад у своєму романі «Жюльєтта» (1797 р.), а пізніше німецький поет Новаліс у збірнику афоризмів «Квітковий пилок» (1798 р.).

У «Німецькій ідеології» (1846 р.) К. Маркса з'являється типово марксистське вчення про релігію як історичну та соціальну реальність. Центральним елементом цього нового методу аналізу релігійних явищ був розгляд їх у комплексі з правом, мораллю, метафізикою, політичними ідеями і так далі – як однієї з численних форм ідеології, тобто духовного виробництва (*geistige Produktion*) народу, виробництва ідей, уявлень і форм свідомості, з необхідністю обумовлених матеріальним виробництвом і відповідними соціальними відносинами. Можна підсумувати цей хід думок таким «програмним» уривком, взятим зі статті, яка була написана К. Марксом кількома роками пізніше: «Ясна річ, з кожним великим історичним переворотом суспільного порядку відбувається і переворот у поглядах та уявленнях людей, а отже і в їхніх релігійних уявленнях». З 1846 р. К. Маркс приділятиме все менше уваги релігії як своєрідному культурно-ідеологічному всесвіту.

Ф. Енгельс проявив значно більший інтерес до релігійних феноменів і їхньої історичної ролі, ніж К. Маркс. Його основним внеском до марксистської соціології релігії є, без сумніву, аналіз відносин між релігійними уявленнями і соціальними класами. Наприклад, у його працях християнство постає вже не як аісторична сутність (на відміну від Л. Феєрбаха), а як культурна («ідеологічна») форма, що змінюється з плином історії, і як символічний простір, ставка у боротьбі антагоністичних соціальних сил.

Завдяки своєму методу, в основу якого було покладено класову боротьбу, Ф. Енгельс дійшов висновку, що конфлікт між матеріалізмом і релігією не завжди ототожнюється з конфліктом між революцією і реакцією.

Він, залишаючись матеріалістом, атеїстом і непримиреним противником релігії, все ж розумів, як і молодий К. Маркс, подвійність релігійного феномену, його роль у легітимізації встановленого порядку і, відповідно до соціальних умов, його критичну, опозиційну, навіть революційну роль. Більше того, саме другий аспект опинився в центрі більшості його конкретних досліджень. Своїм аналізом релігійних феноменів у світлі класової боротьби Ф. Енгельс виявив бунтарський потенціал релігії і відкрив шлях новій моделі відносин релігії та суспільства.

Саме тому до 1917 р. комуністи своїм головним гаслом та завданням у релігійній сфері проголошували тотальну боротьбу за скасування будь-якої форми державної підтримки Церкви. Вони сподівалися, що саме економічні заходи неодмінно призведуть до її занепаду. Наголосимо, що К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх теоретичних працях неодноразово акцентували на необхідності повного відокремлення Церкви від держави. «Духовенство всіх віросповідань, – читаємо у «Вимогах комуністичної партії в Німеччині» (1848 р.), – буде отримувати платню виключно від своїх добровільних громад» [155, с. 2]. До всіх без винятку релігійних громад, на думку Ф. Енгельса, держава повинна ставитися як до приватного об'єднання, що позбавлене будь-якої підтримки державних коштів і всякого впливу на державні школи [157, с. 230].

Такі радикальні підходи до релігійних інституцій знайшли свій розвиток і в середовищі російських комуністів. Зокрема, значний внесок у формування релігійної політики більшовиків зробив В. Ленін. Розкриття суті релігії, її коренів і соціальної ролі, визначення буржуазного і пролетарського розуміння свободи совісті, викриття сучасного фідейзму і богобудівництва, розробка програмних положень діяльності партії і політики радянської держави щодо релігії і Церкви, шляхи подолання релігії, методи боротьби з нею – такі основні проблеми, якими він переймався. В. Ленін дав глибоку розробку марксистського вчення про соціальну роль релігії в класовому суспільстві. Піддаючи критиці діяльність РПЦ та інших релігій в Росії, а

також діяльність різних релігійних організацій капіталістичних країн Європи у своїй статті «Соціалізм і релігія» (1905 р.), він вказував, що в інтересах поневолення трудящих і забезпечення влади експлуататорів, релігія вимагає від експлуатованих покірності і терпіння, обіцяючи замість цього потойбічне блаженство». Далі він писав: «Релігія повинна бути оголошена приватною справою... Але ми аж ніяк не можемо вважати релігію приватною справою щодо нашої власної партії. Державі не повинно бути діла до релігії, релігійні громади не повинні бути пов'язані з державною владою» [147, с. 64]. Спираючись на численні історичні факти, а також на сучасні йому політичні події, В. Ленін неодноразово підкреслював, що релігія є видом духовної сивухи, засобом закабалення робітничих мас, вона завжди захищає інтереси експлуататорів. «Усі сучасні релігії і церкви, – писав він у статті «Про ставлення робітничої партії до релігії» (1909 р.), – й усілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди, як органи буржуазної реакції, що слугують захисту експлуатації і одурманенню робітничого класу» [148].

Відтак, відомий релігійний філософ М. Бердяєв у своїй праці «Витоки і сенс російського комунізму» (1937 р.) подав низку вражаючих своєю глибиною акцентів, які стосуються ставлення комуністів до релігії та її інституцій. Він, зокрема, акцентував на тому, «вороже ставлення комунізму до будь-якої релігії є виявом «сутності комуністичного світогляду». На його глибоке переконання, з яким ми вповні солідаризуємося, комуністична держава мислилася як диктатура в царині світогляду, тобто тоталітаризм держави (етатизм) «вимагав примусової єдності мислення». Цілісність комунізму, його всеохопність, те, що він не відноситься до якої-небудь соціальної галузі, з необхідністю призводить до його зіткнення з іншими релігійними віруваннями. На переконання цього видатного російського філософа, «причиною цього є те, що комунізм сам хоче бути релігією, що йде на заміну християнству, він претендує відповісти на релігійні запити людської душі, дати сенс життя» [272].

Глибоко аналізуючи ідейні витoki ставлення комуністів до релігії, М. Бердяєв акцентував на тому, що вони, на відміну від соціал-демократів, не визнавали релігію приватною справою, справою особистої совісті особи. Навпаки, комуністи вважали, що вона – є справою загальною, соціальною. Звідси, на його переконання, впливало те, що В. Ленін рішуче встановив принципи, яких мав дотримуватися комуніст у своєму ставленні до релігії. За ним, релігія є приватною справою по відношенню до буржуазної держави. Саме тому в буржуазній державі комуністи повинні були виступати за свободу совісті, за відокремлення Церкви від держави, мали відстоювати той принцип, що релігія є приватною справою її громадян. Коли ж йдеться про ставлення до релігії всередині комуністичної партії, а відповідно комуністичної держави, то все зовсім не так: релігія вже не є приватною справою всередині комуністичної партії, тут вона загальна, соціальна справа, тут потрібна нещадна боротьба з релігією.

Комуніст не може бути релігійною, віруючою людиною, не може, зокрема, бути християнином. Він має бути матеріалістом і комуністом, обов'язково войовничим атеїстом. За М. Бердяєвим, комунізм «є сповідання певної віри, віри, протилежної християнській» [272]. Найбільш «страшним у комунізмі» він вважав те, що «комуністи люблять підкреслювати, що вони противники християнської, євангельської моралі, моралі любові, жалю, співчуття» [272]. Йому ж належить провісницьке за своєю глибиною твердження, що «Комуністична партія за своєю структурою, за душевним складом своїх adeptів являє собою щось на кшталт атеїстичної секти, релігійної атеїстичної секти, що захопила у свої руки владу» [272].

Глибоко аналізуючи низку аспектів проблеми ставлення комуністів до релігії та її інституцій, зокрема, РПЦ, М. Бердяєв наголошував на тому, що «Дух комунізму, релігія комунізму, філософія комунізму – і антихристиянські, і антигуманістичні, оскільки, по-перше, в радянській Росії розглядали «виключно як цеглину для будівництва суспільства», а, по-друге, оскільки за В. Леніним, моральним визнавалося все те, що сприяло

пролетарській революції, то моральний момент у людському житті втрачав будь-яке самостійне значення. Звідси випливало, що мета виправдовує будь-які засоби. М. Бердяєв був переконаний, що це і є «безперечна дегуманізація» особи та соціуму. Він із тривогою писав, що «Світ переживає небезпеку дегуманізації людського життя, дегуманізації самої людини. Саме існування людини знаходиться під загрозою з боку всіх процесів, що відбуваються у світі» [272]. Ці глибокі роздуми та відповідно, висновки, багато в чому стали дійсно провісницькими.

Відтак, російські марксистки вкрай негативно ставилися до Церкви тому, що вбачали в ній, передусім, могутню опору царського самодержавства й експлуататорського ладу. «Чиновники в рясах», за словами більшовиків, прищеплювали громадянам рабську покірність монархові. До того ж у більшовицьких колах була поширена думка про те, що Церква виправдовувала не лишень пригнічення, але й сама займалася фактично здирництвом, внаслідок чого накопичила велетенські багатства. За свідченнями більшовицьких авторів, станом на 1917 р. у Священного Синоду на рахунках у банках знаходилось не менше 70 млн рублів, а РПЦ щорічно отримувала з державної казни субсидій у розмірі 50 млн рублів. Водночас, вона була великим землевласником, володіючи на той час приблизно 2 млн десятин землі [361, с. 19].

Що стосується РПЦ в Україні, то вона станом на 1917 р. в церковно-адміністративному плані поділялася на 9 єпархій: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську та Чернігівську. З усіх 63 єпархій РПЦ українські були найгустіше заселені, і на кожну припадало в середньому понад 2 млн мешканців. Одна лише Київська єпархія за своєю чисельністю переважала всі східні патріархати разом узяті. А загалом в Україні проживала п'ята частина православного населення Російської імперії.

Адміністративна церковна система в Україні розгалужувалася на майже 500 благочинницьких округів та більше як 8200 різно-великих парафій. На

переважній частині сільського масиву України вони розміщувалися з характерною національною специфікою, яка полягала в розпорошенні населення по хуторах, віддалених від храмів інколи на 10 – 12 верст.

Охоплення всього того церковного світу внутрішнім зором було б неповним без урахування величезної церковної інфраструктури. І справді, на українській території, тобто майже на 1/37 загальноімперського простору 1900 р. було зосереджено п'яту частину всіх храмів та сьому чернечих осередків – 10 333 церкви та 105 монастирських осередків.

Функціонування РПЦ забезпечувалося імперською управлінською структурою – від обер-прокурора та синодального єпископа до священника. Ряди єпископату поповнювало лише чорне, тобто неодружене духовенство, котре без послушників налічувало на 1917 р. близько 4,5 тис. осіб. Біле ж духовенство, обтяжене обов'язками сімейного життя, стояло осторонь процесів формування вищої церковної влади, хоча налічувало більше як 21 тис. служителів культу.

Таким чином, напередодні Жовтневого перевороту 1917 р. Російська Православна Церква в Україні являла собою суспільну інституцію з наявною багатомільйонною парафіяльною паствою, потужною мережею чернечих осередків і значним економічним потенціалом, зокрема церковно-монастирським землеволодінням. Оскільки ідеологічний монізм був обов'язковим чинником творення радянської держави, то в основу діяльності нового уряду щодо релігії і Церкви була покладена саме антиклерикальна спрямованість.

Спираючись на теоретичні погляди основоположників марксизму щодо майбутнього суспільства, більшовицька партія на час Жовтневого перевороту 1917 р. у питанні суті, форм і механізмів реалізації нової політичної системи за основу взяла декілька ключових ідей. Перша із них: нова політична система повинна базуватися на реалізації принципу спільної власності на засоби виробництва і результати праці. Друга: політична система повинна мати пролетарсько-класовий характер, і реалізовувати диктатуру

пролетаріату. Третя: до керівництва державою мають залучатися переважно робітники, перебуваючи одночасно на керівних посадах і в якості підлеглих, а відтак, державне керівництво поступово стане специфічною формою самоврядування робітників [294, с. 34].

Після повалення царату шляхом перевороту В. Ленін можливу форму реалізації політики диктатури пролетаріату вбачав у системі рад, вказуючи на їх, хоча й доволі сумнівний, як нам бачиться зараз, демократизм. Після перемоги більшовиків саме ради стали політичною основою нової держави та своєрідним «стрижнем» нової політичної системи. Саме на їх базі і при абсолютному повновладді на місцевому рівні більшовицька партія реалізувала процес «об'єднання всіх гілок влади» за схемою «єдиної вертикалі». Таким чином, законодавчі, виконавчі та контрольні функції всіх без винятку владних інституцій опинились у компетенції однієї партії, однієї ідеології й однієї системи [295, с. 17].

Захопивши владу в країні, більшовики з-поміж інших урядових ініціатив почали законодавчо оформлювати відносини між державою і Церквою. Радянський уряд скасував усі положення старого законодавства, що визначало правовий статус РПЦ, і приступив до формування власного, вже радянського права у релігійній галузі. Воно було покликане не лише сприяти впровадженню принципу розмежування державних і церковних структур, але й значному послабленню ролі Церкви в суспільстві. Хоча радянські законодавчі норми декларували забезпечення всіх релігійних свобод [137, с. 38], влада з самого початку грубо порушила закріпленій у радянській Конституції 1919 р. принцип свободи совісті.

Зрештою, особливої уваги, як на нашу думку, заслуговує саме ця, надзвичайно швидка і «плідна» законодавча політика нового більшовицького керівництва. Радянський уряд упродовж кількох місяців видав цілу низку законів, спрямованих проти РПЦ. Декларація прав народів Росії від 15 листопада 1917 р. скасувала панівне становище православ'я в країні, а декретом ВЦВК і РНК від 11 листопада 1917 р. усіх привілеїв було

позбавлене дворянство, духовенство і купецтво. Влада також скасувала всі особливі права і привілеї, що належали Церкві і священнослужителям, зокрема пільги щодо пересилки поштової кореспонденції, проїзду на залізниці, звільнення приміщень, якими володіли духовні особи, від військових розквартирувань тощо. Згідно з постановою НКО, ухваленою 11 грудня 1917 р. на засіданні РНК, державі передавалися церковно-парафіяльні школи, вчительські семінарії, місіонерські школи, академії, а також усі інші нижчі, середні і вищі школи та установи духовного відомства з усім рухомим і нерухомим майном [137, с. 17].

16 січня 1918 р. НКВС видав наказ, згідно якого розформовувалися управління військового духовенства, конфісковувалося їхнє майно й із лав війська в обов'язковому порядку звільнялися всі священнослужителі, котрі перебували на військовій службі. 20 січня 1918 р. Народний комісаріат державного опікування наказав припинити видачу коштів на утримання церков, каплиць, священнослужителів, законовчителів і на відправу церковних обрядів. Окремою постановою ВРНГ були націоналізовані всі церковні свічкові фабрики. Таким чином, декрет РНК РСФРР «Про свободу совісті, церковні і релігійні товариства або про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р.¹, не був першим і унікальним законодавчим актом, а навпаки – став своєрідним «підсумком» і логічним продовженням низки попередніх законодавчих актів більшовиків щодо релігії та її інституцій [344, с. 15].

¹ Згідно з проектом комісії, створеної рішенням РНК від 11 грудня 1917 р. для підготовки проекту декрету про відокремлення Церкви від держави у складі наркома юстиції П. Стучки, наркома освіти А. Луначарського, завідувача відділу НКЮ М. Рейснера, члена слідчої комісії по боротьбі з контрреволюцією П. Красікова та священника М. Галкіна, цей документ повинен був мати назву «Про свободу совісті, церковні і релігійні товариства». Саме під такою назвою він і був опублікований 21 січня 1918 р. в «Известиях ВЦИК». Але 23 січня 1918 р. в урядовому виданні «Газета Рабочего и Крестьянского Правительства» він з'явився під назвою «Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Саме з цими обставинами пов'язано те, що в окремих джерелах цей документ називають по-різному і датують не 20 січня 1918 р., тобто датою ухвали, а 23 січня – публікацією у вказаній газеті [334, с. 29-30]. Автор подає дату цього документа 23 січня 1918 р.

Варто зазначити, що від такого швидкого «революційного поступу» намагалися «не відставати» й республіканські партійні функціонери. Доречним буде зазначити, що й сам процес організації процесу підготовки законопроектів в УСРР мав яскраво виражений відомчий характер. На республіканському рівні з самого початку передбачалося, що обов'язок розробки законопроектів не є винятковою функцією спеціального органу і навіть навпаки – був загальним для кожного наркомату і відомства у відповідності зі сферою його управління [296, с. 10]. На практиці це означало, що ініціативним елементом і, загалом, групами, що володіли правом законодавчої ініціативи в галузі оформлення церковно-державних взаємин у радянській Україні, мали стати силові відомства та їхні структурні підрозділи. Ще однією характерною рисою періоду, що досліджується, була наявність в державному уряді спеціальної комісії, процедуру погодження з якою проходили всі законопроекти, що вносилися на затвердження РНК УСРР і ВУЦВК. Природно, що такі ж вимоги ставилися й до законодавчих актів, які тією чи іншою мірою стосувалися питань державно-церковних відносин. У період з 1919 по липень 1924 рр. функцію попереднього розгляду законопроектів виконував МРНК, а з липня 1924 по жовтень 1926 рр. – КРЗП і Адміністративно-фінансова комісія при РНК УСРР [296, с. 23].

Як уже вказувалося вище, українські більшовики, розпочавши процес створення власної правової бази в галузі державно-церковних відносин, цілковито запозичили вже наявний на той час законодавчий досвід Російської Федерації. Так, 19 січня 1919 р. Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України ухвалив декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», за основу якого було взято аналогічний декрет РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. [161, с. 8]. Згодом принцип відокремлення Церкви від держави був закріплений і в Конституції УСРР, що була затверджена в березні 1919 р. Зрештою, 10 листопада 1920 р. НКВС, НКЮ і НКО УСРР видали інструкцію про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви [432, с. 4].

У цих законодавчих актах та відповідних інструкціях більшовики декларували, що правовій санкції відокремлення Церкви від держави в Конституції належить бути ключовою умовою забезпечення повної релігійної свободи, а невід'ємною складовою релігійної свободи, на думку радянських ідеологів, є, власне, церковна свобода. Так, П. Гідулянов, історик церковного права, упорядник збірника документів «Отделение церкви от государства в СССР» за 1926 р., а також автор праці «Церковные колокола на службе магии и царизма» за 1930 р., під поняттям «церковна свобода» розумів свободу заснування нових релігійних громад, свободу церковної організації й управління та повну рівність перед законом усіх релігійних об'єднань, цілі діяльності яких не суперечать чинному законодавству [119, с. 20]. Як бачимо, на законодавчому рівні радянська влада забезпечила свободу совісті в державі, окреслила і навіть чітко визначила принцип релігійної толерантності. Однак вона дуже швидко продемонструвала повне ігнорування декларованих нею ж таки норм.

Зокрема, варто вказати на те, що декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р., перш за все, мав яскраво виражене «економічне забарвлення», оскільки його ключовими положеннями суттєво підривалися економічні підвалини функціонування Церкви. Першим елементом економічного тиску на РПЦ було позбавлення її всього майна, яке оголошувалося «народною власністю» і, як наслідок, переходило на баланс рад робітничих і селянських депутатів. З цього часу всі культові споруди ставали «народною власністю», що на практиці означало абсолютну та нічим не обмежену владу, фактичне свавілля місцевих чиновників щодо окремо взятого храму і громади [27, арк.1 – 2]. В цей час суттєвих змін зазнав порядок реєстрації релігійних громад та порядок «одержання в користування храмів та інших культових споруд». Відтепер віруючі в кількості не менше 20-ти (з 1922 р. – 50-ти) осіб, що досягли 18-річного віку, могли отримати у своє розпорядження храм і речі, призначені для богослужбових потреб, тільки за особливою ухвалою місцевої або центральної влади. Проте й такі її

дії не були виявом толерантності щодо релігійних громад, оскільки процедура надання громаді державою храмів передбачала доволі специфічні умови. Відтак, хоча майно передавалося в безоплатне користування релігійним громадам, воно обкладалося значним податком. Церковні та релігійні осередки, які підлягали загальним положенням про приватні громади і спілки, позбавлялися будь-яких форм субсидій від держави. Не менш важливим є й той факт, що більшовиками були також анульовані всі банківські рахунки, які на цей час належали релігійним організаціям. Загалом така рішуча провладна ініціатива за надзвичайно короткий проміжок часу перетворила велику і доволі багату церковну структуру в дезорганізовану й розпорошену: Церкві заборонялося володіти будь-якою власністю, хоча, на відміну від радянської Росії, в Україні її не позбавили права юридичної особи [2, арк. 2]. Однак, зазначимо, що це тривало недовго.

Очевидно, що ліквідуючи панівне становище РПЦ, радянський уряд водночас намагався витіснити її з усіх сфер суспільного життя. Найяскравішим свідченням цього бажання влади стало те, що її було позбавлено однієї з найбільш суспільно репрезентативних функцій, які вона виконувала впродовж багатьох століть, – права метрикації. Більшовики вважали, що всі акти громадянського стану (народження, одруження, розлучення, смерть) належало оформляти виключно цивільній владі.

Зрештою, особливу увагу більшовики приділяли обмеженню впливу Церкви на молодь. Саме з цією метою радянська школа відокремлювалася від Церкви, але процес втілення в життя цього «відокремлення» був доволі драматичним і справді «революційним» у найгіршому сенсі цього слова. Зокрема, всі духовні училища і семінарії були передані у відання НКО УСРР, а всі вчителі й викладачі Закону Божого та інших дисциплін релігійного змісту були звільнені з роботи в школах і вищих навчальних закладах. Декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. у навчальних закладах УСРР заборонялося викладання Закону Божого та інших віровчень, а також відправлення релігійних обрядів [28, арк.

2-3]. Інструкцією НКЮ, НКВС і НКО УСРР від 10 листопада 1920 р. групове навчання віровчення будь-якої релігії дітей, які не досягли 18 років, не допускалося. Пізніше НКВС своєю інструкцією № 4009 від 21 березня 1924 р. роз'яснив, що діти могли навчатися релігії індивідуально «у своїй квартирі, в межах даної сім'ї» [117, с. 45 – 46]. Проте навіть цій категорії населення не дозволялося бути членами релігійних громад, хоча законодавством їм надавалася можливість відвідувати храми й інші молитовні зібрання [117, с. 47].

Ґрунтуючись на такому формальному підході, більшовики стверджували, що саме радянське законодавство найбільш повно забезпечило свободу совісті, й підтверджували це відповідними положеннями закону та низкою підзаконних актів. Наприклад, свободу вибору громадянином релігії було закріплено в пункті 3 декрету від 19 січня 1919 р., де вказувалося, що «кожен громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної»; це ж твердження було закріплене й статтею 23 Конституції УСРР [143, с. 15]. Відповідно до пункту 5 декрету від 19 січня 1919 р., держава гарантувала вільне виконання релігійних обрядів, якщо вони не порушували громадського ладу і не супроводжувалися замахами на права громадян радянської республіки. Більше того: Основний Закон радянської України визнавав за всіма громадянами право пропаганди різних релігійних вчень, що не ставили перед собою соціальних і політичних цілей, а також антирелігійних вчень, що не суперечили комуністичному світогляду. У пункті 3 декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. йшлося про те, що в республіці немає жодних правопозбавлень, пов'язаних зі сповіданням будь-якої віри, а його пункт 2 забороняв «видавати будь-які місцеві закони або постанови, які б утискали або обмежували свободу совісті, або встановлювали будь-які переваги та привілеї на підставі віросповідної приналежності громадян». Таким чином, громадяни, незалежно від їхніх релігійних переконань, мали право користуватися всіма громадянськими та політичними правами. Проте як

насправді забезпечувалася релігійна свобода в радянській державі, віруючі відчували вже з перших днів перебування при владі більшовиків.

Зрозуміло, що у працях основоположників марксизму-ленінізму не було жодного слова про виправданість гонінь на релігійні організації та віруючих. Навпаки, вони застерігали від впровадження та застосування насильницьких заходів проти релігії. Так, Ф. Енгельс, критикуючи погляди німецького філософа Є. Дюрінга, котрий вважав політичне насильство визначальним у розвитку суспільства, писав: «Він нацьковує своїх жандармів майбутнього на релігію і допомагає їй, таким чином, увінчати себе ореолом мучеництва і тим самим продовжити своє існування» [157, с. 588]. Неприйнятною для Ф. Енгельса була також програма бланкістів, оскільки вони вважали, що, захопивши владу, можна буде перетворити людей на атеїстів за наказом зверху [156, с. 493 – 494].

Однак більшовики, як тільки прийшли до влади, попри заяви про впровадження повної релігійної свободи, відразу вдалися до неприховано насильницького знищення релігії. Свавілья чиновників на місцях, безконтрольні ніким і нічим не обмежені дії «борців за світле майбутнє» дуже швидко виявили, що обіцяні права і свободи віруючих – це не більше аніж юридична формальність і фікція, позбавлені будь-якого натяку на практичне застосування. Повсюдними стали напади на храми і монастирі червоноармійців, котрі, зазвичай, перетворювалися на банальні грабунки святинь. Скільки представників кліру та мирян постраждало в цей час – достеменно не відомо, адже «завзяття» та «ідеологічний підйом» представників новоявленої радянської влади, що межували з бандитизмом, й нині вражають своїми масштабами наших сучасників. Цілком природно постає питання: чому Церква була обрана «мішенню» таких «активних революційних дій»? Ми переконані: для того, щоб дати вичерпну й незаангажовану відповідь на це запитання, потрібно попрацювати ще багатьом поколінням як світських, так і церковних істориків.

Проте вже навесні 1918 р. під тиском німецьких та українських військ більшовики були змушені залишити Україну. За часів правління гетьмана Павла Скоропадського декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», як, зрештою, й інші нормативно-правові акти більшовицького режиму, на території тогочасної Української держави втратили свою чинність. З метою регулювання державно-церковних відносин у новому, вже гетьманському уряді було створено спеціальне Міністерство сповідань, що займалося формуванням державної стратегії і тактики у галузі релігійної політики. Цікавим фактом, який стосується визначення структури цього державного органу, було те, що в його складі функціонував особливий структурний підрозділ – Департамент інослав'я, основною функцією якого був контроль за діяльністю неправославних конфесій [424, с. 39, 45].

Однак події революційного часу вносили іноді непередбачувані корективи. Хоча більшовики під натиском Добровольчої гвардії залишили південь і схід України, а білогвардійці, які прийшли їм на зміну, проголосили одним із головних своїх завдань захист православ'я, проте й вони не вирізнялися особливою ревністю у вірі, чи то побожністю. Доволі красномовно про це свідчать спогади митрополита Веніаміна (Федченкова), який із досадою зазначав про богохульство «білих» офіцерів, їхню байдужість до християнської віри і Бога [282, с. 245-246]. Однак, ми змушені визнати, що в ці революційні роки РПЦ і Добровольча армія все-таки діяли пліч-о-пліч. Адже саме разом із армійськими підрозділами генерала А. Денікіна в Україну повернувся митрополит Київський Антоній (Храповицький), який був висланий до Галичини урядом УНР за антиукраїнські виступи. Саме митрополит Антоній активно підтримував добровольців і перераховував на їхні потреби значні кошти. Варто зазначити, що більшість духовенства, яке було виховане в дусі промонархічної РПЦ, радо вітала прихід Добровольчої армії, сподіваючись, що вона зуміє покласти край революційній смути та не допустить можливості більшовицького реваншу. Священики влаштовували урочисті зустрічі денікінцям, служили

подячні молебні за живих і панахиди за загиблими білогвардійцями, закликали своїх парафіян не підтримувати Червону Армію як «армію антихриста» й у той же час не виступати проти білокозаків [325, с. 9 – 10].

Отже, доктринальні засади радянської моделі державно-церковних відносин ґрунтувалися на марксистському вченні про релігію як історичну та соціальну реальність. Радянське право в релігійній галузі було зорієнтоване не лише сприяти впровадженню принципу розмежування державних і церковних структур, але й значному послабленню ролі Церкви в суспільстві. По суті, в основу комуністичної моделі відносин між державою і Церквою було покладене її тотальне витіснення з усіх сфер суспільного життя. Основними цілями, яких неприховано намагалася досягнути влада, були: усунення активного релігійного чинника з соціально важливих процесів, тотальна конфіскація та націоналізація церковного майна і позиціонування нової влади як безрелігійної. Такий стан справ призвів не лише до змін у правовому становищі Російської Православної Церкви, але й знищив традиційний уклад життя значної частини населення країни, оскільки хоча радянські законодавчі норми й декларували забезпечення всіх релігійних свобод, реально влада із самого початку грубо порушила закріпленій у радянській Конституції (1919 р.) принцип свободи совісті.

Засобами реалізації радянської моделі державно-церковних відносин в Україні впродовж 1917 – 1919 рр. стали: 1) законодавче відокремлення Церкви від держави і позбавлення її будь-якої державної підтримки, ідейною платформою якого став декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. Цей документ формально не забороняв релігійний світогляд, але він заклав основу правового поля для ліквідації Церкви як інституції. Відтак це призвело до кардинальної перебудови принципів взаємин у площині «держава–церква»; 2) скасування абсолютної більшості навчально-виховних закладів духовного відомства, а також заборона викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних і приватних учбових установах; 3) конфіскація та націоналізація

церковного рухомого і нерухомого майна; 4) створення низки державних органів, на які було покладено повноваження у сфері церковної політики. Більшовицький уряд створив відповідні виконавчі органи з регулювання стосунків держави і Церкви, що фактично виконували ліквідаторські функції щодо неї.

За умов національно-визвольних змагань 1917 – 1919 рр. та дій різних українських урядів з точки зору відносин між державною владою та Церквою Україна багато в чому відрізнялася від Росії, оскільки впродовж означеного періоду на її теренах неодноразово проголошувалася радянська влада, але її закони і постанови не набували практичної чинності. Зрештою, з остаточним її утвердженням більшовицька політико-правова модель державно-церковних відносин була втілена в радянській Україні.

2.2. Становлення та функціонування системи регулювання відносин між державою і Російською Православною Церквою в Україні впродовж 1920 – 1930 рр.

Політико-правова модель радянської держави, що ґрунтувалася на революційно-більшовицьких принципах, визначила створення такої системи правоохоронних органів, що за своєю суттю не мала аналогів у світі. На першому етапі будівництва нового пролетарського суспільства повсюдно відбувалася повна ліквідація державного управлінського апарату старого зразка. Основним напрямом діяльності нової влади рад було прагнення повністю позбутися старої «самодержавної спадщини».

З огляду на масштабність таких трансформаційних процесів та їх глибинну суть, вони не були ситуативними й відбувалися, до певної міри, еволюційно, пройшовши кілька основних хронологічних етапів. Як на нашу думку, слушно зазначає британський історик Е. Карр, що нехай і доволі умовно, проте основні етапи цього процесу можна окреслити в такій послідовності:

- перший – 1917 – 1920 рр. – може бути кваліфікований як організаційно-правовий, оскільки саме в цей період представники радянської влади формували підвалини власної правоохоронної системи, якій належало ефективно функціонувати тогочасних соціальних умов;

- другий – 1920 – 1925 рр. – реалізація більшовиками комплексу заходів, спрямованих на утвердження вже сформованих правоохоронних органів і розвиток правової бази, яка б регламентувала їхнє функціонування;

- третій – 1926 – 1933 рр. – створення необхідних умов для тотальної централізації діяльності всіх правоохоронних органів у рамках тоталітарної системи Радянського Союзу;

- четвертий – 1934 – 1936 рр. – систематизація та уніфікація, де-факто, всіх нормативно-правових актів, що, зрештою, затвердило наявну структуру радянської правоохоронної системи [327, с. 137].

Визначальними чинниками у процесі формування правоохоронної системи радянської держави були ідеологічна складова і політична кон'юнктура. Ключовою причиною такого стану справ, на нашу думку, було те, що «соціальним замовником» і, зрештою, реалізатором основних суспільних трансформацій виступали сили, які у процесі політичної боротьби з власними опонентами готові були вдатися до найрадикальніших методів впливу, з фізичним усуненням включно, про що, зрештою, неодноразово заявляв В. Ленін [307, с. 17].

У процесі формування радянської правоохоронної системи комуністи використовували як своєрідний прототип структуру внутрішнього нагляду за населенням, що функціонувала ще з царських часів. Задля досягнення швидкого ефекту «новизни» більшовики насамперед змінили назву самої структури. Внаслідок цього за доволі короткий час на владному горизонті з'явилися такі виконавчо-адміністративні відомства, як НКВС, НКЮ, а також, за аналогією, низка інших «наркомів». Загалом у галузі державного управління нічого абсолютно «евристично-новаторського» комуністам створити так і не вдалося, оскільки на той час були наявні доволі ефективні

механізми державного управління, які лише варто було забезпечити відповідними кадрами. Однак, мав місце один елемент, де партійне керівництво виявило справжню оригінальність – це створення структури з нагляду за політичними опонентами, зокрема й «інакомислячими» загалом, що отримала назву НК. Вона впродовж усього періоду своєї діяльності була підзвітною лише РНК і ВЦВК, а місцеві (губернські й повітові) осередки НК підпорядковувалися лише ВНК. Водночас, іншим державним відомствам юстиції і внутрішніх справ будь-якого рівня не дозволялося втручатися в роботу НК [554, с. 116].

Відсутність будь-яких форм контролю стосовно діяльності цього відомства вже незабаром призвела до того, що функціонування надзвичайних комісій, особливо на місцях, набуло неприховано каральних форм. Скеровуючи основний вектор своєї діяльності на «класових ворогів» та «контрреволюційні елементи», до числа яких, зазвичай, зараховувалися й священно- і церковнослужителі, ці державні органи такими ж методами почали діяти й щодо власних ідеологічних союзників і навіть однодумців.

Між структурами ВНК і НКВС у ході виконання тих чи інших професійних «завдань» доволі швидко виникла та поглибилася внутрішня конфронтація, що з часом переросла у латентний конфлікт двох силових відомств із використанням різних форм боротьби. Впродовж 1919 – 1920 рр. неодноразово поставало питання про можливість включення органів ВНК до структур НКВС, оскільки це було викликано як об'єктивними міркуваннями доцільності, так і намаганням підвищення загального рівня оперативної взаємодії. Однак повністю включити ВНК у тогочасну систему НКВС керівництву так і не вдалося, оскільки вже на початку лютого 1922 р. НК було розформовано, а для виконання її функцій в складі НКВС було створене ДПУ, що функціонувало в його системі аж до кінця 1923 р. [558, с. 112].

На думку російського дослідника О. Чердакова, такий перерозподіл внутрішньої «системи противаг» пояснюється цілою низкою причин. По-перше, радянському керівництву потрібні були ефективні структури, здатні

виконувати каральні функції в умовах боротьби з «класовим ворогом», особливо в сільській місцевості. Не варто забувати, що поряд із антицерковними процесами на той час повсюдно в країні почалася колективізація, що обурила сільське населення і спровокувала хвилю невдоволення в середовищі політичних та ідеологічних опонентів радянської влади. Другою вагомою причиною було те, що ДПУ виступало як організація, що слугувала справі виняткової реалізації заходів боротьби з «контрреволюційними елементами». Як третій чинник варто вказати те, що в радянській державі з перших днів її існування, жодним чином, навіть у формально-законодавчому вигляді, не акцентувалася увага на правовому захисті й інтересах окремих громадян, а навпаки, декларувалося домінуюче право держави здійснювати боротьбу з політичними супротивниками та класовими ворогами [554, с. 117].

Зазначимо, що поряд із комплексом політичного нагляду в системі НК-ДПУ більшовики чимало уваги приділяли питанням організації НКВС, адже упродовж перших років становлення радянського номенклатурно-управлінського апарату й механізмів державного нагляду саме ця інституція розглядалася як основний орган, який перебував «на захисті завоювань революції», що, зокрема, передбачало різнопланову протидію Церкві. Підтвердженням цього слугують нормативні документи, що визначали і регламентували діяльність НКВС і його окремих структурних підрозділів, видані впродовж 1917 – 1920 рр. [139, с. 5]; постанова ВЦВК і РНК РСФРР № 33 від 24 травня 1922 р., що затвердила «Положення про Народний комісаріат внутрішніх справ» [554, с. 117]. Саме цій структурі належало здійснювати радянську репресивну політику щодо РПЦ на місцях із використанням усього правового і неправового інструментарію, що надавався владною «вертикаллю». Таким чином, уся повнота виконавчої влади була зосереджена в структурах НКВС і перебувала під його контролем [365, с. 10].

Відтак, ще 1922 р. до складу НКВС було передано відділ по відокремленню Церкви від держави і його місцевих осередків, що до того перебував у структурі НКЮ [6, арк. 5]. Не зайвим буде вказати, що про будь-яку демократичність процесів державного управління, за наявності таких повноважень силових органів, не йшлося. Угорські вчені Л. Белладі і Т. Краус у своїй монографії «Сталін» чітко визначили місце НКВС у політико-правовому режимі радянського суспільства впродовж 1920 – 1930-х рр. Ці автори, як на нашу думку, слушно назвали радянську управлінську модель тоталітарним режимом, «який сприяв тому, що і партія, і держава були віддані на відкуп керівним органам внутрішніх справ, а вони, згодом, почали діяти як збройні інструменти особистого правління Сталіна» [270, с. 311].

Зрештою, такі складні трансформаційні процеси у правоохоронній системі були швидше наслідком, аніж першопричиною. Адже революційні події та громадянська війна за доволі короткий проміжок часу призвели до економічного спаду та занепаду сільського господарства на переважній більшості теренів колишньої Російської імперії. Однак, окрім вказаних причин, мали місце й інші, більш суттєві чинники. Зокрема, не можна оминати увагою модель державного управління, що отримала назву «воєнний комунізм», унаслідок запровадження якого впродовж лічених років державні органи влади перетворилися з управлінських структур на грабіжницькі, спричинивши занепад економіки аж до стану повної стагнації. Зрештою, вимушеним засобом виходу із кризової економічної ситуації радянськими ідеологами було визначено так звану «нову економічну політику» (НЕП), що передбачала, перш за все, розвиток приватного підприємництва та підтримку особистої зайнятості.

У вітчизняній історіографії існує декілька основних версій запровадження НЕПу. Зокрема, авторитетний вітчизняний історик, професор С. Кульчицький вважає, що повстання матросів і робітників Кронштадту, селянські збройні виступи початку 1920-х років вплинули на скасування продрозкладки та воєнно-комуністичних методів регулювання економічних

відносин, однак вони не стали основною причиною перегляду більшовиками власної доктрини суспільно-політичного розвитку [350, с. 170, 180 – 181]. Натомість представник української діаспори К. Короленко, який досліджував питання генези української національної ідеї впродовж 1917 – 1960 рр., як очевидець і дослідник тих подій, наполягав, що саме політичні протести спонукали більшовиків до «змін господарської політики, до визнання краху політики «воєнного комунізму» [341, с. 113].

Суспільний протест, що виявився у заворушеннях, став доволі показовим фактором, який яскраво засвідчив: чинна система державного управління себе цілковито вичерпала. Воєнний комунізм як абсолютно утопічна й невдала спроба швидкого запровадження комуністичного устрою зазнала повного краху. В. Ленін, зрештою, особисто визнав згубність і помилковість цієї політики, оскільки, за його висловом, така «економічна політика неможлива» [149, с. 203], а наприкінці 1920 р. сам же, в опублікованій згодом розмові, визнав «помилковість політики продрозкладки» [285, с. 144].

X з'їзд РКП(б) постановив, що «справа зміцнення робочого союзу і диктатури пролетаріату на Україні вимагає напруження комуністичних сил усієї партії для опанування української мови та українізації всієї внутрішньопартійної роботи». Як стверджував учений української діаспори Ю. Бачинський, автор праці «Большевицька революція і українці», що вийшла друком 1928 р. у Берліні, саме відтоді й розпочалась ініційована найвищими владними колами загальна українізація державного апарату, а також всього політичного і культурного життя [268, с. 135]. Однак скоро з'ясувалося, що ця українізація – не складова державної стратегії в галузі внутрішньої політики, а лише «загравання» з українською інтелігенцією та національно зорієнтованим духовенством; своєрідний інструмент поширення впливу більшовиків у середовищі селянства.

Одним із найважливіших механізмів, які використовувала більшовицька влада з метою здійснення революційних перетворень у сфері державно-

церковних відносин, було радянське право. Держава залишила за собою право загального нагляду та регламентації діяльності релігійних громад. Зрештою, таке обґрунтування «верховенства держави» над церковними та релігійними організаціями було здійснено німецьким теоретиком права і політологом С. Пуфендорфом ще XVII ст. Розглядаючи державу та її роль у суспільстві, він писав, що держава – це єдина надійна установа, здатна гарантувати безпеку людей. Він давав таке визначення: «Держава є складною моральною особистістю, воля якої сприймається, як воля всіх; утворюється ця воля єднанням багатьох воель шляхом договору, щоб використовувати сили і здібності кожного для загального миру і безпеки». Призначення держави, за С. Пуфендорфом, полягало в тому, щоб бути надійним гарантом порядку в людському суспільстві, гарантом спокою серед людей, вона повинна також захищати зовнішню безпеку країни. Крім того, держава не дозволяє Церкві втручатися у практичне світське життя, оскільки сферою діяльності духовенства є виключно внутрішні переконання та совість людини. Водночас він акцентував на тому, що оскільки сама сутність людської природи спонукає індивідів до колективного задоволення власних релігійних потреб, люди об'єднуються у спільноти, групи тощо [119, с. 7 – 8].

19 травня 1920 р. на I Всеукраїнській нараді голів і завідувачів відділів управлінь губернських і повітових виконкомів рад, завідувач Центральним відділом ЗАГС при НКВС І. Сухоплюєв порушив питання про створення органу, який координував би всю роботу з відокремлення Церкви від держави. Першопочатково ці питання перебували в компетенції загальних підвідділів відділів управління виконкомів [408, с. 16]. Ситуація змінилася в липні 1920 р., коли РНК УСРР поклав відповідальність за впровадження декрету від 19 січня 1919 р. на НКЮ. Саме «Інструкція НКЮ УСРР щодо застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 10 листопада 1920 р. упродовж тривалого часу визначала та конкретизувала функції органів юстиції в цій сфері. Зокрема, у статтях 3, 4 цього документу йшлося: «Проведення, з додержанням загальних правил,

трусу або арешту в церквах або інших молитовних будинків, а так само арештів та трусу службовців культу, не може бути визнано за утиски або обмеження волі віровизнання... Так само і розкриття мощей не може бути визнано за утиски або обмеження в справах віри, бо воно є викриттям вікової омани» [182, с. 19].

Згідно з положеннями «Інструкції НКЮ УСРР щодо застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 10 листопада 1920 р., запровадженням на місцях (у губерніях і повітах) радянських законодавчих ініціатив у релігійній сфері належало займатися місцевим відділам юстиції (губюстам і повюстам) спільно з відділами управління виконкомів, а у волостях – місцевим волвиконкомам. Суттєвою новацією було те, що місцевим губюстам і повюстам надавалося право утворювати спеціальні ліквідаційні підвідділи або комісії (так звані «ліквідкоми») з відокремлення Церкви від держави. До сфери їхніх обов'язків належала низка важливих і доволі суперечливих функцій, зокрема: повідомлення населення про суть і значення державних ініціатив у релігійній сфері, практичне керівництво всіма заходами, що були спрямовані на націоналізацію церковного майна, вилучення метричних книг та конфіскація грошових внесків церковних громад, запобігання виникненню у будь-якій формі акцій громадянської непокори з боку прихильників релігії.

На початку травня 1921 р. відбувся таємний Пленум ЦК РКП(б) з питань посилення антирелігійної діяльності партії. В розвиток його рішень була прийнята Постанова РНК УСРР від 10 травня 1921 р. «Про роботу НКЮ», де від нього твердо вимагалось закінчити роботу з відокремлення Церкви від держави до 1 вересня 1921 р. і водночас задіяти слідчо-судовий апарат для боротьби з «обманами церкви». Відтак, політичне керівництво радянської України ставило завдання перед органами державної влади створити систему тотального контролю за діяльністю релігійних організацій, в якій головна роль відводилась органам ВНК [516, с. 93 – 94].

За аналогією з діючою в РСФРР структурою 31 травня 1921 р. було створено спеціальний відділ з координації антицерковних заходів при НКЮ УСРР під назвою «Ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави». Очолив новостворений відділ І. Сухоплюєв. Утворення цього відділу було безпосередньо пов'язане з активізацією антирелігійної діяльності влади.

Відповідно до постанови ВУЦВК від 12 квітня 1923 р. «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», повіти і волості були скасовані, а замість них територію УСРР було поділено на округи і райони. Водночас певної зміни і перерозподілу зазнали й функції чиновників, оскільки на рівні округів політика радянської влади щодо відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви перебувала у безпосередній компетенції окрвиконкомів. До повноважень райвиконкомів належали впровадження в життя заходів радянської влади в релігійній сфері та безпосередній нагляд за діяльністю релігійних громад, а на органи місцевого самоврядування покладалися обов'язки контролю за неухильним дотриманням радянських законів у релігійній сфері [164, с. 20].

Зрештою, до активного представництва держави у релігійній сфері більшовики ефективно залучили загал силових структур. Наприклад, саме у компетенції адміністративно-міліцейських відділів районних виконавчих комітетів перебував загальний нагляд за додержанням релігійними громадами чинного законодавства, а також процедура укладання ними договорів на користування церковним майном [102]. Водночас до компетенції правоохоронних структур належав контроль за реєстрацією міськими, селищними та сільськими радами (не районних центрів) актів громадянського стану, проведення підготовчої роботи перед виборами до місцевих рад, зокрема, укладання списків та здійснення обліку осіб, яких було позбавлено як активного, так і пасивного виборчого права [126, с. 75].

Незважаючи на такий очевидний державний диктат, радянська ідеологічна машина й надалі продовжувала діяти в руслі, встановленому

партійною більшовицькою верхівкою, коли очевидні порушення прав і свобод вірян ігнорувалися, а сам радянський устрій і радянська модель державно-церковних взаємин зображалися як своєрідний «еталон» і «взірець».

Радянські вчені-юристи наполегливо стверджували, що більшовицька інтерпретація поняття «свобода совісті» є значно ширшою, аніж «буржуазно-правові» межі державного верховенства. На нашу думку, суперечливість такого твердження очевидна, оскільки радянський уряд не лише в незаконний спосіб секуляризував церковне майно, але й взагалі позбавив усі релігійні громади прав власності і юридичної особи. Як уже відзначалося вище, в Росії Церква була позбавлена статусу юридичної особи декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р., а в Україні релігійні громади, принаймні де-юре, певний час володіли таким правом. Однак таке, вже на той час формальне, право було скасоване рішенням ЦК КП(б)У від 1 серпня 1920 р., відповідно до положення про узгодження законодавчої бази УСРР і РСФРР у питаннях, що стосувалися відокремлення Церкви від держави. Цією постановою було змінено пункт 13 декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р., а відтак і Російська Православна Церква в Україні вже не могла бути безпосереднім суб'єктом цивільно-правових відносин [311, с. 10].

Безпосереднім наслідком такого стану справ було те, що відтоді релігійним організаціям заборонялося виступати в суді позивачем або відповідачем, чи як третій особі, а також укладати угоди та набувати найрізноманітніші майнові права. Все наявне майно церковних громад, яке називалося в офіційних документах того часу виключно «культовим майном», в Україні більшовиками проголошувалось народною власністю [334, с. 125]. За радянським законодавством, «культовим майном» вважалися молитовні будинки спеціального типу та всі «предмети культу». Під «культовим будинком» влада розуміла призначену винятково для молитовних потреб окрему будівлю спеціальної архітектури, що взята за

інвентарним описом на облік адміністративного відділу виконкому й передана на підставі постанови місцевих органів влади у безоплатне користування релігійним громадам [117, с. 14 – 17]. Не зайвим буде вказати, що народною власністю оголошувалися молитовні споруди, побудовані вже після революції.

Подібний за своєю суттю механізм, головною метою якого було абсолютне витіснення релігійних складових з усіх сфер життя, радянські очільники спробували апробувати й на інших соціальних рівнях і групах. Зокрема, цілком у руслі марксистсько-ленінської ідеології перебувала позиція влади, яка відобразилася в її ставленні до проблем, що тією чи іншою мірою стосувалися питань поховань. Оскільки більшовики проголосили матеріалізм, а відтак і атеїзм своїми ключовими ідеологічними принципами, то особливої актуальності набула справжня «війна» владних структур країни з вкоріненими традиціями, зокрема пов'язаними з культово-обрядовою практикою православ'я. Це призвело до того, що в середині 1920-х рр. відділи комунального господарства міст (та земельні відділи райвиконкомів сіл), у віданні яких опинилися цвинтарі, не змогли впоратися з покладеними на них обов'язками нагляду та утримання територій кладовищ. Зрештою, боротьба більшовиків із релігією, зокрема традиціями, які були пов'язані з обрядами поховань, а також ушануванням померлих, досить швидко призвела до негативних наслідків, оскільки спровокувала зневажливе ставлення людей до померлих і місць їхнього поховання. Показово, що своєрідними «винятками» з цього загального правила були різноманітні форми особливого пошанування померлих вождів революції чи радянських активістів [408, с. 15].

З цього приводу варто зазначити, що цвинтарі так і не опинились у віданні релігійних громад у зв'язку з їх масовою ліквідацією впродовж 1920 – 1930-х рр. Самі ж місцеві органи влади, з огляду як на об'єктивні, так і суб'єктивні причини, й надалі не приділяли достатньої уваги впорядкуванню та нагляду за цвинтарями. Внаслідок цього майже на всій території

республіки кладовища опинилися у вкрай занедбаному стані. Ситуація, що склалася, була настільки критичною, що реагувати на неї влада змушена була на рівні уряду УРСР, який був вимушений видати з цього приводу постанову № 1755 від 27 грудня 1940 р. «Про впорядкування кладовищ у містах і селах УРСР» [190, с. 737].

Ситуація з передачею (чи то відмовою у передачі) під опіку церковних спільнот міських і сільських кладовищ була доволі показовою, оскільки підтвердила відомий принцип, що радянська держава бажала комунікувати не з усією Церквою (як єдиною й функціональною організацією), а лише з окремими громадами. Саме тому, відповідно до пункту 10 декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р., усі церковні й релігійні громади у своїй діяльності підпадали під загальне положення про приватні товариства та спілки. В Україні церковні громади хоч і прирівнювалися до приватних товариств, але, як вже вказувалося вище, для їх утворення було потрібно не менше 20-ти повнолітніх засновників (з липня 1923 р. кількість необхідних повнолітніх засновників громади зросла до 50-ти), у той час як для заснування іншого роду приватних об'єднань і товариств достатньо було не менше 10-ти осіб [119, с. 75, 127 – 128].

Однак регламентація діяльності релігійних громад з боку влади не обмежувалася лише впливом на процес їх реєстрації. Більше того, жодна релігійна громада на теренах УСРР не могла розпочати своєї діяльності (відповідно до постанови ВУЦВК від 1-го листопада 1922 р.) без реєстрації в органах державної влади. Громадяни, які бажали заснувати релігійну громаду, повинні були надати разом із заявою про реєстрацію й довідкою про оплату гербового збору протокол установчих зборів громади, її статут (у п'яти примірниках) та список фундаторів (у трьох примірниках). Починаючи з 1923 р., віруючі зобов'язувалися приймати пропоновані владою статuti, а фундатором релігійної громади міг бути «будь-який громадянин, що належить до даного культу і має 18 років від народження» [25, арк. 1 – 2], за винятком осіб, які були позбавлені виборчих прав рішенням суду [25, арк. 2].

Зрештою, саме таким типовим статутом чітко регламентувалися наявні права і функціональна роль у громаді духовенства. Загалом, його діяльність обмежувалася лише відправою релігійних обрядів, оскільки священикам категорично заборонялося втручатися у господарські чи то організаційні справи парафії. Всі питання, що виникали в житті громади, належало розглядати на загальних зборах, причому дискусійні питання рекомендувалося вирішувати шляхом відкритого голосування [10, арк. 1].

Показовим за своєю суттю, змістовим наповненням і наявністю прихованих ризиків був також визначений державними органами порядок зняття з реєстрації, а фактично – ліквідації релігійних громад. Відповідно до положень цього документа, процедура ліквідації громад визначалася і фіксувалася в типовому статуті, а необхідними для цього умовами могли слугувати:

- постанова окружного виконкому (або НКВС), якщо в процесі її діяльності виявлено факти порушення статуту;
- арешт частини її членів у зв'язку з діяльністю, що суперечила декларованим статутним положенням;
- постанова загальних зборів членів громади;
- кількість членів громади стала меншою 50-ти осіб [25, арк. 2].

Відтак, такі правила функціонування релігійних осередків у радянському соціумі забезпечували повноцінний контроль державних органів влади за їхньою діяльністю [408, с. 104].

Більшовицьке керівництво, завершивши процес визначення власного юридичного поля в релігійно-церковній царині, що значно обмежувало права і свободи віруючих, не зупинилося на цих заходах. Водночас радянські очільники наполягали на розгортанні широкомасштабної антирелігійної пропаганди, ключовим елементом якої стали різноманітні форми дискредитації Російської Православної Церкви та її прихильників. Структурне керівництво (як і функції загального контролю) здійснював агітаційно-пропагандистський відділ (так званий «агітпроп»), що діяв при ЦК

РКП(б). Починаючи з 1922 р., на базі агітпропів було створено Антирелігійну комісію (далі – АРК) [408, с. 105].

Своєрідна «копія» такого державного органу з питань антирелігійної пропаганди в радянській Україні почала діяти з 4 липня 1922 р. Вона отримала назву Комісія Політбюро ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди або Всеукраїнська антирелігійна комісія (далі – ВАК). Наголосимо на тому, що факт існування ВАК довгий час приховувався. Коло осіб, котрі знайомилися з її розпорядженнями, було суворо обмежене. Виписки із протоколів цієї комісії адресувалися персонально. Категорично заборонялося копіювати її документи, передавати їх особам, котрим вони не призначалися, а також робити на них посилання в радянському та профспілковому діловодстві.

За короткий час на місцях були організовані відділи антирелігійної пропаганди (антирелігійні комісії) при губкомах, а також підвідділи при окружних виконавчих комітетах. До їх складу входили, за посадою, секретар партійного осередку відповідного рівня, завідувач агітпропу, начальник особового відділу ДПУ, начальник адміністративного відділу (який володів правом дорадчого голосу) і, за необхідності, начальник відділу культів. Перед місцевими АРК перш за все ставилися завдання загальної координації діяльності органів, що відповідали за церковну політику, а також нагляд «за правильним втіленням у життя політичної лінії щодо різних церковних угруповань», інформування про стан релігійних рухів на місцях, вивчення «політфізіономії» (саме такий термін використовували радянські ідеологи) громад та їхній вплив на населення, особливо молодь. Таким чином, релігійно-церковне життя України в цілому та релігійні організації зокрема, опинилися під пильним наглядом і жорстким контролем ВАК, аналогічні структури якої створювалися повсюдно на місцях.

З огляду на рішучу позицію влади у сфері державно-церковних відносин, найбільш «дратівливим» для більшовиків був і залишався клір. Саме тому зі встановленням радянської влади на місцях комуністи розпочали

справжній терор щодо його представників. Для виявлення кола осіб, що визначалися як своєрідний соціально небезпечний елемент, використовувалося роз'яснення НКВС № 16050 від 15 лютого 1924 р. Відповідно до положень цього документа, служителями культу вважалися особи, котрі брали безпосередню участь у виконанні релігійних обов'язків чи займалися виконанням релігійних обрядів на професійній основі (єпископи, священники, диякони) [383, с. 51].

Відзначимо, що початкові форми утисків духовенства радянською владою були добре продуманими й доволі показовими, оскільки внаслідок реалізації цих заходів більшовики доволі швидко продемонстрували, що релігійному елементу немає місця в новому, вже радянському суспільстві. Йдеться про те, що попри проголошену свободу вільного користування громадянськими і політичними правами всіма громадянами, незалежно від релігійних переконань, насправді священнослужителі не мали жодних політичних прав. Цей виняток щодо духовенства і чернецтва цілком відповідав радянському законодавству, оскільки, відповідно до статті 21 Конституції УСРР 1919 р., служителі культу позбавлялися активного і пасивного виборчого права [143, с. 11]. Такий підхід у ставленні до кліру чинна влада пояснювала наступним чином: духовенство зазнає утисків начебто не як віруючі, котрі потерпають за свої релігійні переконання, а як «нетрудовий елемент». Зрештою, позбавлення кліриків політичних прав змушувало окремих із них відмовлятися від священницького сану.

Варто вказати, що процедура зречення священниками свого сану й служіння також була докладно регламентована. Перш за все такому ієрею належало повідомити в офіційному місцевому часописі про відмову служіння в Церкві, а потім подати до райвиконкому або окружного адмінвідділу заяву встановленого зразка про своє зречення та з проханням про надання йому виборчих прав. Адміністративним органам належало передати це клопотання на остаточне вирішення питання до окружного виборчкому [45, арк. 1 – 3].

Факти зречень служіння в Церкві хоча й були нечисленими, проте мали місце (Див. додатки А, В, Г).

Поряд із такою очевидною формою дискримінації духовенства радянська влада чинила різноманітні перепони у виконанні ним його обов'язків. Типовою формою такого ставлення до кліру було систематичне притягнення священиків (на підставі положення про загальну трудову повинність) до виконання різноманітних «суспільно корисних» робіт, зокрема прибирання вулиць, базарних площ тощо. Зрештою, їх можна було притягнути навіть до кримінальної відповідальності «за відправлення обрядів релігійного характеру у справі реєстрації відповідних актів громадянського стану (народження, смерті, одруження та розлучення)» [20, арк. 1].

Це означало, що факт звершення будь-якого церковного обряду без санкції державних органів влади міг слугувати достатньою причиною для ув'язнення священика. Відтак, у цей період радянський уряд міг доволі легко розправитися із кліриками шляхом відправлення негодних, або ж нелояльних щодо влади, у заслання або ж до інших місць позбавлення волі. Широке застосування цього різновиду державного терору для ліквідації осіб духовного стану започаткував ВУЦВК постановою від 6 вересня 1922 р. «з метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів». Вказана постанова дублювала російський декрет «Про адміністративне заслання» від 10 серпня 1922 р., яке здійснювали з України на територію РСФРР терміном до трьох років та проводили за узгодженням з президією ВУЦВК та ВЦВК [117, с. 58].

Іншим ефективним механізмом, за допомогою якого більшовики чинили тиск на священнослужителів, були заходи економічного характеру. Наприклад, згідно з «Положенням про державний прибутковий податок», священнослужителі, як і вільно практикуючі особи, тобто лікарі, дантисти, акушери, масажисти, працівники галузі мистецтв, літератори, репетитори, відносилися до категорії осіб так званих «вільних професій» [23, арк. 58]. Однак, відповідно до Конституції УСРР 1919 р. духовенство належало до

осіб так званих «нетрудових професій» і тому в питаннях, що стосувалися квартирної плати, комунальних послуг, усіх священиків прирівнювали «до осіб, що живуть на нетрудові доходи», а духовенство, яке проживало в сільській місцевості, обкладалося окремим сільгосподатком [26, арк. 1 – 2].

Не варто забувати, що невід'ємною складовою свободи совісті, принаймні теоретично, радянський уряд визнавав також «свободу у відправі культів і свободу пропаганди». Відповідно до пункту 5 декрету від 19 січня 1919 р. усім громадянам дозволялося вільне виконання релігійних обрядів, якщо вони «не порушують громадського спокою і не супроводжуються замахами на права громадян Радянської Республіки». Незважаючи на таку формальну релігійну толерантність, відповідна інструкція НКЮ, НКВС і НКО УСРР, датована квітнем 1921 р., чітко вказувала, що навіть факти проведення «на загальних підставах обшуків у церквах або інших молитовних будинках, а так само арешти й обшуки служителів культу» не могли «бути визнані за утиски... свободи віровизнання» [2, арк. 2].

Утискаючи цілі нації й народності, знищуючи їхню самобутню культуру, історичну минувшину, більшовицька влада поставила перед собою амбітну мету: сформувати абсолютно «нову історичну спільноту людей – радянський народ», характерними рисами якого повинні були стати єдиною культура (соціалістична), якій належало бути інтернаціональною за наповненням і національною за формою. У цьому сенсі солідаризуємося із твердженням російського філософа М. Бердяєва, який вважав, що більшовизм позиціонувався, насамперед, із сильною централізованою державою: «І вони створили поліцейську державу, ... але... підпорядкувати собі ... населення неможливо винятково силою зброї ... Необхідною була цілісна доктрина, ... символи, По-російськи трансформований марксизм виявився для цього цілком придатним» [272]. Ще більш радикально про радянський більшовизм висловлювався відомий політичний діяч ХХ ст. У. Черчилль, який казав: «Більшовизм – це не політика, це захворювання, це не кредо, це – чума. Як і усіяка чума, більшовизм виникає раптово,

поширюється з неймовірною швидкістю. Він жахливо заразний, хвороба перебігає болісно й закінчується смертельно. Коли ж більшовизм, як і всіляка хвороба, нарешті, відступає, люди ще тривалий час не можуть прийти до тями. Пройде немало часу, перш ніж їхні очі засвітяться розумом» [304, с. 8].

Безпосереднім наслідком неприхованого радянського тоталітарного підходу стало те, що вся політична система СРСР упродовж 1920 – 1930-х рр. була чітко окресленим і визначеним апаратом зі своєю своєрідною «ієрархією цінностей». Єдиною політичною організацією, що керувала всіма сферами життя в країні, була ВКП(б), а постанови ЦК ВКП(б), що часто були співзвучні з постановами РНК СРСР, відразу набували сили правового акту.

Звичайно, за умов безкомпромісної боротьби у владній верхівці, що відображалася в посиленні тиску на всі форми суспільного життя, на будь-яку терпимість більшовиків щодо Церкви годі було сподіватися. Релігія, що сприймалася не інакше, як «знаряддя уярмлення трудящих мас», підлягала цілковитому викоріненню з життя радянського соціуму. Попередні «наступи» хоча і завдали Церкві відчутних втрат, однак не призвели до досягнення кінцевої мети – остаточного її знищення. Найкращим підтвердженням цього слугують тогочасні статистичні дані, згідно з якими упродовж 1920-х рр. релігійність на теренах УСРР залишалася високою. При офіційній чисельності населення, що налічувала 28 398 000 осіб, загальна кількість релігійних громад усіх конфесій у радянській Україні складала 12 208 із 7 063 753 членами, що в загальній кількості дорослого (віком понад 18 років) населення (за даними 1923 р. – 17 465 040) становило 40,4% [334, с. 127]. Невипадково у тезах доповіді до організаційного бюро ЦК «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду» (1927 р.) їх авторами було вказано на суперечливість релігійних процесів, оскільки, з одного боку, спостерігалися неухильна руйнація релігійної ідеології мас, повсюдний занепад релігійного фанатизму, збільшення числа відмов від виконання церковних обрядів, а з іншого – певне зміцнення релігійних настроїв [334, с. 127].

Однак не варто забувати, що до списків релігійних осередків включалися далеко не всі віруючі. Типовою ситуацією була відсутність у списках молоді, яка внаслідок побоювання можливих негативних наслідків усіляко уникала запису до складу релігійних громад, а тому про вичерпність запропонованих даних говорити складно. Внаслідок цього вже 30 червня 1926 р. ЦК КП(б)У стурбовано констатував, що водночас із процесом відходу від релігії значної частини робітників, неабиякою залишається активність релігійних громад та їх керівництва, що, «опираючись на куркульські верстви села й на непманські і міщанські елементи міст, поширює свій вплив на більш широкі селянські маси, а в місті перекидає його й на частину робітництва, у першу чергу на його нові кадри. Зокрема, в останній час помітним стає збільшення релігійного впливу на молодь» [170, с. 131 – 134]. У повідомленні НКО УСРР (травень 1931 р.), де йшлося про хід антирелігійної роботи, особлива увага акцентувалася на теорії та практиці таких заходів у середовищі дошкільнят [53, арк. 1 – 10].

Таким чином, перед радянським керівництвом гостро постала необхідність «нового погляду» на релігію та її роль у суспільстві. Первинним елементом, на якому більшовицьке керівництво вирішило зосередити свою увагу, було радянське законодавство. Зауважимо, що в радянській Україні раніше, ніж у Росії, була систематизована і впорядкована вся законодавча база, що стосувалася релігійних питань. «Правила про культу» було включено до X розділу АК УСРР, який був затверджений ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. і набрав чинності 1 лютого 1928 р. Унаслідок цього декрет «Про відокремлення церкви від держави» від 19 січня 1919 р. було скасовано [117, с. 26].

Окрім цього, принаймні задля формального дотримання принципів релігійної свободи, в АК УСРР було чітко прописано правила реєстрації релігійних громад (стаття 359). Певні приписи з цього питання вже мали місце і на той час діяли, адже вже з липня 1923 р. в Україні мінімальна кількість фундаторів громади повинна була складати щонайменше 50 осіб

[297, с. 19]. Такі ж вимоги, щодо чисельності активу релігійної громади висувалися владою й на початку 1930-х рр. [19, арк. 8].

Цілком у дусі декрету від 19 січня 1919 р. перебували санкції статті 366 АК УСРР, де йшлося про націоналізацію всього майна релігійних громад, що були закріплені пунктами 12, 17, 39 інструкції НКЮ, НКВС та НКО УСРР від 10 листопада 1920 р. Виконкоми або міські ради власними постановами передавали «молитовні споруди і речі, призначені виключно для культових потреб», у безоплатне користування членам релігійних громад (стаття 367 АК УСРР). Щоправда, ці передачі майна обкладалися податком як комерційні. Водночас окружний адмінвідділ володів винятковим правом розірвання угод з віруючими на користування молитовним будинком [22, арк. 1 – 2; 202, с. 15].

Як уже згадано вище, значну увагу радянські ідеологи приділяли питанню атеїстичного виховання молоді. Саме тому, згідно статті 111 (стаття 121 КК УСРР у редакції 1922 р.), викладання малолітнім (чи неповнолітнім) релігійних віровчень у державних або приватних навчальних закладах і школах заборонялося [117, с. 92].

Запропонований вище аналіз статей КК УСРР яскраво засвідчує, що складні процеси формування тоталітарного режиму в СРСР і активна антирелігійна політика держави вимагали внесення відповідних змін і до законодавства про релігійні культу. Це, зокрема, було пов'язано з тим, що вже 1929 р. антицерковна «війна» перейшла в нову «фазу» [98 – 99]. Конституція УСРР, прийнята на XI Всеукраїнському з'їзді Рад 15 травня 1929 р., скасовувала право вірян здійснювати у будь-якому вигляді релігійну пропаганду і залишала за ними лише «свободу релігійного визнання». Не зайвим буде вказати, що для «войовничих атеїстів» право здійснення антирелігійної пропаганди було збережено. Вже 8 квітня 1929 р. на засіданні ВЦВК і РНК РСФРР було ухвалено постанову «Про релігійні об'єднання», а 29 грудня 1929 р. НКВС УСРР затвердив положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему

обліку адмінорганами складу релгромад та служителів культу». Саме це положення слугувало основою для інструкції Секретаріату Президії ВУЦВК від 23 червня 1932 р. [126, с. 115]. Водночас державні органи й надалі продовжували визнавати як суб'єкти суспільних відносин лише окремі релігійні громади, що могли розпочати свою діяльність винятково після проходження обов'язкової процедури реєстрації в місцевому адміністративному відділі [18, арк. 10].

Очевидно, що на тлі таких кардинальних змін у релігійному законодавстві зазнав змін і базовий правовий документ, відповідно до положень якого здійснювалася діяльність релігійних громад – типовий статут релігійної громади. Відповідно до статей нового типового статуту релігійної громади віруючим дозволялося на своїх зібраннях відкритим голосуванням обирати уповноважених осіб (у кількості не більше п'яти), а також ревізійну комісію громади [18, арк. 120].

Звичайно, під час «нової хвилі» антирелігійної боротьби більшовицька влада повсюдно закликала партійні, комсомольські та профспілкові організації, НКО, політоргани Червоної Армії зосередити увагу на реалізації атеїстичної роботи. Особливу роль у цій справі було відведено агітаційно-пропагандистським відділам (далі – Агітпроп) та комісії при ЦК і губкомах із антирелігійної пропаганди.

Задля втілення таких амбітних цілей партійне керівництво наказало окружним парткомітетам значно активізувати діяльність Спілки войовничих безвірників (далі – СВБ) та перетворити її з маловідомої та вкрай нефункціональної структури в масову атеїстичну організацію радянських робітників і селян [173, с. 16].

Головним завданням СВБ була реалізація планів радянського керівництва, спрямованих на цілковите знищення релігії і Церкви в країні, а її головним гаслом слугувала теза: «Боротьба з релігією є боротьбою за соціалізм». Очевидно, що внаслідок такої ідеологічної установки релігійні громади були визнані найнебезпечнішими ворогами та потенційною

«політичною агентурою куркульсько-непманських елементів всередині СРСР» [173, с. 15]. Зрештою, безвірники зразка 1920 – 1930 рр. саме священників і «всю чорну зграю релігійників» звинувачували в намаганнях протистояти реформам і заходам радянської влади, що були пов'язані з виконанням п'ятирічок, соцзмагань, запровадженням «безперервки» (робочого дня, який не передбачав наявності обідньої перерви). Саме з ініціативи безвірницьких осередків на підприємствах у найбільші християнські свята – Різдво Христове і Великдень, – обов'язково влаштовувалися ідеологічні й загальнообов'язкові заходи на зразок «днів індустріалізації», «днів спільної праці» тощо. Якщо ж хтось із віруючих у ці дні ходив до храму, то його могли покарати як прогульника та злісного порушника трудового законодавства. Водночас войовничі безвірники розпочали активну боротьбу проти проведення релігійних обрядів або ж заходів, що містили будь-які релігійні елементи. Доволі показовим у цьому сенсі є той факт, що владою заборонялося навіть продавати і купувати різдвяні подарунки та ялинки, які, на їхню думку, були яскравими атрибутами колишнього «відсталого світогляду» населення [414, с. 15].

Проте, зважаючи на недостатні успіхи в атеїстичній роботі, 1929 р. радянським керівництвом на СВБ було покладено ще амбітніше завдання – підготувати належний ґрунт для масового закриття храмів, які нібито «перетворилися на політичну трибуну, звідки лине антирадянська агітація та пропаганда» [415, с. 17]. Варто зазначити, що, як, стверджували принаймні офіційні друковані джерела, результати діяльності СВБ були вражаючими. Зокрема, офіційна статистика свідчила, що станом на 1937 р. 1/3 трудящих на селі і 2/3 міського населення назавжди залишили релігію, а сам СРСР перетворився на країну масового атеїзму. Звичайно, радянська управлінська модель залишалася незмінною: бажання якнайшвидше «відрапортувати», «відзвітувати» і якнайшвидше «доповісти» про вдало проведену антирелігійну кампанію, вказавши на її масовість і повсюдний успіх, змушували керівництво «применшувати» певні загальновідомі факти. Та,

якою б необ'єктивною й заангажованою не була тогочасна радянська преса, але той факт, що станом на 1932 р. кількість членів СВБ у СРСР складала 5,5 млн осіб, засвідчує, що ресурси, задіяні атеїстичною владою для боротьби з Церквою і релігією, були колосальними [510, с.108].

Цілком у дусі такої боротьби з релігією перебував порядок скасування реєстрації громад, що визначався розділом III положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу» від 29 грудня 1929 р. [164] та інструкцією ВУЦВК «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та обліку складу громадян, – служителів церкви» (1932 р.) [25, арк. 97 – 112]. Варто відзначити, що відповідно до тогочасного законодавства, процедура закриття храмів суттєво спрощувалася [24]. Органи влади володіли повноваженнями скасувати реєстрацію громади у випадку порушення нею умов статуту діяльності або якщо кількість членів громади ставала меншою за 50 осіб. Водночас чиновники могли в односторонньому порядку розірвати угоду з релігійною громадою про передачу їй храму у випадку знищення (або псування) наданих у користування речей, нездійснення віруючими ремонту храму, несплати страхових внесків і місцевих зборів, неправильного складання опису культового майна (або ж у випадку відсутності такого документа). Також достатніми причинами для ліквідації релігійної громади могли стати факти невиконання її активом постанов окружного адмінвідділу та НКВС про передачу культової споруди у почергове користування іншій громаді, або ж у випадку «переходу п'ятидесятки до юрисдикції іншого церковного угруповання без перереєстрації в органах влади». Циркулярами НКВС вказувалося, що місцева влада володіє повноваженнями призупинення реєстрації релігійних громад, що не мають у своєму користуванні «молитовних будинків» [39, арк. 1 – 2].

Владою доволі широко використовувався механізм вилучення храму за «вмотивованою» постановою окружного виконкому у випадку, якщо ця

споруда була потрібною «для державних або громадських потреб». Такими «потребами» могли стати утворення клубу, громадської читальні, складу тощо. Закрити храм також дозволялося через його незадовільний технічний стан, що могло загрожувати «громадській безпеці», після відповідного рішення спеціальної технічної комісії, створеної окружним адміністративним відділом (п. 84 положення «Про порядок організації...»). Зокрема, показовим у контексті втілення більшовицької політики щодо релігії і Церкви видається положення про можливість скасування реєстрації громади «за клопотанням переважної більшості громадян тієї місцевості», де існувала ця релігійна громада (п. 80 положення «Про порядок організації, ...») [164, с. 19-21]. Таким чином, наявність такого положення давала можливість для значних маніпуляцій і зловживань на місцях.

Після закриття храмів і монастирів, предмети культу передавалися «в користування групам віруючих відповідного культу, ... крім майна, що не має історичної, художньої чи археологічної цінності» або «до відповідних державних сховищ, якщо немає осіб, котрі бажали б взяти в користування це майно». Обіжник НКВС УСРР № 583 від 1 серпня 1928 р. уточнював, що «всі так звані священні речі» (ризми, хоругви, хрести тощо) повинні передаватися іншій п'ятидесятці релігійної громади «відповідного культу» з обов'язковим їх занесенням до загального інвентарного списку культового майна. Водночас «речі культового майна повсякденного характеру (меблі, люстри, килими, тощо)» передавалися до державного фонду і реалізовувалися відповідно до статті 11 Постанови ЦВК і РНК СРСР від 11 червня 1926 р. Щодо виробів із дорогоцінних металів, то їх здавали до державного сховища Народного комісаріату фінансів (Наркомфіну). У відповідності до положень Постанови ЦВК і РНК СРСР від 18 січня 1927 р. та обіжника НКВС УСРР від 1 серпня 1928 р. «всі речі культового майна з міді, польського срібла та інших кольорових (недорогоцінних) металів» (дзвони, канделябри, підсвічники та ін.) безкоштовно передавалися до Комісії для утворення спеціального фонду фінансування металургійної промисловості кольорових

металів при Президії ВРНГ СРСР (Комколірфонду). Згідно з розпорядженнями Комколірфонду від 6 липня 1928 р., місцевим відділам НКВС належало повідомляти про кількість та місцезнаходження «культового майна», виготовленого з кольорових металів [170, с. 76].

З цього приводу наголосимо, що кампанія з вилучення «предметів культу» з недорогоцінних металів насправді розпочалася значно раніше. Ще 30 липня 1918 р., коли відповідною постановою РНК РСФРР було заборонено бити в дзвони, фактично розпочалася кампанія проти церковних дзвонів. Очевидно, що войовничі атеїсти категорично не сприймали таку форму «музичної проповіді, що виносилася за поріг церкви». Саме тому 1926 р. НКВС і НКЮ було вжито жорстких обмежувальних заходів щодо використання церковних дзвонів, адже дзвін, начебто, «суперечив принципу відокремлення Церкви від держави, порушував громадський спокій і права широких безрелігійних трудящих мас, особливо в містах заважав праці і відпочинку населення» [176, с. 248].

Своєрідним продовженням «війни» з дзвонами стало звернення голови РНК СРСР О. Рикова у жовтні 1930 р. до голів раднаркомів союзних республік з вимогою якнайшвидшої конфіскації дзвонів, які передбачалося «використати, перш за все, для чеканки дрібної розмінної монети ..., не надаючи цьому політичного значення та зайвого розголосу» [176, с. 285 – 286]. Відповідно до положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релгромад та служителів культу» від 29 грудня 1929 р., вилучення дзвонів дозволялося лише за вимогою більшості населення тієї чи іншої місцевості. Отримані від продажу дзвонів кошти направлялися до державної скарбниці, а їх частина поверталася до міських, селищних або сільських бюджетів і спрямовувалася на культосвітні потреби [21, арк. 14]; до числа таких «потреб» у тому числі належало й фінансування місцевих осередків СВБ.

Зрештою, влада, нехай і формально, залишала за віруючими право зводити нові храми. Однак більшовики не могли допустити, щоб храми мали зовнішній вигляд власне храмової споруди, оскільки, на їхню думку, навіть вигляд християнського храму негативно впливав на свідомість народних мас, перешкоджаючи їхньому «духовному розкріпаченню». Саме тому, згідно з інструкцією Вищого технічно-будівельного комітету при НКВС УСРР щодо спорудження нових храмів від 3 червня 1929 р., дозволялося будівництво молитовних споруд винятково базилікового типу [40, арк. 1-2], тобто без дзвіниць і куполів, розмірами не більше 35 метрів завдовжки, 14 метрів завширшки (для дерев'яних споруд) і 6,8 метрів заввишки [347, с. 47]. Водночас, за спостереженням вітчизняного дослідника історії православ'я на сході України радянської доби О. Форостюк, на теренах Луганщини доволі поширеним явищем як для промислових, так і для сільськогосподарських місцевостей у цей час було проведення з ініціативи партійного проводу зборів трудових колективів, які за усталеною формою приймали рішення припинити або заборонити зведення храму в цьому населеному пункті «у розпал соціалістичного будівництва» [430, с. 36].

Хоча радянська влада й передавала релігійним громадам у безкоштовне користування «культове майно», його утримання часто спільнотам було непосильним. Спричиняли такий стан справ інші засоби фінансового тиску на релігійні громади. Зокрема, стаття 370 пункту «б» АК УСРР зобов'язувала п'ятидесятки громад страхувати все церковне майно, до якого, згідно з поясненням НКВС УСРР № 101 від 24 квітня 1924 р., зараховувалися не лише храми й інші церковні споруди, але й речі, що «призначалися винятково для культових потреб, незалежно від часу, коли було укладено угоди груп віруючих з виконкомом або з міською радою про передачу їм цього культового майна» [117, с. 144].

Процедура страхування була специфічною, оскільки правом встановлення розміру страхового платежу володів окружний адміністративний відділ, який на підставі обіжника Держстраху від 20 грудня

1923 р. зобов'язував релігійні громади страхувати також молитовні будинки, як і все інше наявне майно, від пожеж. Щодо коштів, одержаних від органів страхування як страхова виплата за згорілі храми і майно, то вони могли використовуватися виключно на культосвітні потреби відповідного населеного пункту.

Показовим у контексті втілення більшовицької моделі безрелігійного суспільства є те, що релігійні громади було зобов'язано здійснювати платежі на низку загальнодержавних заходів, зокрема тракторизацію, індустріалізацію, придбання держоблігацій займів. Постановою ЦВК СРСР від 25 квітня 1926 р. місцевим радам надавалося право стягувати податки, зокрема з будівель, у розмірі не вище 0,25 % матеріальної вартості будівель, хоча за постановою РНК УСРР від 20 січня 1929 р. ставка місцевого податку з будівель була збільшена до 0,5 % [347, с. 147 – 148]. Унаслідок такого ставлення державних структур до храмів за доволі короткий проміжок часу було зачинено, змінено цільове призначення або просто знищено чималу кількість унікальних шедеврів церковного мистецтва, що мали значну історико-культурну цінність.

Водночас радянська влада створювала неприйнятні умови життя та праці духовенства. Поширеними були факти виселення кліриків із квартир, необґрунтоване підвищення їм плати за житло й комунальні послуги, обкладання високими податками, залучення до виконання трудової повинності, зокрема силове залучення до виконання тяжких робіт, а також перешкоджання відправлення богослужінь.

Саме в цей час масового характеру набули факти приниження й образи релігійних почуттів віруючих. Апофеозом війни з Церквою і релігією була організація своєрідних «соцзмагань» зі знищення ікон. Унаслідок цього в грудні 1929 р. радянська преса возвеличувала горлівських рудокопів, які за один раз спалили 15 000 ікон. У січні наступного 1930 р. цей жахливий «рекорд» перевершили краматорські робітники, які знищили відразу 20 000

образів і всі вступили до Спілки войовничих безвірників [366, с. 255]. Такі заходи комуно-більшовицького режиму мали драматичні наслідки.

З цього приводу варто вказати, що активісти безвірників із самого початку наразилися на значний опір церковних кіл і, загалом, жодна насильницька кампанія радянського уряду не відбувалася без конфліктних ситуацій із віруючими. Переслідування за релігійні переконання поступово призводили до переходу християнських громад у фактичне підпілля. Перші «нелегальні групи» такого роду з'явилися ще 1922 – 1923 рр., коли храми не без сприяння місцевих чиновників передавалися в користування новоутвореним «обновленським» громадам.

Отже, уже в перші роки утвердження радянської влади в Україні відбулося становлення керівних структур, які здійснювали визначені партією і урядом директиви, в тому числі й щодо релігії і Церкви. Фактично і партійний, і державний апарати Української СРР були тоді позбавлені самостійності у вирішенні будь-яких принципових питань у цій царині. Відповідні ухвали державної антицерковної політики приймали першочергово ЦК РКП(б) (згодом – ЦК ВКП(б)) і його структурні підрозділи (Політбюро, Оргбюро, Секретаріат), а відтак, суголосні з ними рішення з часом ухвалювалися й на республіканському рівні.

Реалізація основних заходів радянської влади щодо відокремлення Церкви від держави в Україні, на відміну від РСФРР, розпочалося пізніше. Так, у Росії постановою РНК уже 8 травня 1918 р. було створено VIII (згодом V) Ліквідаційний відділ НКЮ з відокремлення Церкви від держави на чолі з П. Красиковим, а в УСРР до кінця травня 1921 р. у системі центральних виконавчих органів влади не існувало окремої відповідної управлінської структури. Зрештою, офіційне рішення про утворення відділу з відокремлення Церкви від держави в Україні було прийняте 1921 р., тобто через 3 роки.

Утворення VIII Ліквідаційного відділу НКЮ започаткувало розгортання системи державно-політичного регулювання релігійного життя в Україні.

Водночас реорганізація місцевих відділів юстиції призвела до передання функцій цього відділу до НКВС, що свідчило про поглиблення тоталітарного характеру влади в країні. Так вибудовувалась уніфікована система антирелігійної діяльності влади, в якій стрижневу роль відігравала відповідна таємна комісія при ЦК РКП(б), а ДПУ забезпечувало реалізацію її рішень.

Уже на початковому етапі формування радянського законодавства в царині релігії і Церкви юридично була закріплена дискримінація релігійних громад. Вони були позбавлені прав власності та статусу юридичної особи й підпадали під загальне положення про приватні товариства і спілки. Їхня діяльність суворо регламентувалася владними приписами.

На зламі 1920 – 1930-х рр. влада почала все активніше використовувати адміністративний тиск і репресивно-каральні методи щодо духовенства. Обмеження політичних прав і свобод, утиски економічного характеру, гоніння та переслідування, а отже, потреба забезпечення фізичного виживання змушували частину кліру зрікатися духовного сану.

Висновки до розділу II

Оскільки доктринальні засади радянської моделі державно-церковних відносин ґрунтувалися на марксистському вченні про релігію, то в її основу було покладене тотальне витіснення Церкви з усіх сфер суспільного життя. Унаслідок цього відбулися кардинальні трансформації політико-правового становища Російської Православної Церкви.

Платформою реалізації радянської моделі державно-церковних відносин на Україні став декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. Цей документ формально не забороняв релігійний світогляд, але заклав підвалини для наступної ліквідації Церкви як інституції. Водночас скасування абсолютної більшості навчально-виховних закладів духовного відомства, заборона викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних і приватних учбових установах, конфіскація та націоналізація церковного рухомого і нерухомого майна, а також створення низки державних органів, на які було покладено повноваження у сфері церковної політики призвели до кардинальної перебудови принципів взаємин у площині «держава – церква».

За умов національно-визвольних змагань 1917 – 1919 рр. із точки зору відносин між державною владою та Церквою Україна багато в чому відрізнялася від Росії. Оскільки впродовж зазначеного періоду в Україні неодноразово проголошувалася радянська влада, то її закони і постанови не набували практичної чинності. Зрештою, з остаточним її утвердженням більшовицька політико-правова модель державно-церковних відносин була втілена в радянській Україні.

Уже в перші роки утвердження радянської влади в Україні відбулося становлення керівних структур, які здійснювали визначені партією і урядом директиви, в тому числі й щодо релігії і Церкви. Фактично і партійний, і державний апарати Української СРР були тоді позбавлені самостійності у вирішенні будь-яких питань у цій царині. Принципові ухвали державної

антицерковної політики приймали першочергово ЦК РКП(б) (згодом – ЦК ВКП(б)) і його структурні підрозділи (Політбюро, Оргбюро, Секретаріат), а, відтак, суголосні з ними рішення ухвалювалися й на республіканському рівні. Реалізація основних заходів радянської влади щодо відокремлення Церкви від держави в Україні, на відміну від РСФРР, розпочалося пізніше. Так, у Росії постановою РНК уже 8 травня 1918 р. було створено VIII (згодом V) Ліквідаційний відділ НКЮ з відокремлення Церкви від держави на чолі з П. Красиковим, а в УСРР до кінця травня 1921 р. у системі центральних виконавчих органів влади не існувало окремої відповідної управлінської структури. Зрештою, офіційне рішення про утворення відділу з відокремлення Церкви від держави в Україні було прийняте через 3 роки.

Утворення VIII Ліквідаційного відділу НКЮ започаткувало розгортання системи державно-політичного регулювання релігійного життя в Україні. Водночас реорганізація місцевих відділів юстиції призвела до передання функцій цього відділу до НКВС, що свідчило про поглиблення тоталітарного характеру влади в країні. Так вибудовувалась уніфікована система, в якій стрижневу роль в антирелігійній діяльності влади відігравала таємна відповідна комісія при ЦК РКП(б), а ДПУ забезпечувало реалізацію її рішень.

Уже на початковому етапі формування радянського законодавства в царині релігії і Церкви юридично була закріплена дискримінація релігійних громад. Вони були позбавлені прав власності та статусу юридичної особи й підпадали під загальне положення про приватні товариства і спілки. Їхня діяльність суворо регламентувалася владними приписами.

На зламі 1920 – 1930-х рр. влада почала все активніше використовувати адміністративний тиск і репресивно-каральні методи щодо духовенства. Обмеження політичних прав і свобод, утиски економічного характеру, гоніння та переслідування, а отже, потреба забезпечення фізичного виживання змушували частину кліру зрікатися духовного сану.

РОЗДІЛ III. КОНФІСКАЦІЇ ЦЕРКОВНОГО МАЙНА ЯК ЗАСІБ НИЩЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

3.1 Мета, засоби та методи примусового вилучення церковного майна впродовж 1918 – 1930 рр.

Законодавча база процесу нищення Російської Православної Церкви в Україні, зокрема вилучення культових речей із храмів, по суті, була закладена у перші роки радянської влади. Вона, зокрема, ґрунтувалася на декреті РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р. та аналогічному документі, ухваленому Тимчасовим робітничо-селянським урядом України 19 січня 1919 р. У них категорично проголошувався принцип позбавлення релігійних організацій права власності: «Ніякі церковні та релігійні громади не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи вони не мають» (пункт 12). Услід за декретом РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. інструкція Ліквідаційної комісії² (потім – VIII, а з 1922 р. V відділ) НКЮ РНК РСФРР від 24 серпня 1918 р. про порядок його застосування передбачала низку жорстких заходів у цьому напрямі, серед них – вилучення капіталів, цінностей, земельних угідь та іншого майна церков і монастирів, які мали бути передані на баланс місцевих рад [27].

Однак відразу вилучити у власність держави майно понад 50 тис. парафіяльних храмів, 1 120 монастирів, лавр, пустель, скитів нова влада не наважувалася, оскільки в цей час ще не мала достатньої сили. І хоча до здійснення такого грандіозного завдання вона приступила невідкладно, спершу надавала перевагу частковим діям. Уже 1918 р. було розпочато із

² Назва цієї комісії (відділу) безперечно промовиста, оскільки це формулювання аж ніяк не можна верифікувати як випадкове. Вона випливала як із принципових підходів більшовиків до релігії та її інституцій, так і тих конкретних стратегічних завдань, які вона повинна була реалізовувати. Зрештою, через зовсім незначний проміжок часу своєю роботою вона її виправдала вповні.

закриття духовних семінарій, єпархіальних училищ з їхніми храмами, а також домових храмів у всіх державних установах. До кінця 1918 р. значні кошти були отримані в результаті конфіскації майна Священного Синоду. 4 березня 1918 р. РНК РСФРР під головуванням В. Леніна обговорював питання про передачу у відання НКВС активів ліквідованих церковних установ [115].

У ході громадянської війни продовжилася реалізація запланованих заходів, що межували з брутальним пограбуванням. Так, уже в січні 1918 р. відбулося збройне захоплення Олександрівської і Почаївської Свято-Успенської лавр. У монастирській економії Святогірської Успенської пустині під Слов'янськом волосний земельний комітет відібрав земельний наділ, хліб, худобу та реманент на суму 44 923 крб., а ченців вигнав з обителі. Великокамишанський волосний виконком реквізував худобу і 1 440 пудів пшениці на суму 107 185 крб. у скита Неопалимої Купини поблизу хутора Гаражівка на Донеччині [443, с. 412].

Переїзд уряду в Москву (березень 1918 р.) дав привід для здійснення заходів, спрямованих проти звичного функціонування кремлівських монастирів і соборів. Офіційно це тоді пояснювалося потребами безпеки уряду. Потім ця практика стала поширюватися на інші столичні храми та чернечі осередки.

Експропріації, нерідко супроводжувані знущаннями та розстрілами духовенства і мирян, швидко вийшли за межі столиць. Червоногвардійці та більшовицькі активісти глумилися над святинями, піддавали знущанням і тортурам священнослужителів і ченців, не зупиняючись перед численними стратами за «законами червоного терору». Загальна кількість жертв серед духовенства і мирян з жовтня 1917 р. до кінця 1921 р., за приблизними підрахунками російських істориків, становила понад 10 тис. осіб [443, с. 412]. Незабаром органи державної влади прийшли до висновку про необхідність тотальної націоналізації майна церков і монастирів на основі декрету від 23 січня 1918 р. І хоча в цілому, з реальним вилученням націоналізованого майна, це тоді ще не було здійснено, керівник VIII відділу НКЮ П. Красиков

слав на місяць один за одним накази, вимагаючи прискорити передачу всього церковного майна радам. У квітні 1918 р. надійшло чергове роз'яснення VIII відділу НКЮ, у якому містилася вказівка стосовно чернечих осередків. Москва вимагала, щоб майно монастирів було негайно передане у відання рад, а самі монастирі ліквідовані. Унаслідок цієї вимоги впродовж 1918 – 1920 рр. було ліквідовано декілька сотень монастирів. Ці дії зазвичай супроводжувалися конфіскацією їхнього майна. Варто зазначити, що простежити подальшу долю абсолютної більшості вилучених монастирських цінностей за доступними джерелами нині неможливо.

Ієрархія РПЦ з моменту прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» неодноразово висловлювала протест проти відвертої богоборчої політики більшовиків. Так, патріарх Тихон у «Посланні до архіпастирів і всіх вірних чад Руської церкви» від 19 січня 1918 р., а також у низці наступних звернень закликав чинну владу припинити гоніння на Церкву, насилля над віруючими. Проте радянська держава розглядала Церкву, зокрема РПЦ, як ідеологічного конкурента та осередок «контрреволюції». 1919 р. у записці до РНК РСФРР голова ВНК Ф. Держинський безапеляційно твердив: «Духовенство, особливо патріарх Тихон, не тільки не були лояльними до радянської влади, але й ворожими, вступали у зв'язок з ворогами Росії, сприяючи планам англо-американських імперіалістів» [443, с. 412].

У межичасі 1921 – 1922 рр. тривали спроби керівників партії і радянської влади продовжити та якось упорядкувати всю цю політику цілеспрямованих експропріацій майна церковних організацій. 27 грудня 1921 р. ВЦВК РСФРР прийняв декрет про долю «колосальних цінностей, які знаходяться в церквах і монастирях». Цей урядовий документ вимагав від місцевої влади під час вилучення, ліквідації та використання цього майна розрізняти:

- «майно, яке має історико-художнє значення», що «підлягає виключному віданню відділу у справах музеїв» НКО і не може відчужуватися без його дозволу;
- «майно матеріальної цінності», що підлягає передачі в державну скарбницю;
- «майно повсякденного характеру, де воно ще збереглося» [448, с. 332].

Про його подальшу долю декрет замовчував, залишаючи це рішення на розсуд місцевих властей.

Жорстку лінію ВНК щодо релігії та її інституцій у грудні 1920 р. сформулював Ф. Дзержинський: «Моя думка: церква розвалюється, цьому нам треба допомогти, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі. Тому церковну політику розвалу повинна проводити ВНК, а не хто інший. Офіційні або напівофіційні відносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВНК для єдиної мети – розтління попів. Зв'язок (будь-який) з попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ» [448, с. 334]. Відтак, він пильно контролював діяльність секретного відділу ВНК-ОДПУ в галузі антирелігійної боротьби, про що свідчать його власноручні записи, помітки та листування з підрозділами керованого ним відомства та органами влади.

Для концентрації у руках ВНК-ОДПУ процесу «розвалу Церкви» існувала низка передумов. По-перше, умови громадянської війни практично не дозволяли розгорнути широку антирелігійну пропаганду. Остання у перші роки радянської влади не координувалася і мала яскраво виражений вульгарний, переважно руйнівний характер. Для її результативної роботи в контексті вимог більшовизму вкрай не вистачало кадрів, які б володіли спеціальними або, бодай, елементарними знаннями та вміннями. По-друге, упередженою і занадто прямолінійною, а звідси й нереалістичною стосовно Російської Православної Церкви була позиція VIII Ліквідаційного відділу НКЮ. Так, наприклад, його керівник П. Красиков 1919 р. висловлював своє

переконання, що через 5 років релігія буде «знищена і витравлена з народної душі». Але далеко не всі більшовицькі лідери, а також низові партійні функціонери дотримувалися такої думки. Варто звернути увагу й на те, що жорстке ідеологічне протистояння в тогочасному суспільстві за умов громадянської війни й катастрофічної за своїми масштабами економічної розрухи суттєво вплинули на надто оптимістичні погляди багатьох очільників радянської влади стосовно близької втрати релігією і Церквою свого впливу на населення. Так, на дещо пізніше висловлену думку Ф. Дзержинського, політика комуністів у цій царині мала бути більш гнучкою, враховуючи, що «кавалерійська атака» 1918 – 1920 рр. не змогла зруйнувати «стару церковну машину», отже, «лавірувати» у виборі методів боротьби з релігією та Церквою могла «тільки ВНК». По-третє, органи ВНК володіли достовірною інформацією про стан Церкви, настрої духовенства і мирян. Так, у щоденних інформаційних зведеннях ВНК для керівництва країни передбачався розділ «Духовенство», де, зокрема, відображувалися настрої священнослужителів, зокрема їхнє ставлення до декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» та інших відповідних актів радянської влади.

Зазначимо, що в Україні з остаточним встановленням на її теренах влади більшовиків антирелігійна політика йшла у фарватері аналогічних заходів російських більшовиків, а постанови і циркуляри ЦК КП(б)У дублювалися, причому, як правило, без врахування місцевої специфіки. Так, оскільки одним із найважливіших напрямів боротьби з впливом РПЦ на населення вважався підірив її економічних позицій, то в одному з циркулярів ЦК КП(б)У 1921 р. чітко вказувалося, що комуністи і працівники радянських органів влади повинні всіляко протидіяти спробам використання народного добра для «церковних цілей». Саме тому вони усіма доступними засобами повинні сприяти передачі колишніх церковних і монастирських приміщень «для потреб соціального забезпечення», тобто під школи, лікарні, дитячі притулки тощо. У цьому документі також наголошувалося, що неухильне

виконання комуністами цих вимог «повинне поставити церкву у стан матеріального безсилля і, значить, безсилля духовного» [443, с. 413].

Заходи адміністративного тиску на РПЦ з боку держави не були єдиною формою нищення її потенціалу. Як уже згадувалося вище, радянське керівництво значну увагу приділяло також економічному тиску на церковні структури.

Наголосимо на тому, що Перша світова (1914 – 1918 рр.) та громадянська (1917 – 1921 рр.) війни завдали менш відчутних втрат продуктивності селянських господарств, аніж організована більшовиками продрозкладка. Вже в перші роки радянської влади на Україні посівні площі зернових суттєво зменшилися у більшості губерній, зокрема в Чернігівській, Полтавській, Харківській, а несприятливі погодні умови і посуха 1920 та 1921 рр. лише довершили справу [301, с. 5 – 9]. Внаслідок цього на терени України, що завжди сприймалися не інакше, як «житниця всієї Європи», прийшов справжній, небачений до того часу голод [386, с. 32].

Варто зазначити, що масштаби голоду 1921 – 1923 рр. справді були катастрофічними. Гостру нестачу продуктів харчування відчували мешканці значних територій – Поволжя, Башкирії, Південного Уралу, півночі й заходу Казахстану та півдня України. Донедавна ключовими причинами голоду 1921 – 1923 рр. вважалася низка факторів: складне економічне становище країни та ледь не повний занепад сільського господарства внаслідок світової війни, боротьба проти іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції, криза на транспорті, а також низка природних факторів, зокрема посухи 1920 та 1921 рр. [345, с. 5]. Однак нині чимало дослідників чи не найважливішою його причиною вважають злочинну за своєю суттю та механізмами реалізації державну політику продрозкладки, тобто насильницьке вилучення всіх матеріальних ресурсів із села, навіть тоді, коли у селян не залишалося належних запасів зерна для проведення планових посівних робіт.

Ця політика радянських керівників не оминула й України. Зокрема, під час виступу на мітингу в Петрограді 13 березня 1919 р. В. Ленін заявив, що

РНК дав «українським товаришам завдання вивезти в Росію на 1 червня 1919 року 50 мільйонів пудів хліба». Показово, що вже наступного року, виступаючи на 2-й Всеросійській нараді відповідальних організаторів із роботи на селі, він наголосив на тому, що, за словами очільника НКО РСФРР А. Луначарського і голови ВРНГ РСФРР О. Рикова, в «Україні годують пшеницею свиней», а тому Україну треба взяти «по-справжньому» [386, с. 30]. Для України, яку з перших місяців існування радянської влади більшовицька партія вважала невід'ємною частиною радянської Росії, така політика виявилася особливо згубною.

Це підтверджується, зокрема, тим, що РНК РСФРР навіть за таких складних умов продовжував, хоча і в менших обсягах, вилучати хліб з України. Наведемо один, проте доволі промовистий факт. Уряд радянської Росії, враховуючи ситуацію, що склалася у Поволжі, зняв хлібний продподаток з районів, що були охоплені неврожаєм. Однак у декретах ВЦВК РСФРР «Про зняття податку з губерній, уражених неврожаєм» від 21 липня 1921 р. та «Про додатковий список голодуючих губерній» від 18 серпня 1921 р. не згадано жодної української губернії, а відтак вони й надалі змушені були надсилати збіжжя до керівного центру.

Наслідком цього стало те, що вже з осені 1921 р. почали з'являтися повідомлення про факти смерті від голоду в Україні. Проте вищі партійні та урядові органи радянської України офіційно визнали такий стан справ лише в грудні цього року. Про це йшлося у доповіді члена Політбюро ЦК КП(б)У Д. Мануїльського на II Всеукраїнській конференції КП(б)У «Голод і посівна кампанія» [388, с. 31]. Зрештою, за офіційними даними, станом на травень 1922 р. у степових губерніях України вже голодувало 3,8 млн осіб, а по всіх її губерніях ця кількість сягала, за приблизними підрахунками, 5,6 млн, що становило 25 % усього її населення [386, с. 31].

Саме за умов такої складної економічної та політичної ситуації радянські Росія та формально незалежна Україна розпочали боротьбу з голодом, хоча в переліку територій, що потерпали від нестачі продовольства,

жодна з губерній України не називалася [137, с. 52 – 53]. Варто визнати, що органи влади [82, арк. 15, 17; 83, арк. 119] та громадські організації [110] чимало зробили у справі порятунку людей від голодної смерті. На такому тлі й постало питання залучення додаткових ресурсів шляхом вилучення із храмів і монастирів коштовних предметів, за рахунок продажу яких держава вирішила закупити певну частину вкрай необхідного на той час збіжжя.

Утім, незважаючи на те, що під час голоду соціальна ситуація в країні суттєво змінилася, підходи до вирішення всіх питань усе ж залишилися більшовицько-революційними. Маскуючись під блюзнірськими гаслами допомоги нужденним і прикриваючись особистими трагедіями мільйонів громадян, радянські очільники вирішили саме в цей час провести конфіскацію церковних цінностей. Мета такого заходу очевидна: не налаштовуючи проти себе суспільний загаль, завдати непоправної матеріальної шкоди РПЦ й одночасно на ситуативному рівні вирішити нагальні питання щодо критичного стану державних фінансів.

Цілком у дусі такого кардинального підходу до вирішення поставлених завдань перебувала постанова Президії ВЦВК РСФРР «Про ліквідацію церковного майна» від 2 січня 1922 р., в якій, зокрема, було вказано на можливі механізми реалізації церковних цінностей за кордоном. 23 лютого 1922 р. ВЦВК РСФРР видав декрет «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», у відповідності з яким упродовж місяця з моменту опублікування його в офіційній пресі спеціальним комісіям належало вилучити із храмів усі предмети, що були виготовлені із золота та срібла або містили коштовне каміння, «що суттєво не впливають на інтереси самого культу, і передати їх до фонду Наркомфіну зі спеціальним призначенням у фонд Центральної комісії допомоги голодуючим» [31, арк. 1-6]. Для забезпечення організації проведення цих заходів, точного обліку і передачі до органів Наркомфіну цінностей ця постанова передбачала створення у кожній губернії відповідних місцевих комісій і визначала процедуру вилучення коштовних речей [8, арк. 2].

Уже в січні 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У направило директиву губкомам п'яти губерній, охоплених голодом, де містилася вимога «Провести агітацію за збирання золота і срібла з церков для закупівлі насіння». Водночас у ній рекомендувалося не перешкоджати селянам самостійно експропріювати церковні коштовності. 8 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» [60, арк. 3]. Відповідно до пропозиції голови Реввійськради РСФРР Л. Троцького, ЦК РКП(б) радив цю кампанію очолити таємним комісіям, що входили до складу секретаріатів губернських комітетів партії, або особисто завідувачам агітаційно-пропагандистських відділів. Однак комуністична верхівка УСРР поклала керівні функції у справі вилучення церковних цінностей на бюро губкомів і аргументувала це тим, що «вилучення вже фактично розпочалося».

Зрештою, у квітні 1922 р. було створено Центральну комісію з вилучення церковних цінностей, головою якої було призначено народного комісара юстиції та генерального прокурора УСРР М. Скрипника. До її складу також входили представники ДПУ [3, арк. 15]. Процедура вилучення майна відбувалася відповідно до постанови ВУЦВК, а здійснювали ці акції спеціальні комісії, до складу яких входили представники комітетів допомоги голодуючим і голови виконавчих комітетів. У них зазвичай також брали участь міліцейські або військові частини, зокрема підрозділи особливого призначення. Вони використовувалися у випадку загострення ситуації в окремих місцях [4, арк. 6 – 7].

Ще 28 лютого 1922 р. було опубліковано інструкцію ЦК Допголу і НКЮ про порядок вилучення церковних цінностей. Відповідно до ключових положень, викладених у ній, представники груп віруючих у процесі вилучення мали право замінити одні предмети іншими, а губернські та повітові фінансові відділи зобов'язувалися щомісячно подавати до ЦК Допголу та Наркомфіну дані про обсяг вилучених предметів: золотих і

срібних у вагових одиницях, коштовного каміння – у штуках із зазначенням назви [386, с. 36].

Зміст та суть основних положень цієї інструкції підтверджують, що вилучення коштовностей із церков та монастирів було для радянської влади, власне, самоціллю, бо інакше абсолютно неможливо зрозуміти, чому церковні коштовності, що мали значну історико-культурну цінність, починаючи з цього часу мали зберігатися вже не в храмах, а в музеях, причому жодним чином не обумовлювалася навіть теоретична можливість повернення цих предметів РПЦ. Відтак тоталітарна держава, як головний організатор цієї кампанії, вже тоді небезпідставно розраховувала на її довготривалість й усезагальність. Своєрідним підтвердженням цього слугує вказівка на обов'язковість щомісячного інформування в місцевих газетах про хід цієї кампанії, хоча згідно офіційної постанови ця робота мала завершитися впродовж одного місяця.

На нашу думку, насильницьке вилучення цінностей із храмів і монастирів, перш за все, мало за мету остаточно знищити Російську Православну Церкву як функціональну й самодостатню структуру, а, по-друге, хоч це й не афішувалося, саме за рахунок церковних коштовностей більшовики намагалися поліпшити економічне становище держави. Такій стратегії відповідала й політика втілення у життя різноманітних документів, основні положення яких були вироблені на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) за участю Л. Каменєва, Й. Сталіна, Л. Троцького та В. Молотова. У прийнятих положеннях з приводу вилучення церковних цінностей містилася низка важливих рекомендацій, зокрема:

- «... у центрі і губерніях створити секретні... комісії з вилучення коштовностей... Примітка: у найважливіших губерніях установити ранні терміни вилучення, у менш важливих – пізні...;
- у губернських містах до складу комісії залучається комісар дивізії, бригади чи начальник політвідділу;

- нарівні з цими секретними підготовчими комісіями є офіційні комісії ... допомоги голодуючим для... приймання коштовностей, переговорів з групами віруючих та ін.;
- у кожній губернії призначити неофіційний тиждень агітації та попередньої організації вилучення коштовностей... Для цього визначити кращих агітаторів і, зокрема, військових. Агітації варто надати спрямування, далеке від... боротьби з релігією і церквою...;
- водночас... внести розкол у духовенство, виявляючи в цьому рішучу ініціативу і беручи під державний захист тих священників, які відкрито виступають за вилучення...;
- у випадку виявлення в якості організаторів виступу буржуазних купецьких елементів... арештувати цих організаторів; у випадку необхідності... організувати маніфестацію за участю гарнізону зі зброєю...;
- попів, які користуються... авторитетом, по можливості не чіпати до кінця кампанії, але офіційно, під розписку,... попередити їх, що у випадку будь-яких ексцесів вони будуть відповідати першими...;
- разом із агітаційною роботою має відбуватися й організаційна: необхідно підготувати відповідний апарат для... обліку та вилучення з таким розрахунком, щоб цю роботу здійснити в найкоротший термін. Вилучення краще... розпочинати з... церкви, яку очолює лояльний піп. Якщо такої немає, то починати потрібно з найвизначнішого храму...;
- повсюдно, де це можливо, запрошувати до церков, на збори... представників голодуючих з вимогою якнайшвидшого вилучення коштовностей...» [386, с. 40].

Для безпосередньої реалізації анонсованих заходів на місцях партійні комітети були зобов'язані організувати у кожному повіті так звані «трійки», до складу яких входили секретар повітового комітету партії, голова повітвиконкому та авторитетний представник повітового комітету допомоги голодуючим. Функціональна роль цього специфічного органу також була чітко регламентована. Зокрема, у телеграмі Полтавського губкому від 4

квітня 1922 р. вказувалося, що «... роботу трійок потрібно розподіляти на дві частини – секретну і публічну... Секретна частина – вилучення коштовностей із музеїв, закритих монастирів та інших молитовних будинків» [386, с. 42].

Водночас з уст найбільш радикальних борців з релігією усе наполегливіше й гучніше почали лунати заклики відібрати всі церковні цінності для обміну їх на хліб за кордоном. Саме тому радянська влада «налагоджувала контакти з зарубіжними діловими колами, які були готові взятись за спекуляцію предметами... церковного мистецтва» [158, с. 35].

Місцеві губкоми вимагали розгорнути широку кампанію з популяризації «добровільної здачі» церковниками коштовностей, причому рекомендувалося, щоб жодне виробниче підприємство чи то військова частина не залишалися осторонь як обговорення цього питання, так і ухвалення позитивного для влади рішення. Не менш промовистим фактом є те, що в ході цієї кампанії місцевим активістам рекомендувалося «всебічно використати» наявні суперечності між «прихильниками патріарха» та «автокефалістами», а також прихильниками і противниками вилучення церковних коштовностей. Необхідно також зазначити, що органами влади була дано вказівки щодо конфіскації церковного майна та розроблено перелік предметів, що не підлягали вилученню. Власне таку інформацію знаходимо у постанові ВУЦВК від 19 квітня 1922 р., де вказувалося, що неприпустимим є вилучення церковних цінностей, час походження яких визначався до 1725 р. Коштовності, походження яких датувалося періодом 1725 – 1835 рр., підлягали вилученню лише в окремих випадках, а цінності, виготовлення яких датувалося періодом після 1835 р., підлягали вилученню, але «за винятком предметів, що мають високохудожню цінність» [50, арк. 1 – 2].

Зрештою, впродовж останніх років з'явилося чимало вітчизняних та зарубіжних наукових розвідок, що по-новому інтерпретують кампанію по вилученню церковних цінностей 1922 – 1923 рр. Спираючись на недоступні впродовж минулих десятиліть архівні матеріали, дослідники все більше

схиляються до думки, що радянською верхівкою тоді керувала не стільки потреба допомогти голодуючим, скільки намір пограбувати РПЦ і знищити її матеріальну основу. У цьому контексті промовистим є лист В. Леніна до членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р., де, зокрема, йшлося: «... цей момент є не тільки винятково сприятливим, але й, взагалі, це єдиний момент, коли ми маємо 99 шансів із 100... розбити ворога... та забезпечити за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть... Усі міркування вказують на те, що пізніше зробити нам цього не вдасться...» [430, с. 56].

Водночас звертає на себе увагу очевидна неоперативність ухвалення відповідної постанови ВУЦВК, що з'явилася лише 8 березня 1922 р., коли голод уже охопив переважну більшість теренів радянської України. Хоча тотальне вилучення (впродовж 1922 р.) майже в усіх регіонах розпочалося доволі швидко. Так, наприклад, у Миколаєві до вилучення цінностей приступили 25 квітня, у Херсоні – 20 квітня, у Полтаві – 23 квітня, у Ромнах – 16 травня, у Зінькові – 1 червня, у Гадячі – 7 червня. Незважаючи на таку формально позитивну для влади динаміку кампанії, вона в Україні насправді пройшла без особливого ентузіазму, мляво, про що з певною досадою писав у своєму листі секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський від 8 листопада 1922 р. [386, с. 42 – 43].

З огляду на це, на засіданні ЦК із вилучення церковних цінностей при ВУЦВК 31 травня 1922 р. вказувалося, що, незважаючи на кінцевий термін завершення кампанії, що анонсувався 25 травня, зокрема в Катеринославській та Миколаївській губерніях ця робота ще не завершилася. Невипадково голова комісії М. Скрипник у своїй доповіді вказував, «... що вилучення пройшло незграбно, тобто у тому сенсі, що вилучено не все ...». Постанова ЦК КП(б)У з цього приводу була категоричною: «Вимагати від голів Катеринославської та Миколаївської губерній пояснень про невиконання завдань Республіки, що виявилось у невиконанні у встановлені терміни вилучення церковних коштовностей... Комісія зазначає, що Харківський, Миколаївський, Чернігівській, Волинський, Полтавський,

Катеринославський губернські вилучками... виявили бездіяльність та недостатню увагу у справі боротьби із голодом, чим не дотримані директиви Центру, і тому (наполягає) зажадати повторної перевірки роботи всіх губернських вилучкомів. Запропонувати... у тижневий термін... провести додаткову кампанію з вилучення, не залишаючи абсолютно нічого, що має цінність» [386, с. 44].

Поза всяким сумнівом, на місцях чимало людей усвідомлювали справжній, грабіжницький характер цієї державної кампанії, а тому й не поспішали із виконанням таких вказівок. Однак контроль влади за перебігом кампанії з вилучення церковних цінностей був прискіпливим. Одним із підтверджень цього може слугувати телеграма голови ЦК вилучкому при ВУЦВК М. Скрипника від 28 квітня 1922 р., яку він направив у ЦК КП(б)У: «Житомир, фактично, саботує... вилучення, незважаючи на догану, оголошену президією ВУЦВК. Прошу по партійній лінії примусити Житомирський губком працювати по вилученню з необхідною відповідальністю» [386, с. 44].

Такий поспіх підтверджує тезу про те, що влада планувала вилучити всі церковні коштовності за короткий період часу. Проте, якщо врахувати низку очевидних проблем, які виникали у цьому процесі, зокрема необхідність сортування цінностей, зберігання, перевезення, централізований розподіл, а також закупівлю та транспортування хліба й іншого продовольства тощо, стає очевидним, що коштовності були потрібні владі й для зовсім інших цілей, а допомога голодуючим навряд чи була серед її пріоритетних завдань. Висновок, що допомога голодуючим не була головною метою цієї кампанії, підтверджується ще й директивою, затвердженою на засіданні Політбюро ЦК РКП(Б) від 20 березня 1922 р., де вказувалося, що громадам категорично заборонялася можливість компенсації вартості церковних цінностей грошима чи продовольством. Це рішення центрального партійного органу відразу було продубльоване на місцях. Так, у листі ЦК КП(б)У губкомам партії від 4 квітня 1922 р. наголошувалося: «Доволі гостро під час вилучення цінностей

місцеве населення висловлює наполегливе прохання до термінового обміну вилученого... там же, на місцях, на хліб. Тут... необхідно... інформувати населення про сувору централізацію майна, що приймається у фонд ЦК Допголу, а також про єдину можливість реалізації його на хліб лише за кордоном» [386, с. 44]. Ця вимога вкотре підтверджує дійсну мету вилучення цінного церковного начиння – завдати нищівного удару ідейно-політичному противнику тогочасної влади, тобто Церкві, дискредитувати її в очах суспільства. Водночас ця масштабна акція значною мірою відволікала народ, зокрема рядових партійців, від невдач радянського керівництва як у внутрішній, так і зовнішній політиці [386, с. 45].

Ще одну причину розправи з Російською Православною Церквою російський історик В. Алексєєв убачає в засиллі у партійних і радянських органах осіб ультралівих поглядів, оскільки вони «... у надії на швидку світову революцію, намагалися швидше зруйнувати «бастіони реакції» у постжовтневій Росії, що стала, за словами Л. Троцького, «плацдармом прийдешньої світової пожежі». Одним із таких «бастіонів» ліві вважали релігію» [259, с. 65]. Саме тому, на переконання авторитетного вітчизняного дослідника В. Пашенка, процес вилучення із храмів виробів із золота, срібла, коштовного каміння мотивувався в першу чергу політичною потребою. На думку цього автора, в бажанні встановити своєрідну монополію на ніким і нічим необмежену владу, а відтак і право керувати всіма сферами суспільного життя, загалом, і життям кожної людини зокрема, поєдналися інтереси тодішніх партійних і державних чиновників та революціонерів, а їхньою першою жертвою стала РПЦ. Підтверджує цю тезу один із листів секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського до губкомів партії, де він відверто писав, що вилучення церковних цінностей було важливим засобом «розкладання церкви» [386, с. 46].

Зрештою, наголосимо, що рішення питань вилучення церковного майна було компетенцією винятково центральної влади. На місця постійно надсилалися приписи, в яких зазвичай висловлювалося крайнє незадоволення

темпами здійснення кампанії та вказувалося на ігнорування думок представників інтелігенції, які вважали за необхідне зберегти предмети, що мали значну історико-культурну цінність. В них особливо акцентувалося на забороні заміняти вартість коштовного церковного начиння грошима чи продовольством. Так, голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький у листі до голови ВЦВК РСФРР М. Калініна від 26 березня 1922 р. обурювався: «За телеграмами, які друкуються у газетах, цілком очевидно, що у багатьох місцях вилучення коштовностей здійснюється фіктивно, тобто вилучається частина коштовностей, а не всі. Потрібно направити інструкцію на місця про те, що за неповне, тобто за не відповідне декретові вилучення відповідальність несуть місцеві органи, як за злочинне недбальство. В усіх місцях, де перше, поверхове вилучення проведено, варто вимагати повторного вилучення, повного і рішучого...» [153, с. 4]. Отже, злочинно-насильницький характер цієї державної кампанії вже ніхто навіть не намагався приховати.

«Підтримка і супровід» владою вилучення коштовностей із храмів не обмежувалися лише її таємними директивами та приписами. Його насильницька складова відчувалася перш за все в агітаційній кампанії, що була невід'ємною частиною цієї масштабної акції. Агіт кампанії такого характеру відбувалися у три основні етапи, кожен з яких супроводжувався відповідними заходами, зокрема гаслами. Основним із них була популяризація серед населення твердження про «необхідність вилучення» відповідних культових речей, що зображалося як украй актуальне й нагальне. Ця агітаційна робота супроводжувалася гаслами, які можна звести до тези «не дасте – відберемо», а своєрідним завершальним «акордом» була праця агітаторів із поширення серед населення гасел на зразок «вимагаємо суворого суду над противниками вилучення». Зрештою, як зазначав з цього приводу радянський історик-марксист М. Лукін, автор брошури «Церковь и государство» за 1918 р., цілком у відповідності до акцій такого типу 28 березня 1922 р. колегія Агітпропу ЦК КП(б)У запропонувала центральним

газетам на місцях «розпочати широку кампанію з фактичними матеріалами» [363, с. 8].

Вона відразу була підхоплена на місцях. На підставі листа ЦК РКП(б) (квітень 1922 р.), де містилася вказівка, що газетна кампанія з питання вилучення церковних цінностей здійснюється абсолютно неправильно, а «політичні завдання цього часу – зовсім інші, навіть протилежні». Саме тому місцевим партосередкам рекомендувалося «... розколоти попів, або, правильніше, поглибити і загострити існуючий розкол...». Партійне керівництво вважало що «... у провінції є чимало попів, які згодні на вилучення коштовностей, але бояться верхів... Політичне завдання полягає в тому, щоб ізолювати верхи церкви, скомпрометувати на... питанні допомоги голодуючим і, згодом, показати їм жорстку руку... держави, оскільки ці верхи наважуються повставати проти неї» [386, с. 49].

Подібні методи агітаційної роботи завжди заохочувала ЦК із вилучення церковних цінностей, що діяла при ВУЦВК [63]. Так, на її засіданні 21 квітня 1922 р. було ухвалене рішення, де вказувалося на доцільність постійного вдосконалення і розширення агітаційної кампанії, проведення різноманітних масштабних заходів, а також цілеспрямованої індивідуальної агітації. В цьому документі йшлося, зокрема, про те, що «... в процесі організації зборів варто уникати підбору такого контингенту учасників, при якому збори заздалегідь мали б негативний характер;... вважати за доцільне влаштування зборів червоноармійців із запрошенням на них трудящих. Вважати недоцільним влаштування зборів простих віруючих, або ж «усіх бажаючих», проводячи замість цього планомірну роботу... за заздалегідь визначеним планом» [386, с. 49]. Варто зазначити, що така практика організації агітаційної роботи значно більше відштовхувала населення від влади, ніж робила його її прихильником.

Вилучення коштовностей із храмів завершилося восени 1922 р. Якщо зважити на його масштаби, підтримку найвищими ешелонами влади, агітаційний супровід та амбітність заявлених цілей, то природно постає

питання, чи призвело воно до очікуваних результатів в економічній, політичній та соціальній сферах. Не менш гостро постає питання й етичної складової цієї акції. Отже, оцінюючи її наслідки, мимоволі на перший план виходить питання про співвідношення здобутків і втрат більшовицької влади, які вона отримала як результат такого пограбування РПЦ. Для об'єктивного вивчення цього питання варто звернутися до фактологічного матеріалу.

У відповідності до попередніх розрахунків радянських чиновників, за реалізацію вилучених церковних коштовностей передбачалося придбати понад 525 млн пудів хліба [386, с. 50]. Загалом, щодо суто матеріальних результатів цієї кампанії 1922-1923 рр., то вони виявилися провальними. Очікуваних церковних скарбів «на кілька сотень мільйонів, а то і мільярду золотих карбованців», про який говорив В. Ленін, не виявилось. Всього в Радянському Союзі з реалізації за кордоном церковних цінностей було отримано 4 млн 65 тис. золотих карбованців, але до урядового центру надійшло лише 3,5 млн. Особливу увагу варто звернути на те, що власне на потреби голодуючих пішла незначна їхня частина [439, с. 82 – 83], оскільки відомо, що безпосередньо на допомогу голодуючим, за пропозицією Л. Троцького, було виділено 1 млн. карбованців. Водночас жодного документу про цільове використання коштів досі дослідниками не виявлено. Як небезпідставно твердить з цього приводу Д. Поспеловський, зібрані церковні цінності (принаймні та їхня частина, яка не була одразу розграбована), були витрачені перш за все на організацію самої кампанії, а точніше, на кампанію з розколу та розгрому РПЦ [394, с. 82 – 83]. Однак, не варто забувати, що фактичний грабунок культових осередків РПЦ продовжувався і в наступні роки, що якнайкраще підтверджують докладні приписи циркулярів НКВС впродовж 1925 – 1928 рр. щодо необхідності передачі державним органам майна закритих церков, що було виготовлене з кольорових металів [37, арк. 1 – 76].

Водночас в одній із тогочасних агітаційно-пропагандистських брошур облудно твердилося: «...Якщо всі цінності обміняти на хліб для голодуючих

Поволжя та інших регіонів, де зараз панує голод, то вони могли б харчуватися впродовж двох років. Окрім цього на ці ж цінності можна було б відкрити 1500 агрохімічних шкіл, придбати 1000 тракторів й інших сільськогосподарських машин або стільки посухостійкого насіння, що ним можна було б засівати територію всієї Росії впродовж десяти... років... Виходить, що кожний фунт церковного срібла рятує від смерті, годуючи до нового врожаю, сім'ю із 5-ти осіб» [386, с. 50].

У радянській Україні, як засвідчує офіційна статистика, станом на 24 червня 1922 р. було вилучено: 3 пуди 2 фунти 28 золотників чистого золота; 2850 пудів 30 фунтів 5 золотників срібла, значну кількість коштовного каміння й інші цінні речі. Однак на сьогодні наявні й інші дані [5, арк. 31 – 33]. Найбільшу кількість вилученого майна було отримано на територіях Харківської, Донецької, Київської та Полтавської губерній. На виручені кошти за кордоном закупили для голодуючих районів близько 3 млн пудів хліба та чималу кількість інших продуктів харчування. Значні суми були витрачено на придбання худоби, сільськогосподарської техніки, на підтримку промисловості в районах, що були охоплені голодом, на громадські роботи, на допомогу дітям, інвалідам тощо [12, арк. 72]. Привертає увагу очевидна невідповідність між попередніми експертними оцінками розмірів церковного багатства відносно тих, що насправді були вилучені, а також різниця між тією благородною метою, що офіційно декларувалася як пріоритетна під час прийняття декрету, і тим, куди насправді було скеровано кошти після реалізації вилучених цінностей.

Очевидно, що результатами цієї кампанії, здійсненої впродовж 1922 – 1923 рр., влада була вкрай незадоволена. Найбільш поширеним поясненням, що задовольняло всіх, стало апелювання до «мирного» характеру і способу відчуження коштовностей, у ході якого, начебто, було експропрійовано лише незначну їхню частину. Саме тому ЦК РКП(б) закликав місцеві партійні осередки негайно провести «додаткову конфіскацію».

У цьому контексті варто погодитися з твердженням В. Алексєєва про те, що доволі швидко після прийняття декрету стало зрозуміло, що розрахунок на вилучення наявних у РПЦ незліченних скарбів не виправдався [259, с. 211]. Власні помилки у проведенні комплексу цих заходів визнав, хоча й не публічно, фактичний керівник кампанії по вилученню коштовностей із храмів, голова Реввійскради РСФРР Л. Троцький. У листі до керівника VIII Ліквідаційного відділу НКЮ П. Красикова він писав: «З усіх обставин справи випливає, що головні церковні коштовності зникли в роки революції. Залишилось лише громіздке срібло» [259, с. 215].

Не менш суперечливим підтвердженням домінанти насильницько-грабіжницької складової у цій кампанії слугує також те, що до цього часу не здійснено об'єктивної оцінки вартості вилученого церковного начиння. Адже некоректно і вкрай абсурдно виглядає вимірювання «пудами» золотих речей, що поза всяким сумнівом, мали значну історико-культурну чи художньо-мистецьку цінність. Невипадково ще під час активної фази кампанії А. Луначарський зі скептицизмом щодо механізмів вилучення вказував, що, вбачаючи в церковних речах лише коштовні метали, держава може зазнати значних втрат, бо є такі художні шедеври, котрі не можна продавати за будь-які гроші [259, с. 9].

На нашу думку, в процесі оцінки вилучених церковних цінностей лише за їхньою вагою керівники кампанії намагалися приховувати справжні сумні реалії процесу вилучення. Зрештою, найбільш об'єктивну оцінку можуть дати лише кількісні та якісні показники. Заради справедливості мусимо визнати, що в економічному сенсі декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 23 лютого 1922 р. не дав очікуваних результатів. Держава не одержала від їх реалізації бажаних ресурсів, що могли б суттєво покращити економічний стан країни і, зрештою, врятувати від голоду мільйони безневинних людей.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. розпочався новий етап посилення економічного тиску держави на Російську Православну Церкву.

1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) радянська влада проголосила курс на індустріалізацію, відповідно до якого церковне майно пропонувалося використати як одне з джерел економічної модернізації.

Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР під назвою «Положення про комісію зі створення спеціального фонду фінансування металургії кольорових металів – Комкольорфонд» від 7 липня 1926 р., усе культове майно із міді, срібла, бронзи та інших кольорових (некоштовних) металів, як-то: дзвони, канделябри, чаші, підсвічники і тому подібне, що знаходилися у закритих молитовних будинках, або тих, що будуть закриті, необхідно здавати безкоштовно Комкольорфонду [545, с. 73].

У зв'язку з цим 1927 р. по всій території України місцеві органи влади провели оцінку церковних споруд та майна. Відповідно до затвердженого головою НКВС УСРР В. Балицьким положення «Про порядок організації діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу та служителів культу» від 29 грудня 1929 р., ініціаторами закриття культових приміщень з метою будівництва заводу, електростанції тощо могли бути державні органи та установи [376, с. 56]. Саме тому поширеною в той час стала практика проведення зборів та різних зустрічей, під час яких простою більшістю голосів, часто під наглядом правоохоронних органів, ухвалювалися рішення про недоцільність існування певного культового приміщення та потребу застосування його в господарських або інших цілях. Окрвиконкоми зобов'язували місцеву владу «найшвидше колишні осередки дурману перетворити в будинки пролетарської культури та розваг». У разі, коли оперативно «пристосувати для різних громадських потреб» закриті храми було неможливо, їх пропонувалося «негайно розібрати» [376, с. 57].

Однак, незважаючи на ці зусилля влади, конкретна діяльність із вилучення кольорових металів розпочалася лише навесні 1929 р. Саме в цей час в УСРР розгорнулася масштабна агітаційна кампанія, зокрема, в пресі, спрямована на підтримку конфіскації дзвонів. Так, у «Луганській правді» з

цього приводу писалося: «У 1921 – 1922 рр., коли країна мала нагальну потребу в золоті, ми вилучили з церкви золоті речі й чимало голодуючих було врятовано від смерті... У теперішній час саме життя вимагає вилучити з церкви дзвони, кольоровий метал, котрий, як голодуючому хліб, необхідний для промисловості». Інша стаття під назвою «Дзвони – на індустріалізацію. Собор – під антирелігійний музей» побачила світ на шпальтах газети «Наддніпряньська правда» від 3 вересня 1929 р. У ній, зокрема, повідомлялося про ухвалу загальних зборів робітників заводу ім. Старостіна: «Беручи до уваги брак металу, особливо кольорового, порушити клопотання перед Окрвиконкомом про зняття дзвонів і передачу їх до фонду індустріалізації країни». Водночас ухвала робітників цього підприємства містила тезу про те, що «церковний дзвін, не будучи обрядовою частиною релігії, є засобом релігійної пропаганди, тож його треба заборонити» [203]. В одеській газеті «Вечерние известия» у повідомленні «Ми за закриття церков та синагог» від 7 січня 1930 р. повідомлялося про рішення курсантів, червоноармійців та начскладу школи військових пілотів вимагати закрити Олексіївську церкву, 3 синагоги, розташовані у районі Госпітальної лікарні на вул. Мечникова, а також «зняти дзвони з церков і здати їх у фонд індустріалізації» [216]. З цього приводу зазначимо, що подібні статті з посиланнями на думки робітників державних підприємств та установ продовжували виходити впродовж усього терміну проведення кампанії.

Масова кампанія з вилучення дзвонів розпочалася восени 1929 р., оскільки промисловість гостро потребувала великих обсягів міді та сплавів, а їхній видобуток у країні був незначним. Саме тому в жовтні 1930 р. голова РНК СРСР О. Риков звернувся до голів РНК союзних республік із проханням якнайшвидше конфіскувати дзвони, які передбачалося «використати в першу чергу для чеканки дрібної розмінної монети..., не надаючи цьому політичного значення та зайвого розголосу». Згідно з порядком, встановленим ВУЦВК, відчуження дозволялося лише за вимогою більшості населення даної місцевості. Після розгляду постанов зборів робітників на

пленумі чи президії районних чи міських рад клопотання про конфіскацію передавалося на затвердження до облвиконкому. Місцеві органи влади реалізовували вилучені дзвони через Металобрухт. Отримані за них кошти поверталися до міських, селищних або сільських бюджетів на культосвітні потреби, у тому числі й на користь Спілки войовничих безвірників. Окрім дзвонової міді, конфісковували також залізо, латунь і бронзу.

Зауважимо, що радянська преса приділяла значну увагу висвітленню кампанії вилучення дзвонів. Так, в одеських «Вечерних известиях» у статті «Церковні дзвони на тракторні частини» від 28 січня 1930 р. повідомлялося, що завод Одтремаса № 3 «Червоний Профінтерн» отримав перший вагон дзвонів, знятих із церков Херсонського округу. Цей вагон прибув до Одеси з наступним написом: «Робітники та селяни Херсонщини шлють робітникам Одеси дзвони із церков на посилення індустріалізації країни. Нехай замовкне дзвін дзвонів у всьому Союзі!» [222].

Вилучення церковних дзвонів по Україні було тотальним. Так, лише у Кирилівській церкві м. Київ 1930 р. було вилучено дзвін ХІХ ст. вагою близько 80 пудів, а також чотири інші дзвони вагою близько 8 пудів 15 фунтів, 30, 20, 10 фунтів відповідно [112]. Тоді ж у цьому храмі конфіскували на потреби радянської економіки 23 великих підсвічники вагою 70 кг міді та хрестильницю вагою 48 кг заліза [113].

У Чернігові станом на квітень 1930 р. було вилучено 83 церковних дзвони. Їхня загальна вага складала 2 864 пуди (46 917 кг). Зокрема, зі Спаського собору було вилучено 14 дзвонів, Єлецького монастиря – 7, Вознесенської церкви – 5, Воскресенської церкви – 9, П'ятницької – 3, Троїцького монастиря – 8, Казанської церкви – 7, Іллінської – 6, Петропавловської – 5, Катерининської – 5, Воздвиженської – 7 і Миколаївської – 6 [530, с. 30 – 32].

Зрештою, газетярі теж інформували суспільство про результати кампанії зі зняття дзвонів. Наприклад, «Красный Николаев» у публікації «Дзвони на службі індустріалізації» від 28 лютого 1930 р. повідомляв про те,

що вимоги трудівників щодо зняття дзвонів у Миколаєві задоволені повністю. Всього ж тут було зібрано більше 2 700 пудів міді. У цій статті було також зазначено на тому, що всі кошти, отримані від реалізації дзвонів, підуть до місцевого бюджету «на задоволення потреб культури», а десять відсотків від загальної суми буде спрямовано на антирелігійну роботу [214].

У Херсоні теж до кінця зими 1930 р. всі дзвони міста було демонтовано. Їх звозили на базу Рудметалторгу, де розбивали кувалдами, а далі відправляли на переплавку до Одеси. За підрахунками сучасного вітчизняного дослідника О. Татарченка, 28 207 кг – такою була вага всіх дзвонів Херсона, які православна громада міста надбала за 150 років [545, с. 75 – 76].

Таким чином, маскуючись під блюзнірськими гаслами допомоги нужденним і прикриваючись особистими трагедіями мільйонів громадян, радянські очільники впродовж 1922 – 1923 рр. провели одну з найбільш насильницьких кампаній проти РПЦ – конфіскацію церковних цінностей. Вона, попри декларовану радянською владою гуманну мету допомоги голодуючим, насправді переслідувала й інші цілі: не налаштовуючи проти себе суспільний загаль, завдати непоправної матеріальної шкоди Церкві й одночасно на ситуативному рівні вирішити низку нагальних питань критичного стану економіки країни. Водночас голод 1921 – 1923 рр. став для більшовиків зручним приводом, щоб не лише поповнити спустошену за воєнні та революційні роки державну казну, а й завдати Російській Православній Церкві, зокрема її кліру, нищівного удару.

Декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 23 лютого 1922 р. став головним партійним інструментом проведення кампанії з конфіскації церковних цінностей. В Україні відповідна постанова про передання церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим була ухвалена ВУЦВК 8 березня 1922 р. Уже в квітні 1922 р. було створено Центральну комісію з вилучення церковних цінностей,

до складу якої увійшли представники ДПУ. Вагомою підставою для твердження про насильницький характер конфіскації церковного майна є й та обставина, що її процедура передбачала залучення міліції або військових частин, зокрема підрозділів особливого призначення, використання яких передбачалося на випадок виникнення гострих ексцесів.

Незважаючи на задіяні владою адміністративні ресурси (таємні комісії, ДПУ, агітаційно-пропагандистські відділи, міліція) та формально позитивну динаміку, кампанія з конфіскації церковних коштовностей в Україні пройшла без особливого ентузіазму й досить мляво. Загалом, її результати виявилися далекими від очікуваних, оскільки церковних скарбів на кілька сотень мільйонів, а то й мільярду золотих карбованців, про які говорив В. Ленін, не виявилось. Усього в Радянському Союзі від реалізації за кордоном вилучених із церков цінностей було отримано 4 млн 65 тис. золотих карбованців, але до урядового центру надійшло лише 3,5 млн, з яких на потреби голодуючих було виділено всього 1 млн, тобто приблизно їхня 5-та частина. Це дає підставу для твердження, що зібрані церковні цінності були витрачені перш за все на організацію самої кампанії, а точніше, на кампанію з розколу та розгрому РПЦ.

3.2 Реакція Церкви та української громадськості на конфіскацію та нищення церковних цінностей

На початку 1920-х рр. більшовики провели одну з масштабних насильницьких кампаній щодо РПЦ – вилучення церковних цінностей, що офіційно вмотивовувалося благородною метою – необхідністю допомоги голодуючим. Післявоєнна господарська розруха, посуха 1921 р. та згубна для сільського господарства економічна політика більшовиків стали основними передумовами голоду 1921 – 1923 рр., який охопив основні хліборобські регіони колишньої Російської імперії – Поволжя, Північний Кавказ та

південні губернії України. Наголосимо, що катастрофічне загострення продовольчої кризи в УСРР було багато в чому зумовлене підпорядкованістю формально незалежної республіки московському центру.

На це суспільне лихо однією з перших відгукнулася РПЦ. Однак ініціатива її духовного проводу, що мала місце ще влітку 1921 р., коли патріарх Тихон (Белавін), як і інші православні ієрархи, шукали можливість участі релігійних громад у справі боротьби з голодом, радянськими органами спочатку практично була зігнорована. Патріарх під час звершення богослужінь закликав паству робити пожертви грошима, а також коштовностями, що мали бути використані для допомоги голодуючим.

Першоієрарх добре усвідомлював, що ці заходи не виправлять загального становища, адже у такій справі, як боротьба з голодом, необхідною була цілісна державна програма, тобто цілеспрямована та систематична робота з порятунку людей. Водночас патріарх Тихон вважав, що вагому частину цієї роботи може взяти на себе спеціально створений церковний орган. Саме тому 17 серпня 1921 р. він виступив із ініціативою, яку виклав у листі, направленому до ВЦВК, де, зокрема, повідомлялося: «Православна Церква ніколи і ні за жодних обставин не залишалася осторонь страшних бід російського народу. Так і нині, в час голоду, що охопив значну частину Росії, Церкві належить докласти і вона докладе всіх своїх зусиль для полегшення долі населення, яке страждає від голоду. Я вже звернувся через представників церковної влади до народів тих країн, які Господь благословив рясним хлібним урожаєм, із закликом допомогти голодуючому населенню Росії... Вся робота Церкви в цьому напрямі буде здійснюватися під моїм загальним керівництвом і контролем. Для безпосереднього керівництва як збором пожертв (грошей, речових та продовольчих) у Москві й у провінції, так і розподілом їх на місцях через відповідні, заново створені з цією метою церковні організації, мною утворений у Москві Церковний (Всеросійський. – М. Щ.) комітет із духовенства та мирян» [176, с. 33].

Необхідними передумовами успішної діяльності цього комітету першосвятитель вважав низку важливих чинників:

- 1) право збирати кошти за допомоги усних проповідей, видання звернень, духовних концертів тощо;
- 2) самостійний розподіл, після погодження із ВЦВК, допомоги голодуючим усіх національностей;
- 3) допомога держави уповноваженим особам Церковного комітету в поїздках по країні;
- 4) абсолютна заборона державним органам на місцях реквізувати майно комітету [196, с. 79].

Президія ВЦВК РСФРР, отримавши цього листа, провела засідання, на якому визнала доцільним створення такого комітету, й уже 22 серпня 1921 р. патріарх Тихон опублікував відозву до віруючих, де закликав їх допомогти голодуючим. У цій відозві, зокрема, містився наступний заклик: «До тебе, Православна Русь, перше слово моє: «В ім'я Христа кличе тебе устами свята Церква на подвиг братньої самовідданої любові. Поспішай на допомогу тим, хто потребують із руками, сповненими дарів милосердя, із серцем, повним любові і бажання врятувати брата, який гине... Подайте... щедрю й нероздільну допомогу! До тебе, Господи, посилає пошматована земля наше голосіння своє: помилуй і прости,... грішний народ твій...» [176, с. 34].

Варто зазначити, що чимало схожих за своїм змістом звернень до духовенства та мирян із проханням допомогти голодуючим, робило багато православних архієреїв на місцях. Так, у зверненні Київського митрополита Михайла до духовенства України підкреслювалося: «Преосвященні архієреї Божі, побратими мої у Христі! Спільно з пресвітерами і парафіяльними радами розпорядіться, за прикладом древніх святих отців, помолитись у храмах і обителях, церковним майном і що другорядне – виділіть із цього Божого скарбу на святу справу правди – допомоги голодуючим» [378, с. 56].

Після таких звернень очільників РПЦ у храмах і в середовищі парафіян розпочався збір пожертв. Однак уже після кількох днів такої роботи всіх

членів позаурядового Всеросійського комітету допомоги голодуючим було заарештовано за підозрою у контрреволюційній діяльності, а впливові особи радянської держави, зокрема Л. Троцький, Г. Зінов'єв, О. Ярославський, П. Красиков, М. Бухарін, категорично заперечували можливість участі церковних структур у наданні допомоги голодуючим. Зрештою, замість Всеросійського комітету допомоги голодуючим із широким представництвом громадськості при ВЦВК РСФРР була створена Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) як один із органів партійно-радянського апарату, а багато діячів Всеросійського комітету допомоги голодуючим було репресовано. Керований головою ЦВК РСФРР М. Калініним Допгол відтепер жорстко контролювався ВНК-ДПУ і Політбюро РКП(б). Влада з усе більшою підозрілістю ставилася також і до міжнародних організацій допомоги, неабияк утруднюючи, а то й припиняючи їхню діяльність як «антирадянську».

Під впливом складної соціальної ситуації, що все більше загострювалася, всередині партійного керівництва знову і знову точилася боротьба думок про допустимість використання за цих екстремальних умов допомоги громадських релігійних організацій. Зрештою, 8 грудня 1921 р. ВЦВК РСФРР дозволив релігійним організаціям збирати кошти на допомогу голодуючим під керівництвом Допгола. РПЦ була готова негайно розпочати цю роботу, однак виявилось, що їй слід чекати появи спеціальних інструкцій про порядок здійснення цього дозволу. Звертає на себе увагу те, що терміни їх підготовки явно не відповідали гостроті проблеми. Відповідні документи були затверджені лише 1 лютого 1922 р. Причинами такої неквапливості державних органів було їхнє побоювання дати хоч якийсь легальне поле дії небільшовицьким громадським силам, а також тривалі суперечки радянських можновладців про ефективні методи викорінювання релігійності і церковності у величезній селянській країні. Йшлося про вибір між її однопланово-репресивним придушенням чекістсько-військовими методами і допущенням певних компромісів із тими з лояльних владі церковними

ієрархами, котрих можна було використати з метою організації розколу РПЦ та, з часом, її остаточного знищення.

Російська Православна Церква, отримавши дозвіл на участь у допомозі голодуючим під керівництвом Допголу, посилила вкрай необхідну на цей час вже легальну практичну роботу. Так, 14 лютого 1922 р. була опублікована нова відозва патріарха Тихона. Він у ній, зокрема, писав: «Ми вдруجه звертаємося до всіх, кому близькі й дорогі заповіді Христа, з гарячим благанням про полегшення жахливого стану голодуючих. Ви, православні християни, відгукнулися своїми пожертвами на голодуючих на перший наш заклик. Лихо голоду розрослося до крайнього ступеня. Простягніть ж руки свої на допомогу голодуючим братам і сестрам і не шкодуйте для них нічого, ділячи з ними і шматок хліба й одяг за заповідями Христа» [114].

Глава РПЦ не лише закликав парафіян до благодійних пожертвувань, а й дозволяв духовенству і парафіяльним радам передачу на користь голодуючих церковного начиння та майна, що «не мають богослужбового вжитку (підвіски, у вигляді кілець, ланцюгів, браслетів, намиста та інші предмети, жертвованих для прикраси ікон, золотий і срібний лом)». Хоча за радянським законом усе це з січня 1918 р. РПЦ вже і не належало, насправді ж розпорядження патріарха для церковного причту та парафіян у цій справі мало вагоме значення.

Здавалося, довгоочікуваний консенсус та основа спільної боротьби влади і РПЦ зі страшним лихом нарешті склалися. Однак міне зовсім небагато днів – і влада поспішить зруйнувати їх. Цей новий поворот у партійній політиці буде оформлений декретом ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим» від 23 лютого 1922 р. Він став головним партійним інструментом наступної масштабної кампанії тих років із розгрому релігії в цілому та Російської Православної Церкви зокрема. Цим декретом центр ваги рішуче переносився з активної участі РПЦ у справі спасіння мільйонів людських життів на насильницьке вилучення владою її сакральних цінностей. Відтак, насправді головним

завданням влади в цей час поставав не стільки порятунок життів голодуючих, скільки невідворотна ліквідація РПЦ як такої.

Як доводить низка виявлених та оприлюднених в останні десятиліття архівних документів, це був саме той випадок, а їх і до того і пізніше було безліч, коли політичні, вузькопартійні інтереси були поставлені над людськими. Так запроваджувалося в життя твердження В. Леніна стосовно того, що моральним є те, що відповідає інтересам пролетаріату. Отже, коли йшлося про майбутню перемогу пролетарської революції у всьому світі, то загибель якоїсь частини населення країни було допустимою. За цих обставин пролонгація масштабної та результативної участі РПЦ у допомозі голодуючим могла настільки зміцнити її авторитет, що це могло б у майбутньому стати значною перешкодою на шляху викорінення її впливу на населення. Отже, радянське керівництво країни декретом «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим» від 23 лютого 1922 р., по суті, оголосило відкрити війну РПЦ.

Її ієрархи вважали, що цей декрет суперечить проголошеному самою радянською владою принципу відокремлення Церкви від держави, а тому, на їхнє глибоке переконання, на законних підставах відмовилися підкоритися йому. Важливим документом церковного походження того часу, що відображав реакцію ієрархів РПЦ на насильницьке вилучення владою її цінностей, стало послання патріарха Тихона про допомогу голодуючим та вилучення церковних коштовностей від 28 лютого 1922 р., яке державно-партійна верхівка протрактувала однозначно контрреволюційним, тобто спрямованим проти радянської влади. Так, у ньому, зокрема, йшлося:

«Ми знайшли можливим дозволити церковнопарафіяльним радам та громадам жертвувати на потреби голодуючих дорогоцінні церковні прикраси та предмети, що не мають богослужбового вжитку, про що й сповістили Православне населення 6 (19) лютого ц. р. особливою відозвою, яка була дозволена Урядом до надрукування та розповсюдження серед населення.

Але вслід за цим, після різких випадів в урядових газетах стосовно духовних керівників Церкви (№10 (23) «Известий» за лютий 1922 р.), ВЦВК для надання допомоги голодуючим ухвалив вилучити з храмів усі дорогоцінні церковні речі, в тому числі й священні посудини та інші богослужбові церковні предмети. З точки зору Церкви подібний акт є актом святотатства... Ми не можемо схвалити вилучення з храмів, хоча б й через добровільне пожертвування, священних предметів, вживання яких задля богослужбових цілей забороняється канонами Вселенської Церкви та карається Нею як святотатство – миряни відлученням від Неї, священнослужителі – зняттям сану (Апостольське правило 73, Правило 10 Двократного Вселенського Собору)» [386, с. 36 – 37].

Хоча зміст цього сегменту послання глави РПЦ абсолютно прозорий, чіткий і ясний, але все ж варто зацентувати на тому, що в ньому відсутній будь-який випад проти радянської влади, принципова незгода з передачею значних матеріальних ресурсів у фонд допомоги голодуючим, однак висловлений вповні аргументований протест примусовому, огульному вилученню з православних храмів цінних культових речей, які були невід'ємною, необхідною частиною її культово-обрядового комплексу. Отже, патріарх цим посланням, по-перше, висловив протест беззаконню, а, по-друге, зробив важливий крок, спрямований на збереження цілісності церковного організму. Зрештою, цим смілим, навіть відчайдушним за своїм змістом аргументом, він рішуче відмежовувався від потоку інформації, яка була спрямована на компрометацію Церкви, нищення її як інституції, яка впродовж віків виконувала низку соціально значимих функцій, зокрема благодійну.

Найбільш повно ставлення радянської влади до процесу експропріації цінностей Церкви відображає лист В. Леніна членам Політбюро ЦК РКП(б) (від 19 березня 1922 р., що був розісланий із грифом «Цілком таємно» і резолюцією «Прохання ні в якому випадку копій не знімати, а кожному членові політбюро (тов. Калініну також) робити свої помітки на самому

документі» [394, с. 199]. У ньому В. Ленін безумовно вимагав скористатися ситуацією. Він, зокрема, писав:

«Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей із найскаженішою і нещадною енергією і не спиняючись перед придушенням якого завгодно опору...

Нам, що б то не стало, необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином, чим ми можемо забезпечити собі фонд у декілька сот мільйонів золотих карбованців (потрібно згадати гігантські багатства деяких монастирів і лавр)... Взяти в свої руки фонд у декілька сотень мільйонів золотих карбованців, а можливо, й декілька мільярдів, ми повинні що б то не стало. А зробити це з успіхом можна тільки тепер. Усі міркування вказують на те, що пізніше зробити це нам не вдасться, бо жодний інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би або забезпечував нам співчуття цих мас, або, в крайньому випадку, забезпечив би нам нейтралізацію їх у тому розумінні, що перемога в боротьбі з вилученням цінностей залишиться безумовно і повністю на нашому боці» [556, с. 41].

В. Ленін наполягав на негайній остаточній та швидкій розправі з РПЦ: «Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на декілька десятків років ні про який опір вони не сміли та думати».

Причому за планами Леніна вилучені цінності не повинні були спрямовуватися на невідкладну закупівлю продовольства для голодуючих. Він вважав, що на кошти, виручені від цієї операції, необхідно «створити фонд.... Без цього ніяка державна робота взагалі, ніяке господарське будівництво зокрема... абсолютно немислимі. Взяти в свої руки цей фонд у кілька сотень мільйонів золотих рублів (а може бути, і кілька мільярдів) ми повинні будь-що. А зробити це з успіхом можна лише тепер» [386, с. 40].

Відтак, на тлі цих суджень В. Леніна мимоволі й заледве чи не риторично постає питання про місце і роль, що відводилися в акціях із вилучення церковного майна власне боротьбі з голодом. Не менш гостро постає питання щодо ефективності механізмів використання вилучених цінностей для закупівлі продуктів харчування. На жаль, такого роду питань лист В. Леніна жодним чином не порушував. У ньому В. Ленін із властивою йому чіткістю і з повною відвертістю намітив насправді план майбутнього бою з класовим ворогом. Хоча жахи голоду в цьому тексті змальовані коротко і вражаюче, але лише як обставина, що сприяє здійсненню поточного та перспективних планів партії. Чітко і відкрито називаються дві головні мети вилучення церковних цінностей, по-перше, розгром противника з широким застосуванням розстрілів для його залякування («з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього протягом декількох десятиліть») і, по-друге, отримання коштів, необхідних для здійснення зовнішньо- і внутрішньополітичних планів партії. Тобто, головним завданням конфіскації церковних цінностей була аж ніяк не нагальна допомога голодуючим.

Зрештою, злочинна кампанія конфіскації церковного майна вкотре підтвердила, що більшовики знову зробили акцент на силовий сценарій вирішення питання в царині внутрішньої політики. Зазначимо, що це цілком закономірно викликало опір з боку РПЦ.

Сумнівним й нині залишається питання про «антинародну» складову «таємної інструкції», тобто послання патріарха Тихона, яке нібито було відповіддю на такі дії чинної влади. Адже незрозуміло, чому незважаючи на антирелігійний характер радянської пропаганди, повний його текст так і не був опублікований. Вичерпний аналіз цього важливого документа епохи уможливив би глибший аналіз вкрай складної ситуації, що склалася в масштабах усієї країни з кампанією вилучення цінностей РПЦ. На жаль, ми змушені констатувати, що витяг фрагменту цього послання, опублікованого в журналі «Антирелігійник» за 1927 р. викликає сумнів щодо автентичності тексту, тобто повної відповідності тому, що насправді написав патріарх

Тихон. Небезпідставно виникає підозра, що як агітаційна фальшивка він продовжує «мігрувати» вже понад 90 років з однієї публікації в іншу. У цьому фрагменті, нібито, твердилося: «Ми з гнівом відкидаємо й караємо відлученням від церкви навіть добровільне пожертвування священних риз і чаш: важливо не що давати, а кому давати. ... ви можете і повинні боротися проти вилучення цінностей...» [386, с. 39].

Відштовхуючись від цього тексту, радянські ідеологи впродовж десятиліть звинувачували його в контрреволюційній діяльності проти радянської влади. Це був своєрідний «козир» антирелігійної пропаганди радянської доби, який використовувався для того, щоб звинувачувати верхівку РПЦ в моральній деградації, цинізмі, але найголовніше – невиправній контрреволюційності, антинародності. Вираз, який нібито належав патріарху Тихону, «важливо не що давати, а кому давати», тобто не так уже важливо зберегти церковні цінності, навіть сакрального характеру, скільки потрібно не віддати їх у розпорядження «безбожної влади», трактувався як своєрідна формула ставлення РПЦ до радянської влади.

Наголосимо, що державна політика щодо церковних структур суперечила циркуляру VIII Ліквідаційного відділу НКЮ «З питання про відокремлення церкви від держави», датованого груднем 1918 р. У ньому, зокрема, містилася наступна вказівка: «...після складання опису богослужбових предметів,... незалежно від матеріалу, з якого вони виготовлені, необхідно передати (Ці предмети. – М. Щ.) групам громадян, які вже уклали угоду з місцевою радою депутатів про користування... На підставі цієї інструкції, у процесі складання описів і передачі богослужбового майна групам громадян, вважалось «абсолютно неприйнятним вилучення церковних облачань, мантий, хусток із престолів, орлеців, інших килимів та богослужбових предметів і використання їх для революційних цілей... неприпустиме також зняття срібних окладів і прикрас із ікон, хрестів, євангелій та престолів» [4, арк. 6]. З цього приводу наголосимо, що в кінці 1918 р., коли під час громадянської війни найгострішим питанням для

більшовиків було збереження радянської влади, недоцільність такого вилучення майна НКЮ, зокрема, вбачав також у тому, що це б суттєво обмежувало релігійні свободи православних у РСФРР, тобто потенційно сприяло її дискредитації [4, арк. 7].

Зрештою, кампанія з вилучення церковних коштовностей не лише жодним чином не сприяла зміцненню контактів між владою і народом та зростанню авторитету радянської влади, а навпаки, у багатьох «романтиків революції» підірвала віру у новий суспільний устрій.

Загальноприйнятою, хоча й об'єктивно не підтвердженою, є точка зору, що духовенство, начебто виконуючи вимоги невідомої «секретної інструкції» патріарха Тихона, активно виступило проти цієї кампанії та намагалося залучити до захисту РПЦ широкі прошарки своєї пастви. Більше того, повсюдно системно й спекулятивно нав'язувалася думка, що церковні кола начебто на різних зборах, скликаних за ініціативою духовенства, з провокаційною метою складали й обговорювали різноманітні протести й ультиматуми, які направлялися до органів радянської влади. Як вказував з цього приводу замісник голови НКЮ П. Красиков, «У церквах і соборах організовувалися постійні чергування, коли з'являлися представники радянської влади, дзвонили на сполох і так далі» [345, с. 10].

Зрозуміло, що в умовах значного рівня релігійності населення країни вилучення церковного майна з боку влади призвело до появи різних форм опору цій гвалтівній за характером та масштабами акції. Найбільш поширеною його формою стали масові прохання у вигляді заяв груп віруючих, інколи організованих у церковні ради про необхідність припинення конфіскацій церковного майна, про дозвіл на заміну предметів культу грішми чи продовольством, про невідкладне повернення вже конфіскованих речей. Загалом у цей час у місцеві та центральні радянські органи надходила значна кількість скарг стосовно конфіскацій. Зокрема, в РНК РСФРР щоденно надходили сотні таких документів. Відомо також, що

прохання припинити конфіскацію цінностей і замінити їх викупом містилося й в персональному зверненні до В. Леніна [556, с. 41 – 42].

Ще одним виявом опору акціям конфіскації церковних цінностей, який з часом набув поширення, стало їхнє приховування частиною духовенства з метою або перешкодити діям радянської влади, або ж таємно вивезти за кордон. При обшуках знаходили церковні речі, сховані священиками або віруючими. Так, у Київському Свято-Михайлівському монастирі спеціальна комісія виявила сховані срібні коштовності вагою 16 пудів, а при повторній перевірці – ще 15 пудів срібла та інших цінних речей [556, с. 41]. 1925 р. у Києві було знайдено скарб, захований 1922 р. ченцями Києво-Печерської Свято-Успенської лаври. Подібне мало місце і в інших регіонах [386, с. 48].

Гучного резонансу набула справа протоієрея Хрестовоздвиженської церкви м. Катеринослав Федора Романовського та його «спільників». Помічник оперуповноваженого 4-ї групи Катеринославського губвідділу ДПУ Л. Чернов доповів рапортом керівництву, що 7 квітня 1922 р. дві жінки винесли з церкви великі пакунки. Він був переконаний, що виносилися коштовні речі з метою переховування у помешканні голови правління сестринської громади Наталії Вуличевич. «Знаючи настрої духовенства стосовно церковних цінностей, ДПУ було вжито заходів до встановлення вмісту згаданих пакунків», - зазначалося у матеріалах заведеної чекістами справи. 20 квітня було проведено обшук, у ході якого агенти ДПУ виявили 6 ікон у срібних ризах, у тому числі одна з надписом: «Пожертва офіцерів 228 полку». Наступного дня Н. Вуличевич заарештували, а через кілька днів до неї приєдналися протоієрей Ф. Романовський, староста церковної громади О. Співачевський, мирянка М. Максимович. Незважаючи на те, що отець Федір обіймав посаду голови комісії по боротьбі з голодом при союзі церковних громад, чекісти не бачили підстав йому довіряти та підозрювали, що «він хитрує, ніби-то не знає точної кількості ікон у церкві». Висновок ДПУ не залишав сумнівів: «Даній справі надати серйозного політичного характеру. Для всебічного висвітлення в пресі при широкому гласному

слуханні на предмет визначення міри покарання і пред'явлення позову правлінню церкви на вартість розкраденого майна». На засіданні малої трійки Катеринославського губвідділу ДПУ, її члени ухвалили передати справу «разом із особами звинувачуваних і речовими доказами» воєнній секції губернського ревтрибуналу. Останній на засіданні 22 червня 1922 р. визнав винними всіх фігурантів справи у «контрреволюції, яка виявилася у приховуванні церковних цінностей напередодні їх вилучення для справи допомоги голодуючим, і систематичному пособництві у розкраданні церковного майна, переданого державою церковним громадам». Але міра покарання виглядала не зовсім адекватною в контексті висунутого суворого звинувачення. Вона, зрештою, демонструє штучний характер кримінальних конструкцій чекістів: Ф. Романовський був засуджений до позбавлення волі терміном на 1 рік, Н. Вуличевич – на 6 місяців, але була звільнена за віком, вина ж О. Співачевського та М. Максимович узагалі не була доведена [443, с. 419 – 420].

Поширеною тезою тенденційної радянської атеїстичної літератури було те, що духовенство на початку 1920-х рр. воліло радше знищити, ніж передати радянській владі монастирські запаси продовольства та інші матеріальні цінності. Так, наприклад, писалося, що у Соловецькому Спасо-Преображенському монастирі під час одного з обшуків було знайдено 1 415 мішків із борошном, рисом, цукром. Черниці Холмогорського Успенського монастиря закопали 200 золотих і срібних речей та дві діжки олії. Сховали вони в криївках й інші запаси продовольства, а також 300 аршин мануфактури. Водночас звернемо увагу на те, що ці факти справді мали місце, але задовго до того, як влітку 1921 р. гостро постало питання допомоги голодуючим. Одночасно не варто забувати, що вже до кінця 1920 р. із монастирів було вилучено різноманітного майна на суму понад 4 млрд крб. [386, с. 32]. Закцентуємо й на тому, що радянські ідеологи свідомо замовчували, що всі ці перераховані продукти харчування і цінності були монастирською власністю та призначалися для утримання самих монастиря,

зокрема їхніх насельників. Зрештою, не варто забувати, що майже при кожному монастирі існували школи, будинки для літніх та неповносправних, що також перебували на повному монастирському утриманні.

Під час вилучення церковних цінностей із храмів мали місце непоодинокі випадки, коли служителі культу активно протестували проти застосування насилля щодо релігійних установ, зокрема відправки вилучених цінностей у розпорядження центральних урядових органів. Так, зокрема, у м. Миколаїв під час вилучення цінностей з Олександро-Невської церкви була спроба перешкодити йому. Оскільки ж ініціатори цього заворушення були із середовища духовенства, церковної ради і, як тоді стверджували, «заможного контрреволюційно налаштованого елемента», то інцидент швидко був «залагоджений». Суди покарали винних, деяких із них навіть присудили до вищої міри покарання [556, с. 42].

В окремих випадках офіційні представники влади наштовхувалися на опір пересічних парафіян. Так, під час вилучення церковних цінностей з церкви с. Ново-Павлівка Полтавського повіту, миряни, котрі збіглися туди (переважно жінки), почали відстоювати це, вигукуючи: «Ви відділили церкву від держави, а самі прийшли за золотими чашами, але ви їх не отримаєте». Відтак протягом двох діб комісії з вилучення церковних коштовностей нічого не вдавалося зробити [443, с. 420 – 421]. Зіткненням православних вірян із членами комісії з вилучення аж до бійки і застосуванням зброї скінчився інцидент у с. Твердохлібівка Кременчуцької губернії, причому в інформзведенні зазначалося, що «протидія селян мала характер повстання». І хоча аргументованих доказів щодо ролі в цих подіях священика Антонія Стеблинського чекісти не знайшли, однак зробили висновок, що «ручатися не можна про не проведення ним серед прихожан церкви агітації на ґрунті вилучення церковних цінностей у поганій, для радвлади, бік» [443, с. 421].

Водночас є підстави для твердження, що в більшості випадків вилучення церковних цінностей відбувалося без гострих ексцесів. Так, наприклад, православне духовенство Полтави загалом підтримало декрет

«Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим», що безпосередньо не були пов'язані із богослужбовими потребами. Однак водночас частина кліру та мирян пропонувала замість культових предметів, що були виготовлені з благородних металів, пожертви грошима та продовольством [386, с. 47].

Всього по країні (мається на увазі майбутній Радянський Союз) упродовж весни 1922 р. було зареєстровано майже 1 500 антиурядових виступів православного кліру та мирян, що так чи інакше були пов'язані з насильницькою конфіскацією церковних цінностей. У зв'язку з цим 55 трибуналів порушили 231 кримінальну справу і притягли до судової відповідальності 732 особи [8].

Аналітичні звіти ДПУ в цілому дають надзвичайно строкату картину настроїв та поведінки духовенства у зв'язку із вилученням церковних цінностей. У ній проступає деяка загальна закономірність перебігу багатьох ексцесів, пов'язаних із ними. Зазвичай це були вияви гострого неприйняття значної частини парафіян вилученням, натовпи людей, що збиралися на захист храмів, нерідко побиття членів відповідних комісій. Влада у відповідь застосовувала силові прийоми – іноді відразу ж, часто – після деякої відстрочки вилучення. Загроза кровопролиття змушувала частину духовенства виступати із закликом до мирян підкоритися насильству влади. Таким чином, у більшості випадків брало верх прагнення кліру за будь-яку ціну уникнути крайнього загострення обстановки, не дати владі приводу для силових дій по відношенню до церковного загалу. З розгортанням кампанії з вилучення церковних цінностей донесення з місць все більше перетворювалися на перерахування вилучених пудів і фунтів дорогоцінних металів із короткими ремарками про спокій населення або про нові арешти.

Нині цілком очевидно, що, зазнавши невдачі у цій вкрай сумнівній конфронтації з РПЦ, ідеологи та ініціатори кампанії зробили все можливе для того, щоб зняти з себе будь-яку відповідальність за численні прорахунки в ході її проведення і перекласти її на духовенство, якому, начебто, вдалося

обманути державну владу і, як наслідок, приховати значну кількість церковних цінностей. Звичайно, на тлі таких віянь відбувалися й судові процеси проти представників православного кліру, однак їм надавали, здебільшого, не релігійного, а неприховано політичного характеру. Як вказував А. Лукачевський, автор брошури «Кризис капитализма и международный безбожный фронт» за 1931 р., наслідком такого підходу стало те, що духовенство притягували до кримінальної відповідальності переважно за звинуваченнями в антидержавній діяльності [361, с. 26].

Окремо варто зазначити, що на цьому етапі ієрархії як «тихонівської», так і автокефальної Церков влада не висувала звинувачень за ухиляння від експропріації церковних цінностей. Політично вмотивовані процеси над священством різних конфесій беруть свій початок із 1923 р. Так, саме в цей час до кримінальної відповідальності був притягнутий екзарх України митрополит Михаїл. З-поміж основних звинувачень, висунутих цьому владиці, були його заклики проти вилучення церковних коштовностей, які нібито призвели до низки гострих суспільних ексцесів у Києві [386, с. 54].

Беззаперечним є той факт, що осіб, опозиційно налаштованих до радянської влади, у церковному середовищі було чимало. Зрештою, дивною була б ситуація відсутності такої опозиції в перші роки після Жовтневого перевороту 1917 р. Проте, намагаючись проаналізувати реальні причини притягнення церковних діячів до адміністративної чи то кримінальної відповідальності, переважна більшість дослідників схиляється до висновків, що такі судові процеси над православним кліром і мирянами були «своєрідним продовженням» політики радянської влади в контексті загальної, богоборчої за своїм спрямуванням, стратегії внутрішньодержавного будівництва. Як на нашу думку, то переважна більшість православних вірян була звинувачена абсолютно безпідставно лише за те, що вона протидіяла плундруванню своїх святинь, віри та вважала християнським обов'язком усіма наявними у неї засобами відстоювати традиції, що сформувалися впродовж багатьох століть.

За таких обставин стає зрозумілим занепокоєння представників тогочасної української інтелігенції та наукових кіл за долю церковних цінностей. Відтак, до ВУЦВК, РНК і НКО УСРР із низкою пропозицій, щоби «достойна справа допомоги голодуючим не стала справою нищення багатівікових культурних і художніх надбань, успадкованих... від предків», від імені Всеукраїнської Академії Наук та губернських виконкомів республіки звернувся академік Ф. Шміт [386, с. 55]. Загалом підтримавши «енергійні заходи» уряду, що були спрямовані на боротьбу з голодом, він акцентував увагу на тому, що «належить, щоб із ризниць вилучалися дійсно тільки ті речі, що мають, за наявності значної матеріальної цінності, невелику історичну і художню вартість» [386, с. 56]. Очевидно, що наукові кола як в Україні, так і в інших радянських республіках, жодним чином не намагалися поставити під сумнів доцільність (чи правомірність) вилучення церковних коштовностей для боротьби з голодом. Водночас вони наполягали на тому, щоби у цій справі обов'язково брали участь висококваліфіковані фахівці, мистецтвознавці, науковці, співробітники органів охорони пам'яток історії та культури тощо, оскільки в абсолютній більшості випадків комісії з вилучення церковних цінностей не тільки не враховували, але іноді навіть ігнорували декларовані владою положення щодо охорони історико-культурної спадщини.

Причиною появи таких наполягань з боку видатних представників наукової інтелігенції України було те, що провідна роль під час роботи комісій з вилучення відводилася працівникам місцевих органів влади, а, як правило, це були співробітники НКВС УСРР і фінорганів. Вони ж у переважній більшості не розуміли, та й не бажали перейматися питаннями можливих негативних наслідків своїх дій у процесі вилучення коштовностей із церков і монастирів. Так, Чернігівська комісія з вилучення церковних скарбів, зігнорувавши протести співробітників губернського музею, визначила для передачі із музеїв і церковних ризниць низку унікальних музейних предметів із срібла, які датувалися добою Київської Русі.

Представник губернського музею, котрий наполягав на своїй участі в роботі цієї комісії під час вилучення сакральних предметів із споруди Чернігівського православного кафедрального собору, «був майже силоміць витурений із собору, причому в грубо глузливій формі йому заявлено, що губмузею тут робити нічого» [386, с. 56].

Варто зазначити, що в той час, незважаючи на складність ситуації і тиск із боку влади, доволі принципову позицію щодо питання охорони пам'яток історії і культури культового походження, займала ВУАН, зокрема її Археологічний комітет. Значна кількість звернень ВУАН до керівництва ВУЦВК і губернських виконавчих комітетів із проханням сприяти співпраці (для початку хоча б у великих містах) комісій із вилучення церковних цінностей із місцевими пам'яткоохоронними відділами для збереження або повернення певної частини вилучених коштовностей, що мали значну історико-культурну цінність. Наслідком таких рішучих дій науковців стало налагодження контактів України з Російською Федерацією для дослідження коштовностей, що вже були вивезені до Москви. Зрештою, саме під тиском ВУАН в Україну було повернуто приблизно 3 200 ювелірних виробів, що мали виняткову історико-мистецьку цінність [386, с. 56]. Водночас слід акцентувати, що такі факти в межах країни були радше винятком, аніж правилом, оскільки репресивна державна машина вбачала в грабунку Церкви лишень ефективний засіб досягнення власних політичних цілей.

Загалом вилучення церковних цінностей супроводжувалось жахливою наругою над почуттями віруючих. Так, одним із підтверджень цього слугує телеграма № 483 від 23 квітня 1922 р. від начальника таємної особливої частини ДПУ УСРР, члена всеукраїнської комісії з вилучення церковних цінностей А. Брянцева, у якій, зокрема, йшлося: «Встановлено, що при вилученні цінностей у деяких місцевостях члени комісії на очах у віруючих здійснюють безчинства як у церквах, так і над священними предметами, тим самим розпалюючи натовп віруючих та ображаючи їхні релігійні почуття» [334, с. 256]. Такий стан справ підтверджували навіть радянські ідеологи

1960 – 1970-х рр., зокрема, В. Клочков про події 1920 – 1930-х рр. писав, що «...не слід закривати очі на засуджені життям форми і методи атеїстичної роботи..., які мали місце в діяльності окремих атеїстів. Це необхідно час від часу згадувати, щоб на історичному досвіді перевіряти зброю сучасних борців за звільнення радянських людей від релігійного дурману, щоб не повторювати помилок наших попередників» [336, с. 95].

Зрештою, незважаючи на значний агітаційний супровід і відповідну організацію, вся кампанія з вилучення церковних цінностей перетворилася з анонсованої «панацеї» для країни, що потерпала від голоду, в масштабний грабунок святинь. Навіть нині ми не можемо стверджувати, що наслідки цих заходів уже в минулому, оскільки збитки, яких зазнало автентичне українське історико-культурне середовище через втрату безцінних витворів найрізноманітніших предметів сакрального мистецтва, навряд чи коли-небудь вдасться об'єктивно оцінити.

Таким чином, ієрархи РПЦ одними з перших відгукнулися на лихо голоду 1921 – 1923 рр. Так, саме православна ієрархія в особі патріарха Тихона ініціювала низку заходів, спрямованих на допомогу голодуючим. Глава Церкви не лише закликав парафіян до благодійних пожертвувань, а й дозволяв духовенству і парафіяльним радам передання на користь голодуючих церковного начиння та майна, що не було в богослужбовому вжитку. Водночас він ініціював створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим із широким представництвом громадськості, до якого увійшли б також і представники Церкви. Однак радянське керівництво не допустило Церкву до повноцінної участі у справі боротьби з голодом, побоюючись надати їй у такий спосіб нехай і обмеженого, однак легального поля дії. Замість Всеросійського комітету допомоги голодуючим при ВЦВК РСФРР була створена Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) як один із органів партійно-радянського апарату, що жорстко контролювався ВНК-ДПУ і Політбюро.

Декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 23 лютого 1922 р. став декларацією справжніх намірів державної влади щодо Церкви, головним партійним інструментом широкої кампанії тих років з розгрому релігії в цілому та Російської Православної Церкви зокрема. Цим документом центр ваги рішуче переносився з активної участі РПЦ у справі порятунку мільйонів людських життів на насильницьке вилучення владою її сакральних цінностей. Відтак, насправді головним завданням влади поставав не стільки порятунок життів мільйонів голодуючих, скільки невідворотна ліквідація РПЦ як такої.

За умов високого рівня релігійності населення України, така насильницька акція з боку влади призвела до появи низки форм опору їй на місцях. Найбільш поширеними з них стали масові усні прохання та письмові заяви груп віруючих, зокрема церковних рад про припинення конфіскацій, про можливість заміни низки предметів культу сакрального характеру грішми чи продовольством, а також про необхідність повернення вже конфіскованих речей. Ще однією з його форм стало приховування частиною духовенства церковних цінностей із метою або перешкоджання діям радянської влади, або ж таємного вивезення їх за кордон. У процесі вилучення представниками державних органів церковних цінностей мали місце непоодинокі випадки, коли служителі культу та миряни активно протестували проти насилля як методу ставлення властей до релігійних установ, а також відправки вилучених цінностей у розпорядження центральних урядових органів. Проте варто наголосити на тому, що вилучення церковних цінностей відбулося без масштабних суспільних ексцесів.

Конфіскація цінностей була засобом боротьби радянської влади проти Російської Православної Церкви, одним із аспектів антирелігійної політики більшовиків, яка узгоджувалася з декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Крім економічних факторів, важливе місце в цій кампанії відігравали політико-ідеологічні, які, на наш погляд, навіть

домінували. Серед них – боротьба комуністів із Російською Православною Церквою. Крім того, знищення в цей час низки видатних представників РПЦ дозволило суттєво послабити ідейного конкурента більшовицької партії, позбавило її можливості чинити активний опір насиллю з боку владних структур.

Глумливе ставлення та плюндрування святинь, що мали визначну історико-культурну цінність, викликало занепокоєння представників тогочасної української інтелігенції, зокрема із середовища провідних науковців. Хоча вони жодним чином не намагалися поставити під сумнів доцільність (чи правомірність) вилучення церковних коштовностей для боротьби з голодом, однак рішуче наполягали на обов'язковій участі у цій справі висококваліфікованих фахівців, зокрема мистецтвознавців, науковців, співробітників органів охорони пам'яток історії та культури тощо. Доволі принципову позицію у питанні охорони пам'яток історії і культури, які мали релігійне походження, зайняла ВУАН, зокрема її Археологічний комітет. Зрештою, саме під тиском ВУАН в Україну все ж було повернуто приблизно 3 200 ювелірних виробів, що мали виняткову історичну та художньо-мистецьку цінність.

Висновки до розділу III

Маскуючись під блюзнірськими гаслами допомоги нужденним і прикриваючись особистими трагедіями мільйонів громадян, радянська влада впродовж 1922 – 1923 рр. провела одну з найбільш насильницьких кампаній проти Російської Православної Церкви – конфіскацію церковних цінностей. Вона, попри декларовану нею гуманну мету допомоги голодуючим, насправді переслідувала й інші цілі: не налаштовуючи проти себе суспільний загал, завдати непоправної матеріальної шкоди Церкві й одночасно на ситуативному рівні вирішити низку нагальних питань критичного стану економіки країни. Водночас голод 1921 – 1923 рр. став для більшовиків зручним приводом, щоб не лише поповнити спустошену державну казну, а й завдати Церкві, зокрема кліру, нищівного удару.

Декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 23 лютого 1922 р. став головним партійним інструментом проведення кампанії з конфіскації церковних цінностей. В Україні відповідна постанова про передання церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим була ухвалена ВУЦВК 8 березня 1922 р. Уже в квітні 1922 р. було створено Центральну комісію з вилучення церковних цінностей, до складу якої увійшли представники ДПУ. Вагомою підставою для твердження про насильницький характер конфіскації церковного майна є й та обставина, що її процедура передбачала залучення міліції або військових частин, зокрема підрозділів особливого призначення, використання яких передбачалося на випадок виникнення гострих ексцесів.

За умов високого рівня релігійності населення України така насильницька з боку влади акція призвела до опору їй на місцях. Найбільш поширеними з його виявів стали масові усні прохання та письмові заяви груп віруючих, зокрема церковних рад, про припинення конфіскацій, можливість заміни низки предметів культу сакрального характеру грішми чи продовольством, а також про необхідність повернення вже конфіскованих

речей. Ще одним із його виявів стало приховування частиною духовенства церковних цінностей із метою або перешкоджання діям радянської влади, або ж таємного вивезення їх за кордон. У процесі вилучення представниками державних органів церковних цінностей мали місце непоодинокі випадки, коли служителі культу та миряни активно протестували проти насилля, а також відправки вилучених цінностей у розпорядження центральних урядових органів. Проте варто наголосити на тому, що вилучення церковних цінностей усе ж відбулося без масштабних суспільних ексцесів.

Незважаючи на задіяні владою адміністративні ресурси (таємні комісії, ДПУ, агітаційно-пропагандистські відділи, міліція) та формально позитивну динаміку, кампанія з конфіскації церковних коштовностей в Україні пройшла без особливого ентузіазму й досить мляво. Загалом, її результати виявилися далекими від очікуваних, оскільки церковних скарбів «на кілька сотень мільйонів, а то й мільярду золотих карбованців», про які говорив В. Ленін, не виявилось.

Глумливе ставлення та плюндрування святинь, що мали визначну історико-культурну цінність, викликало занепокоєння представників тогочасної української інтелігенції, зокрема із середовища провідних науковців. Хоча вони жодним чином не намагалися поставити під сумнів доцільність (чи правомірність) вилучення церковних коштовностей для боротьби з голодом, однак рішуче наполягали на обов'язковій участі у цій справі висококваліфікованих фахівців, зокрема мистецтвознавців, науковців, співробітників органів охорони пам'яток історії та культури тощо. Доволі принципову позицію у питанні охорони пам'яток історії і культури, які мали релігійне походження, зайняла ВУАН, зокрема її Археологічний комітет. Зрештою, саме під тиском ВУАН в Україну все ж було повернуто приблизно 3 200 ювелірних виробів, що мали виняткову історичну та художньо-мистецьку цінність.

РОЗДІЛ IV. АТЕЇЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИТІСНЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ТА УТВЕРДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ В УКРАЇНІ

4.1 Завдання, організація та форми антирелігійної пропаганди початку 1920-х рр.

Аналіз становища релігії та її інституцій у період формування радянського тоталітаризму переконливо підтверджує згубність політики втручання держави у внутрішнє життя Церкви. Політика більшовицької партії, орієнтована на войовничий атеїзм, передбачала формування у населення країни нового матеріалістичного світогляду. Відповідно до марксистського положення про релігію як «опіум народу» та «ілюзорне щастя» пригнобленої людини у класовому суспільстві, розвинуте В. Леніним, вона розглядалася більшовиками як реакційна ідеологія, що служила інтересам гнобителів, а відтак, була несумісна з комуністичним суспільно-політичним ладом. Проте перші роки радянської влади продемонстрували необхідність пошуку певних форм співіснування держави з релігією та Церквою, вплив яких не вдалося суттєво зменшити в роки воєнного комунізму. Відтак, радянська держава перейшла до розгортання масової антирелігійної пропаганди.

До початку 1920-х рр. в Україні антирелігійна пропаганда, головною метою якої було поширення політичних, наукових, філософських та інших ідей, що повинні були сприяти «формуванню у народних масах матеріалістичного світогляду», проводилася вкрай мляво і часто мала стихійний, неорганізований характер. Гучні заклики до повсюдної активізації боротьби з релігійною ідеологією містилися у багатьох партійних документах і, відповідно, на сторінках партійно-радянської періодики того часу. Ця робота зводилася переважно до заходів, спрямованих на конфіскацію та націоналізацію церковної власності, а також репресій щодо

духовенства і найбільш активної частини пересічних вірян. Більшовицькі очільники вважали, що позбавивши Російську Православну Церкву економічних ресурсів, деморалізувавши її репресивними діями, а також розколовши її на кілька груп і течій, вона вже буде не в змозі виконувати свої функції, а тому неминуче втратить вплив на віруючих і, зрештою, поступово зникне з життя радянського суспільства. Проте, всупереч сподіванням більшовиків, економічні й інші репресивні методи боротьби з РПЦ не дали очікуваних і швидких результатів. З цього приводу ЦК КП(б)У 1929 р. вимушений був визнати, що «закриття церков, зняття дзвонів, податки на церкви і церковні землі і цілий ряд адміністративних заходів впливу» викликали не лише значну кількість «ексцесів, спрямованих проти радянської влади й окремих товаришів», але й «створили незадоволення частини робітників і селян» [13, арк. 74]. Більше того, представники влади констатували, що внаслідок застосування таких методів боротьби з РПЦ «у значної частини до того пасивно віруючих, інтерес до релігії надзвичайно збільшився, а тому і зростає кількість ревних захисників релігії і церкви» [320, с. 6].

Саме тому у партійному середовищі відбувався типовий для таких ситуацій пошук винних із числа відповідальних осіб за очевидні «провали» в антирелігійній роботі. Доволі швидко вони були знайдені: провину за такий стан справ було покладено на місцеві партійні і радянські органи, діяльність яких розглядалася як певний «небажаний ухил» і «недостатньо обережний та невміло підготовлений наступ на релігію і церкву», а також як невмотивоване «форсування наступального темпу» боротьби з православ'ям. Радянські ідеологи неодноразово зазначали, що «бездарні ... підходи в проведенні антирелігійної роботи на місцях ще більше посилюють релігійний підйом ... і викликають співчуття до церкви» [314, с. 55]. Зокрема, дещо пізніше П. Зарін у своїй праці «Политическая маскировка церковных организаций» (1934 р.) рекомендував активістам «придивитися ближче до церкви й докладніше вивчити її життя», щоб «отримати належну користь для

нашої роботи» [314, с. 56]. Зрештою, саме з цього часу починаються спроби виявити об'єктивні (і суб'єктивні) фактори, використання яких могло б «посприяти не збереженню релігійності в республіці,... а організації більш ефективної боротьби з нею» [208, с. 7].

На думку більшовицького керівництва, до числа зовнішніх чинників, що обумовлювали збереження релігійності населення, належав вплив кліриків-емігрантів, діяльність яких була, на їхнє переконання, спрямована на «відновлення православ'я і царату», а також близькість польського кордону, що дозволяла «проникати» релігійним ідеям в Україну і впливати на населення прикордонної смуги. До внутрішніх факторів зараховувалася відсутність «наукового мислення, світогляду та природно-наукових знань у трудящих», що викликало у них страх перед катаклізмами, зокрема посухою, пожежею, повинню, неврожаєм тощо, які сприймалися віруючими як «Божа кара за гріхи». Вагомий вплив на консервацію релігійних переконань населення мала також наявність у суспільстві значної кількості вороже налаштованих щодо радянської влади громадян, які, начебто, постійно використовували релігійні пережитки з метою «політичної експлуатації, ... загострення міжнаціональної ворожнечі, усунення класових протиріч і поглиблення недовіри до комунізму» [399, с. 99].

Водночас тогочасні діячі «антирелігійного фронту» не оминули нагоди поспекулювати на долях мільйонів своїх співвітчизників. Наприклад, А. Прохоров, автор брошури «Как организовать ударную безбожную бригаду. Организация, методы работы и учет показателей ударных бригад» (1931 р.), до переліку вищезгаданих внутрішніх факторів зараховував й «економічні причини збереження релігійності», що, на його думку, безпосередньо залежали від розпочатої навесні 1921 р. нової економічної політики (НЕПу) [172, с. 20]. Саме у такому ключі це питання неодноразово розглядалося у багатьох документах ЦК КП(б)У, Агітпропу ЦК, циркулярах повітових комітетів партії і так далі. У них, зокрема, йшлося про те, що релігія – це «ідеологія дрібнобуржуазних, експлуаторських прошарків

населення» й інших «асоціалістичних елементів», які «суттєво активізувалися» в умовах відновлення ринкових відносин. Мимоволі напрошувався висновок, що у випадку відмови від НЕПу значно було б звужено й соціальну базу релігійної ідеології на теренах України. Ймовірно, що це стало однією (хоча і не головною) причиною згортання НЕПу, а згодом і повної відмови від цієї економічної форми функціонування країни наприкінці 1920-х рр.

Більшовицькі ідеологи наполягали, що завдяки такому підходу радянській владі вдалося позбавити РПЦ невластивих їй функцій, і вже саме ця – «звільнена й оновлена Церква» – зможе «займатися винятково власними церковними справами». Однак докладне вивчення партійної документації 1920 – 1930 рр. засвідчує, що деклароване «розмежування функцій» РПЦ і пролетарської держави було формальним, оскільки влада жодним чином не намагалася змиритися з фактом існуванням релігії та Церкви в країні. Це відображалося, перш за все, у тотальному контролі структур НКВС за діяльністю релігійних громад і кліру, оскільки дійшло до особливої форми «реєстраційних карток» на священників [32, арк. 29], постійного моніторингу кількості релігійних громад і представників духовенства [33], [36], [38], [41, арк. 1-3], [44], [48], [49] тощо. До того ж їхній облік здійснювався як на місцевому, так і на загальнореспубліканському рівнях (див. додаток Б). Окремо органами внутрішніх справ ретельно відстежувалася динаміка зречення представниками кліру духовного сану і служіння [35], [42], [43], [47] (див. додатки А, В, Г). Під пильним державним наглядом перебували й інші конфесії (див. додаток Г). Більше того, як в особі церковних діячів, так і релігії загалом радянська влада вбачала значну небезпеку для власного існування. Тобто, клір трактувався як головний ідеологічний і політичний опонент «соціалістичного будівництва». Такий стан справ переконливо підтверджує циркуляр ВЦКНС при ВУЦВК губкомнезамам «Про заходи боротьби з релігійними забобонами» від 8 грудня 1923 р. [7, арк. 1], в якому більшовицький провід вказував на необхідність посилення антирелігійної

роботи. Водночас у циркулярах ЦК КП(б)У, зокрема його Агітпропу, та в документах цілої низки губкомів, неодноразово вказувалося, що релігія і Церква сприяють «підриву та дискредитації радянської влади» і «скеровують увагу трудящих неправильним шляхом», а також, що «поширення церковних марновіств є рівноцінним поширенню заразних хвороб, а зростання релігійності завдає такої ж шкоди суспільній моралі, як і проституція» [408, с. 100]. Зрештою, навіть проповідь РПЦ високої індивідуальної моральності розглядалася більшовиками як неприхована боротьба проти комунізму і за своїми ризиками прирівнювалася до антирадянської агітації. Саме РПЦ найчастіше вважали «прихистком і головним штабом... російської й української контрреволюції», що готувала заколоти проти радянської влади, а також була носієм релігійної ідеології, яка справляла негативний вплив не лише на певну частину безпартійних робітників і селян, але навіть на частину комуністів [408, с. 100 – 111].

У Російській Православній Церкві радянське керівництво вбачало також першоджерело зовнішньої небезпеки, політичну силу, на яку, начебто, покладалися реакційні, антирадянські кола капіталістичних країн, що не зуміли шляхом прямої військової інтервенції повалити радянську владу під час громадянської війни. Так, А. Ростовцев у своїй брошурі «Под маской религии против пятилетки. Церковь и государство на фронте вредительства» (1931 р.) наполягав, що саме ця квазіполітична сила намагалася підірвати зсередини молоду Країну Рад, використовуючи задля досягнення власних цілей «настрої містицизму та релігійну забобонність населення, провадячи серед нього релігійну пропаганду з метою збурення несвідомих мас робітників і ... селян проти радянської влади» [401, с. 10]. Зрештою, навіть якщо (залежно від певної політичної та соціальної ситуації в країні) методи та форми боротьби з релігією і Церквою у 1920 – 1930 рр. змінювалися, ставлення до них як до очевидних ворогів радянської влади і комуністичної ідеології завжди залишалося незмінним. Грунтуючись саме на таких

принципах і підходах, визначалося як спрямування, так і головні завдання в боротьбі з релігією.

Первинним із них стала усна агітаційно-пропагандистська робота, в якій головна увага приділялася компрометації релігійної ідеології, що, в свою чергу, сприяло розгортанню рішучого «наступу» марксистсько-ленінської ідеології та утвердженню діалектико-матеріалістичного світогляду. На думку радянських ідеологів, така пропаганда у поєднанні з адміністративними і судовими заходами репресивного характеру завдала нищівного удару по «церковній контрреволюції». Ключова роль у вирішенні анонсованих завдань відводилася комуністичній партії, якій належало «шляхом антирелігійної пропаганди здійснювати боротьбу проти будь-якої релігії і церкви», поєднуючи антирелігійну пропаганду з «діяльністю пролетарської держави» [173, с. 86].

Конкретні заходи, спрямовані на зменшення релігійності населення України, вперше виразно ініціювалися в червні 1921 р., коли на засіданні ВУЦВК було затверджено циркуляр НКВС, де вказувалося на механізм використання приміщень храмів для публічних зібрань, мітингів і концертів [1, арк. 198]. Перші інструкції з питань антирелігійної пропаганди були прийняті на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 р. Стислий перелік головних завдань, що ставилися перед Агітпропом самим ЦК КП(б)У, зводилися до наступного:

- сприяти витісненню релігії з усіх сфер життя й заміні релігійного світогляду «вченням про класові суперечності, класові інтереси та матеріалістичну пролетарську культуру, що охоплюють ... всі питання науки, мистецтва і моралі»;
- послідовно здійснювати заміну вчення про «надісторичність християнства як вищої ... особистої і суспільної моралі» діалектичним матеріалізмом як єдино цінним і «всеосяжним світоглядом пролетаріату»;

- здійснювати системне перетворення матеріалістичного пролетарського атеїзму «у всезагальний світогляд ... безкласового трудового комуністичного суспільства» [408, с. 101].

Радянські ідеологи були переконані, що лише в атеїстичному суспільстві можуть з'явитися умови для всебічного і комплексного розвитку особистості. Вищезгадані судження резюмувалися тезою про те, що «наука і комунізм неприховано вступають у боротьбу з релігією і церквою», причому висловлювалася безапеляційна впевненість у перемозі більшовиків «на цьому останньому фронті культурної контрреволюції» [408, с. 102].

Запропоновані цілі та завдання антирелігійної пропаганди цілком відповідали вимогам Програми РКП(б) (13 пункт), що була ухвалена на VIII з'їзді комуністичної партії ще в березні 1919 р. і передбачала «повне відмирання релігійних забобонів і звільнення від них трудівників у процесі соціалістичного і комуністичного будівництва». Відповідали вони і постановам Пленуму ЦК РКП(б) «З питань про порушення пункту 13 Програми і про постановку антирелігійної пропаганди» від 9 серпня 1921 р., де зазначалося, що головна суть усієї антирелігійної роботи «повинна полягати в тому, щоб на місце релігійного світогляду поставити ... комуністичну наукову систему, що охоплює і пояснює питання, на які донині селянські та робітничі маси шукала відповіді у релігії» [142, с. 94].

Станом на початок 1920-х рр. загальне керівництво агітаційною та культурно-просвітньою роботою в Україні здійснювали так звані агітаційно-пропагандистські відділи («агітпропи»), які функціонували при партійних комітетах усіх рівнів, а також політосвітні відділи («політпросвіти»), що діяли при військових комісаріатах. У їхньому віданні перебувало проведення відповідної роботи не лише серед червоноармійців, але й поміж цивільного населення. Зокрема, на території Харківської губернії агітпропи почали створюватися ще в січні 1920 р. Діяли вони переважно при місцевому (губернському) комітеті партії, а також при Богодухівському, Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському, Чугуївському та інших повітових

комітетах КП(б)У. У тісній співпраці з місцевими органами більшовицької влади вони проводили агітаційну і культосвітню роботу, стежили за настроями населення, організовували партійні осередки, а також відкривали клуби або хати-читальні. Зокрема, в інструкції ЦК КП(б)У, що була розроблена влітку 1920 р. і адресовувалася організаторам хат-читалень, відзначалося, що організатор, прибувши в населений пункт (село, селище), повинен був роз'яснити селянам необхідність відкриття хати-читальні, домогтися виділення для цього відповідного приміщення, сформувати «раду хати», налагодити доставку газет у село для того, щоб заохотити населення до їх читання. Загалом, перед агітпропами і політпросвітами ставилося завдання здійснювати процес «ідейного перевиховання» селян і червоноармійців у «дусі комунізму та зробити їх розумними будівничими нового життя» [408, с. 103].

У відповідності з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 31 жовтня 1920 р. було створено Агітпроп ЦК [58], а 13 грудня 1920 р. – затверджено структуру цього органу. Завідувачем Агітпропом було призначено І. Попова. Після X з'їзду РКП(б), що відбувся у березні 1921 р., структура апарату губкомів ЦК КП(б)У, в тому числі агітпропів, була змінена: до їх складу було включено політичні відділи усної агітації та пропаганди, партійної освіти, друкованої агітації та пропаганди. Агітпропи губернських комітетів КП(б)У керували роботою районних і повітових агітпропів [262, с. 23].

Циркуляром ЦК і Агітпропу ЦК КП(б)У «Про антирелігійну пропаганду» від 10 липня 1921 р. реалізація цієї роботи була покладена на культпросвіти всіх рівнів [58, арк. 64 – 65]. Антирелігійну пропаганду планувалося здійснювати «зусиллями підвідділів політпросвіту, політагітації, наукової пропаганди і художнього сектору під керівництвом агітпропів парткомів». У кожному губернському відділі політичної просвіти призначався «відповідальний комуніст», до обов'язків якого входив збір і вивчення матеріалів «про розвиток релігійно-містичних рухів» і «здійснення керівництва антирелігійною пропагандою в губернії» [262, с. 24].

Варто наголосити й на тому, що посилаючись на «інтереси соціалістичних перетворень на селі», більшовики намагалися з максимальною ефективністю використовувати організації, створені ще до жовтневого перевороту. Зокрема, до таких належали численні «просвіти», що ефективно діяли в багатьох регіонах України і відчутно сприяли освіті її населення. Вже в липні 1920 р. ЦК КП(б)У наполегливо рекомендував місцевим партійним відділам кардинально змінити напрям діяльності «просвіт». У загальних рисах ця «зміна напрямку» повинна була відбуватися радикальним шляхом, оскільки, як вважав голова ДПУ УСРР М. Балицький, зі складу членів «просвіт» належало «виганяти... куркулів, шовіністів і націоналістів та вводити замість них... комуністів і комсомольців». Перед ними ставилося завдання перетворити «просвіти» з організацій «куркульського впливу в органи комуністичної освіти і розшарування села» [271, с. 10].

Поступово на базі партійних комітетів усіх рівнів почали створюватися спеціальні органи, головним завданням яких була організація антирелігійної пропаганди. Зауважимо, що ці структури, функціонуючи безпосередньо при губернських комітетах компартії у середині 1920-х – на початку 1930-х рр., на різних територіях мали різні назви, наприклад, на теренах Донбасу і в Одеській губернії – Бюро антирелігійників, у Київській губернії – Відділ антирелігійної пропаганди. Всі вони здійснювали свою роботу вповні відкрито, публічно. Виключенням була лише Комісія Політбюро ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди, що згадувалася у партійних документах ще під назвами «Антирелігійна Комісія при ЦК КП(б)У» або «Всеукраїнська Антирелігійна Комісія» (ВАК) [67]. Оскільки структура була створена 4 липня 1922 р. як «керівний центр з антирелігійної пропаганди в республіці», то саме тому їй належало «здійснювати розвал церкви за класовою, національною і територіальною ознаками» [408, с. 103]. Зрештою, з огляду на те, що ВАК була створена і функціонувала при Політбюро ЦК КП(б)У «неофіційно», місцевим партійним й іншим органам рекомендувалося всю

кореспонденцію, що стосувалася антирелігійних питань, адресувати у підвідділ антирелігійної пропаганди Агітпропу ЦК КП(б)У. Щодо контактів ВАК із місцевими губкомами партії, то вони могли відбуватися винятково через органи ДПУ. Внаслідок ухвалення такого рішення вже навесні 1925 р. до ВАК, яку на той час очолював А. Шумський, входили М. Скрипник, А. Іванов, В. Балицький, Ф. Логінов та ін., котрі були переважно співробітниками органів ДПУ і НКВС УСРР. Аналогічні комісії було створено при місцевих губкомах партії [408, с. 104]. До їх складу рекомендувалося включати секретарів окружних комітетів компартії, а також завідувачів агітпропами і голів окружних відділів ДПУ. До цих комісій, із правом дорадчого голосу («по мірі необхідності»), могли також входити начальники адміністративних відділів НКВС УСРР і керівники відділів культів відповідних округів. У роботі цих комісій Політбюро ЦК КП(б)У рекомендував дотримуватися «найсуворішої конспірації» [286, с. 184].

Узагальнено перелік завдань, що ставилися партійним проводом перед антирелігійними комісіями, можна звести до наступних тез:

- координація діяльності організацій, у віданні яких перебуває «церковна політика»;
- спостереження за правильністю втілення в життя «політичної лінії» щодо різних церковних груп;
- збір і систематизація інформації щодо стану релігійних рухів в округах (облік громад, вивчення масштабів їх впливу на віруючих і методів роботи);
- контроль за ходом виконання директив ВАК при Політбюро ЦК КП(б)У.

Варто зазначити, що на місцях ці загальні за своєю суттю завдання часто конкретизувалися. Наприклад, в серпні – жовтні 1925 р. антирелігійним комісіям рекомендувалося вибірково обстежувати стан релігійності в селах підконтрольних округів, виявити ступінь впливу релігійних організацій на населення, провести облік сектантів, а також переглянути особовий склад

завідувачів відділів культів округів та здійснити низку інших заходів. Якщо антирелігійна комісія недостатньо оперативно вирішувала поставлені перед нею завдання, то її склад частково або повністю змінювався [408, с. 105].

Зауважимо, що державні органи, які були створені й офіційно функціонували безпосередньо при місцевих партійних осередках, не завжди успішно справлялися з покладеними на них обов'язками організації й проведення усної антирелігійної пропаганди. Часто ця робота була формальною, оскільки не викликала особливого ентузіазму не лише у безпосередніх виконавців, але навіть у відповідальних за її проведення осіб. Так, якщо відділ антирелігійної пропаганди Київського губкому КП(б)У зумів доволі швидко організувати систематичне читання лекцій антирелігійної тематики і навіть налагодити видання спеціального журналу «Безбожник», то робота Бюро антирелігійників Одеського губкому КП(б)У зводилася лише до формальної розробки програм і планів роботи антирелігійних гуртків та проведення семінарів, а Бюро антирелігійників Донецького губернського комітету партії взагалі обмежувалося тільки «тиском зверху» і «репресивними діями по відношенню до вірян», що, звичайно, спровокувало численні протести та невдоволення [408, с. 106].

У зв'язку з цим вищі партійні органи розпочали роботу, спрямовану на суттєве вдосконалення самої структури органів антирелігійної пропаганди. Механізми, що були застосовані з цією метою, стали типовими для тоталітарної більшовицької моделі управління, і зводилися до «централізації... як у центрі, так і на периферії». Пізніше Агітпроп ЦК КП(б)У прийняв рішення про організацію при агітпропі і губкомах КП(б)У підвідділів антирелігійної пропаганди. Структурно ці підвідділи склалися з трьох ланок:

- відділ «масової антирелігійної пропаганди», до компетенції якого належали: загальне керівництво антирелігійною роботою; розробка циркулярів, приписів та інших матеріалів; погодження графіків антирелігійних заходів із відповідними політосвітніми організаціями;

детальна розробка планів проведення і визначення характеру антирелігійних заходів; розробка форм і методів масової антирелігійної роботи й узагальнення результатів її проведення;

- відділ «методики і підготовки працівників» здійснював методичне забезпечення антирелігійної пропаганди; до його компетенції входили підготовка програм для антирелігійних гуртків і семінарів, а також розробка планів видання агітаційної літератури тощо;

- відділ «обліку релігійних рухів», до компетенції якого належало вивчення масових релігійних течій, особливо виявлення їхньої «політичної приналежності», а також визначення форм і методів їхньої діяльності серед населення.

Згодом при підвідділі антирелігійної пропаганди Агітпропу ЦК КП(б)У було утворено методологічну комісію, до складу якої входили представники культвідділу, ЦК КСМУ, клубний інструктор Головополітпросвіти по місту (селу) та інші особи [280, с. 52].

Внаслідок реалізації цих заходів уже до середини 1920-х рр. більшовики України виконали значну роботу у справі формування структури органів антирелігійної пропаганди, що зосереджувалися й функціонували при компартійних комітетах усіх рівнів. Володіючи значною підтримкою на загальнодержавному та місцевому рівнях, ці органи здійснювали усну антирелігійну пропаганду у тісній співпраці з державними культурно-просвітніми організаціями й установами. Показово, що створення спеціальної громадської організації для боротьби з релігією українські більшовики, принаймні в той час, вважали недоцільним. Загалом же, як вказував один із тогочасних українських можновладців Г. Железногорський, антирелігійна пропаганда в республіці тоді знаходилася «у стані оформлення як у галузі організаційній, так і в сфері вироблення єдиних форм і методів роботи» [311, с. 10].

Однією з важливих проблем, над вирішенням якої довелося працювати органам радянської влади, була нагальна необхідність визначення стратегії і

тактики антирелігійної пропаганди у середовищі віруючих різних релігійних напрямів та течій. Значну складність у цьому питанні для тогочасних радянських ідеологів склали нехай і декларативні, проте визначені чинним законодавством положення. Необхідно було дотримуватися ключових положень декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р., де, зокрема, відзначалося, що «в межах Республіки забороняється видавати будь-які місцеві закони і постанови, які б утискували, чи обмежували свободу совісті, або встановлювали будь-які переваги чи привілеї на підставі релігійної приналежності громадян» [14, арк. 83 – 86]. З огляду на це, партійним організаціям рекомендувалося проводити свою роботу вкрай обережно, не допускаючи грубих виступів проти релігії, Церкви, священнослужителів і рядових віруючих, оскільки це «... озлоблює віруючих, розпалює релігійну пристрасть і призводить до появи релігійного фанатизму» [280, с. 11]. Так, в одному із циркулярів ЦК КП(б)У і його Агітпропу вказувалося на необхідність «... доволі терплячого, обережного і тактовного підходу до практичної антирелігійної пропаганди, оскільки насильницькі заходи в цій сфері, ... знущання над релігійними обрядами лише підсилює ворожу комуністичну ідеологію» [280, с. 11 – 12].

Саме тому більшовицькі ідеологи вважали, принаймні теоретично, що антирелігійна пропаганда має бути не лише позбавленою будь-яких елементів насильства, але й застосуватися однаково проти всіх релігійних течій і груп, на що неодноразово вказувалося в численних партійних документах того часу. Зокрема, у рішенні, ухваленому на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 16 серпня 1921 р., на якому були присутні члени Політбюро Х. Раковський, Ф. Кін, М. Фрунзе, а також члени ЦК КП(б)У С. Мінін, М. Скрипник, С. Косіор та інші, чітко вказувалося не підтримувати жодної з українських церковних груп та усіляко протидіяти їх шкідливому впливу на молодь [408, с. 108].

Однак на практиці влада спочатку негласно підтримувала «обновленські» церковні групи і навіть сприяла створенню нових, усіляко

використовуючи їх діяльність для боротьби з «тихонівською» й «автокефалістською» Церквами, вороже ставлення до яких більшовики зберегли впродовж 1920-х рр. Таким чином, механізм, який використала радянська влада для боротьби з Церквою, хоча й був простим, проте доволі функціональним і ефективним: взаємне протистояння різних церковних груп і напрямів, на думку радянських безвірників, неминуче мало призвести до значного послаблення їхніх позицій у суспільстві.

Очевидно, що більшовицьке керівництво цілком усвідомлювало можливі труднощі у здійсненні антирелігійної пропаганди. Так само воно усвідомлювало, що форми і методи її реалізації не могли бути ідентичними «для робітників великих промислових районів, де наявні вже значні передумови» для такої роботи, і для «більш відсталих прошарків селянства сільськогосподарських районів». Варто зазначити, що головним носієм релігійної ідеології, а відповідно й «релігійних забобонів» вважалося селянство, що, зрештою, цілком відповідало дійсності. Глибоку релігійність селянства більшовики пов'язували з тим, що релігія, на переконання радянської дослідниці Є. Будилової, яке вона висловила у своїй брошурі «Марксизм-ленинизм о религии и о путях ее преодоления» за 1955 р., «... відігравала роль класового гасла в їхній боротьбі проти польських поміщиків, єврейської буржуазії, великоросійської військово-адміністративної бюрократії і ... тиску католицького єзуїтства, з одного боку, та московсько-православної ієрархії – з іншого» [278, с. 51]. Саме тому, на думку більшовиків, антирелігійну пропаганду в сільській місцевості варто було здійснювати «як загальнопросвітню природничо-наукову роботу, щоби на ґрунті практичних заходів підготувати селянина до антирелігійної пропаганди по суті», і лише після цього рекомендувалося перейти до «безпосередньої антирелігійної пропаганди (ставити питання про існування Бога і тому подібне)» [280, с. 13]. Місцевим партійним осередкам також рекомендувалося залучати до антирелігійної пропаганди «всю систему освітньої роботи, починаючи її зі школи... і закінчуючи сільбудинком,

шляхом природничо-наукової пропаганди основ світобудови, походження та розвитку життя на Землі, агрохімічного пояснення сільськогосподарських процесів, з точки зору боротьби з релігійними забобонами». Для цього рекомендувалося створювати при сільських будинках «гуртки безвірників, природно-наукові гуртки і так далі», «обережно проводячи викриття духовенства, найбільш грубих релігійних марновірств, обманів і тому подібне» [280, с. 14].

Загалом подібні за своїм змістом і суттю рекомендації містилися, наприклад, у циркулярах Донецького губкому КП(б)У, де вказувалося на велике значення проведення просвітньої роботи серед селян і «озброєнню» їх природничо-науковими й агрохімічними знаннями. У циркулярах Волинського губкому партії знаходимо навіть заклик категорично відмовитися «від застосування грубих форм в антирелігійній пропаганді» і здійснювати її «... вміло і тактовно..., використовувати кожен момент на селі, кожную кампанію (видача посівного матеріалу, позичок, агродопомоги і ін.)» [408, с. 109]. Показово, що майже всі ці документи рекомендували зробити антирелігійну роботу систематичною і постійною. Це підтверджують також директиви Київського губкому КП(б)У, де містилася вказівка, що головну увагу в антирелігійній пропаганді варто приділяти «природничо-науковим формам пропаганди: світогляду, біології, хімії,... історії культури...», а питання, що стосувалися «існування бога, Ісуса Христа, критики духовенства», рекомендувалося розглядати виключно після «засвоєння аудиторією хоча б елементарних вищевказаних питань» [408, с. 110].

Варто зазначити, що масштабна культурно-просвітницька робота, проведена в середовищі селян, об'єктивно сприяла підвищенню освітнього рівня певної їх частини, особливо молоді, однак ці заходи жодним чином не призвели до зменшення рівня релігійності. Так, зокрема, одним із важливих кроків на шляху піднесення освітньо-культурного рівня селянських мас, здійснених радянською владою, стала ліквідація неписьменності. За даними переписів населення УСРР 1920 і 1926 рр., відсоток письменних у віці 9 – 49

років становив: у 1920 р. – 44,8%, а у 1926 р. – вже 58,7%. З них письменних чоловіків у 1920 р. нараховувалося 63,5% і 78,6% у 1926 р., жінок відповідно – 27,1% і 40,3%. Водночас розповсюдженою була гурткова робота на селі, де діяли політичні гуртки або гуртки політосвіти, природничо-наукові гуртки, сільськогосподарські, драматичні тощо. Поширенню загальної театральної культури сприяли пересувні театри, що були осередками методичної роботи з аматорами [249].

Дещо іншими були особливості антирелігійної пропаганди у середовищі робітників, яке більшовики вважали найбільш «підготовленим» до сприйняття і матеріалістичної, і комуністичної ідеологій. Зокрема, під час виступів перед ними працівникам агітпропів рекомендувалося відразу порушувати питання про існування Бога, релігію, а також ініціювати вилучення ікон із виробничих цехів на підприємствах, активно залучати «свідомих» робітників до державної кампанії по закриттю храмів. Саме таким чином було закрито чимало православних храмів, костьолів, синагог, молитовень на території майже всієї республіки, а їхні приміщення почали використовувати переважно «для культурно-освітніх установ» [27, арк. 1-27]. Тактика проведення антирелігійної пропаганди серед робітників була чітко визначеною й жодного «самоуправства» у цій справі не допускалося. Докладні приписи і рекомендації з цього приводу знаходилися у циркулярах губернських комітетів партії. Як повідомлялося у щорічнику «Войовничий безбожник» за 1932 р., Донецькому губкому КП(б)У рекомендувалося «винятково в робітничих центрах» здійснювати «енергійну пропаганду та дієву боротьбу з обрядовістю шляхом агітації за зняття ікон на заводах і заміну релігійних свят на революційні», а також «за закриття церков після проведення відповідної агітаційно-пропагандистської роботи серед робітників» [212, с. 26].

Як уже неодноразово вказувалося вище, більшовики завжди надавали виняткове значення питанню атеїстичного виховання молоді. Радянські ідеологи наполягали, і це знайшло своє відображення в тезах ЦК КП(б)У

(червень 1923 р.), що «допоки в неї (молоді. – М. Щ.) немає твердого фундаменту природничо-наукових знань і чіткого матеріалістичного світогляду, доти з упевненістю можна говорити лише про її нігілізм, а не атеїзм, звідси ... завдання – прискорити загальну виховну роботу серед молоді» [408, с. 110]. Підготовка пропагандистів на місцях розпочалася на початку 1920 р. Так, колегією агітаційного відділу Харківського губернського комітету КП(б)У (липень 1920 р.) було ухвалене рішення про організацію курсів з підготовки пропагандистів «для боротьби з релігійними забобонами». Водночас задля постійного моніторингу проведених заходів для належної систематизації й координації роботи найрізноманітніших осередків безвірників було створено комісію, до складу якої увійшли І. Сухоплюєв, В. Рожицин та І. Шварц [212, с. 8]. Губернським комітетам партії рекомендувалося посилити допомогу комітетам радянської молоді «силами підготовлених пропагандистів, а також літературою та наочними посібниками для антирелігійної пропаганди серед безпартійної молоді». Їй пропонувалося відмовитися від старих понять про моральність, «що нав'язувалися ... життям буржуазного суспільства». Зрештою, в якості ключової тези нової комуністичної етики і моральності пропонувалося доволі суперечливе гасло: «Все добре, що слугує інтересам класової боротьби і сприяє перемозі пролетарської революції» [408, с. 111].

Не менш показовим фактом, що яскраво відображає всю суть і специфіку організації пропаганди в радянській антирелігійній системі, була практика повсюдного залучення до антицерковних заходів якомога ширшої кількості учасників. Для цього заледве чи не загальнообов'язковим «атрибутом» усіх подібних заходів у містах стало залучення до них значної кількості партійних працівників, вчителів, лікарів, викладачів вищих навчальних закладів, представників студентства та робітничих колективів, а в сільській місцевості – вчителів, агрономів, представників керівної ланки, працівників культпросвітньої сфери тощо, оскільки, на думку радянського

пропагандиста О. Лукачевського, саме «антирелігійній роботі належить стати справою не лише компартії, але справою всіх невіруючих» [360, с. 95].

Однак радянському керівництву не вдалося досягнути бажаного у цій царині, зокрема, й тому, що робота з підготовки пропагандистів-антирелігійників просувалася вкрай повільно. Відповідно до наявних на сьогодні даних, станом на середину 1920-х рр. загалом по Україні нараховувалося 270 фахових пропагандистів, у тому числі 220 з них були фахівцями вищої категорії, які працювали у найбільших містах, і 50 осіб – другої категорії, які діяли переважно в регіонах. Варто зазначити, що саме явно недостатню кількість професійних агітаторів більшовики вважали однією з головних перепон у справі розгортання масової антирелігійної роботи на місцях. Серед різних форм її реалізації особливо поширеними були антирелігійні семінари губернського та окружного рівня. Ці заходи мали й власну градацію, відповідно до якої підготовку (чи то перепідготовку) на губернських семінарах проходили пропагандисти вищої кваліфікації (т. з. «першої категорії»), а на окружних – нижчого рівня (т. зв. «другої категорії»). Цільовою аудиторією останніх були, перш за все, селяни [408, с. 111].

Подібні за своєю організаційною структурою антирелігійні семінари відбувалися в багатьох регіонах України впродовж 1920 – 1923 рр., хоча вони зводилися здебільшого до неформальних зустрічей-бесід із місцевими активістами-безвірниками. Проте вже в червні 1923 р. ЦК КП(б)У рекомендував надати таким заходам «більш чіткого характеру із залученням до цієї роботи відповідних товаришів» [65, арк. 38]. Упродовж 1924 – 1925 рр. у низці губерній, зокрема Київській, Волинській, Донецькій, Одеській, Подільській та Чернігівській на постійно діючих антирелігійних семінарах навчання проходили 300 осіб, а в окружних семінарах – 400 [408, с. 112].

Станом на кінець 1920-х рр. місцевими партійними осередками щорічно проводилися на окружному рівні 3-4 таких семінари. Суспільна роль, що відводилася випускникам таких семінарів, була теж чітко

визначеною – їх, зазвичай, використовували як пропагандистів-антирелігійників «низового» рівня. За короткий проміжок часу питання підготовки антирелігійників «нижчого рангу» було фактично вирішене. Незважаючи на такі досягнення, комуністична верхівка відчувала гостру нестачу пропагандистів «вищої кваліфікації». Саме тому підготовку цих фахівців було вирішено розпочати на базі вищих навчальних закладів. Зрештою, ідея залучити до боротьби з релігією і Церквою освітянське середовище і, зокрема, вищі навчальні заклади, не була новою, адже ще на початку 1924 р. Всеукраїнська нарада завідувачів агітпропами губернських комітетів партії рекомендувала створити при Харківському університеті кабінет антирелігійника з обов'язковою агітаційною атрибутикою. Водночас у системі Інституту народної освіти (ІНО) і на Педагогічних курсах наполегливо рекомендувалося запровадити спеціальний освітній курс «Критика релігійних учень і вірувань», а також організувати семінар із питань методики проведення антирелігійної пропаганди з обов'язковим включенням у природничо-наукові курси питань, пов'язаних із боротьбою з «релігійними пережитками». Зрештою, в усіх інститутах, технікумах і навіть у профспілкових школах питання антирелігійної пропаганди та критики релігійних вчень і вірувань пропонувалося включити в програми «соціально-економічних та ідеологічних» дисципліни, зокрема в курс «історичного матеріалізму» [408, с. 112].

На тлі такого «ідеологічного вербування» наукового середовища радянською владою не припинялися численні спроби залучити до «всезагальної боротьби з релігією» й профільні освітні установи. Звичайно, що особлива увага викладанню такого типу дисциплін приділялася у навчальних закладах сільськогосподарського та медичного профілю «з огляду на подальше місце роботи осіб, котрі в них навчаються» [408, с. 113]. Комплексну роботу з організації антирелігійної пропаганди було розпочато всіма партійними осередками вишів, профспілковими курсами, вечірніми технікумами тощо. Одночасно з такими заходами проводилася робота з

«ідеологічного виправлення» освітян, для чого місцевим партійним осередкам рекомендувалося включити до навчальних програм курсів перепідготовки та підвищення кваліфікації викладачів обов'язковий курс із критики релігійних учень та вірувань із семінаром з методики проведення антирелігійної пропаганди.

Зрештою, радянська пропагандистська машина навіть у перші десятиліття свого існування не обмежувалася поширенням свого впливу на вищу школу, загалом середовище освітян. Більшовики неприховано вказували на необхідність «підсилення антирелігійної пропаганди» серед працівників закладів дошкільного виховання з метою «правильного, атеїстичного виховання дітей у школах і дитячих будинках». Саме такі рекомендації ввійшли до плану роботи Агітпропу ЦК КП(б)У на період із червня по серпень 1924 р. Як ми можемо пересвідчитися з наявних даних, рекомендації та інструкції містили доволі жорсткі методи антирелігійної пропаганди, цільовою аудиторією яких були вчителі шкіл та викладачі вищих навчальних закладів. НКО було дано вказівку розробити для губернських відділень комісаріату освіти плани антирелігійної роботи, а також пропагувати серед учителів радянські світські обряди [391, с. 184].

Досить поширеною формою підготовки активістів-антирелігійників були різнопланові гуртки. В містах вони створювалися та функціонували або, безпосередньо, при міських партійних комітетах, або при робітничих клубах, а в селах – переважно при клубах і сільських будинках-читальнях [62, арк. 54-56]. Так, на 1925 р. у 6-ти губерніях України функціонувало 30 таких гуртків «підвищеного типу» (учительського і вишівського рівня), а також 90 вчительських гуртків у селах.

У цьому контексті не зайвим буде нагадати, що однією із форм тогочасної антирелігійної роботи було створення спеціальних гуртків для молоді та жінок. Заняття на таких семінарах, гуртках і інших формах підготовки пропагандистів здійснювалося у відповідності до спеціальних програм, що затверджувалися і рекомендувалися Агітпропом ЦК КП(б)У.

Комплексним планом заходів передбачалися обов'язкові відвідини обсерваторій, ботанічних садів, місцевих музеїв тощо. Наприклад, на семінарі, що проводився під егідою агітпропу ЦК КП(б)У впродовж 1924 – 1925 рр. у Києві, підготовку проходили 100 слухачів. Сам семінар функціонував у період з 1 жовтня 1924 р. по 1 квітня 1925 р. за графіком: дві лекції й один семінар впродовж одного тижня. Такий формат роботи рекомендувався до повсюдного запровадження [168, с. 6].

Втім, комплексною, добре зорганізованою і системною антирелігійна робота, зокрема підготовка фахівців цієї сфери, була не всюди. Особливо це стосувалося регіонів. Саме тому типова програма антирелігійних гуртків для робітників і селян за своєю формою і структурою була значно простішою і доступнішою. Наприклад, програма діяльності такого гуртка, що діяв при Харківському центральному партійному клубі впродовж 1924 р., складалася лише з трьох напрямів:

- «порівняльно-історичне дослідження релігії», – що включав комплекс питань, пов'язаних із походженням релігійних вірувань загалом, та феномену релігійної свідомості, зокрема; окремим пунктом пропонувалося вивчення вірувань у магію, чаклунство, а також обрядів і критична оцінка проблем, пов'язаних із загробним життям;

- «природничо-наукова пропаганда проти релігії» – цей етап передбачав розгляд питань, пов'язаних із походженням світу загалом і людини зокрема;

- «пропаганда класового погляду на релігію» – у цьому циклі лекцій передбачалося висвітлити процес становлення капіталістичного суспільного устрою, дослідити всі класові інтереси пролетаріату, визначити співвідношення комуністичного світогляду і релігії, а також окреслити основні риси «позиції РКП(б) у релігійному питанні» [167, с. 5].

Зрештою, ще простішими за своєю формою були програми антирелігійних гуртків, що укладалися для селянської аудиторії. У переважній більшості вони були розраховані на ознайомлення слухачів із

процесами виникнення ґрунтів, впливу клімату та погодних умов на швидкість росту рослин, а також походженням різноманітних природних явищ (ґрім, блискавка, роса, фази місяця й ін.). Водночас пропонована програма обов'язково містила розгляд питань, пов'язаних із походженням релігії, також визначенням місцем і ролі православ'я в дореволюційній Росії. Радянські ідеологи передбачали, що селяни після засвоєння базових наукових знань самі, нехай і поступово, але відійдуть від власних релігійних переконань як «відсталого й старого світогляду» [167, с. 6].

Однак були й інші, більш розлогі і ґрунтовні програми діяльності антирелігійних гуртків. Найбільш яскраво в цьому контексті виділялися проекти заходів гуртків «Безвірник», що функціонували при комсомольських осередках на місцях. У них підготовку проходили не лише комсомольці, але й представники безпартійної молоді. Програма таких гуртків, що діяли впродовж 1924 – 1925 рр. у Катеринославській губернії, включала три цикли бесід:

- «наука про створення світу», що містила пояснення виникнення всіх небесних тіл і будови Всесвіту;
- «виникнення та розвиток життя на Землі», до якої входили розлогі розповіді про життя живих організмів, а також про живу і неживу природу;
- «не бог створив людину» – тематична дискусія з віруючими, в якій, ґрунтуючись на матеріалістичних позиціях, тлумачилося походження людини, а також виникнення самої релігії, релігійних свят і обрядів. Одночасно багато уваги приділялося тлумаченню ставлення радянської влади до релігії. Невід'ємним складовим елементом функціонування цих гуртків була підготовка і виголошення учасниками доповідей антирелігійного змісту перед селянами, а також оформлення «Куточків безвірника» у сільських будинках, підготовка стінгазет «Безвірник» тощо [408, с. 115].

По завершенні відповідної теоретичної і методичної підготовки активісти, на загал, у своїй роботі використовували різні форми

антирелігійної пропаганди. Основними з них були ті види роботи, що визначалися циркуляром ЦК і Агітпропу ЦК КП(б)У (датованого липнем 1921 р.), який був розісланий до всіх губернських комітетів партії та політпросвіт. У цьому документі, серед наявних на той час форм релігійної пропаганди, радянський провід визначив низку основних:

- дискусії з віруючими на релігійні теми (т. зв. «антирелігійні диспути»);
- антирелігійні кампанії пропагандистського характеру;
- забезпечення друкованою продукцією (брошури, плакати, листівки тощо);
- заходи, спрямовані на критичне викриття «чудес» і використання матеріалів про них як у пресі, так і в усній агітації;
- організація і проведення антирелігійних виставок, а також укомплектування музеїв історії релігії;
- постановка вистав антирелігійного змісту в театрах та ін.

Одночасно з цими заходами у школах усіх типів, у пунктах ліквідації безграмотності, політпросвітніх установах рекомендувалося читати лекції, проводити бесіди із читанням газет, де містилися матеріали антирелігійного змісту. Як своєрідна підтримка таких починань, у рішеннях пленуму ЦК РКП(б), що відбувся в серпні 1921 р., вкотре зазначалося, що антирелігійна пропаганда повинна включати значний обсяг наукової та культурно-просвітницької роботи, що формує «природничо-науковий фундамент під історичним висвітленням питання про релігію», а також узгоджуватися з «питаннями, що стосуються абсолютної зміни: побуту і техніки, економічних умов господарювання, електрифікації, покращення ґрунтів та іншими заходами, що полегшують тяжку працю робітника та селянина» [411, с. 75].

Особливістю досліджуваного періоду є те, що вже навесні 1922 р. у переважній більшості повітів Київської, Харківської та інших губерній значного поширення набули пересувні (так звані «летючі») агітаційні школи, що склалися з фахово підготовлених агітаторів і груп пропагандистів-

антирелігійників [51, арк. 6]. На виконання розпоряджень партійних осередків на місцях ці школи мандрували з одного повіту до іншого, де виступали з циклами лекцій на зазначені вище теми. Саме така форма антирелігійної пропаганди була цілком схвалена на засіданні Всеукраїнської наради завідуючих агітаційно-пропагандистськими й організаційно-інструкторськими відділами губернських комітетів КП(б)У та була рекомендована для повсюдного запровадження.

На відміну від такої форми антирелігійної пропаганди, у низці великих повітів Донецької, Катеринославської та Миколаївської губерній утворювалися різноманітні гуртки політичної грамотності та самоосвіти. Програми діяльності цих гуртків вирізнялися особливо радикальною антирелігійною й антицерковною спрямованістю. В одному із запропонованих для використання посібників подавалися теми: «Школа, церква і держава», де розглядалися такі питання: «Церква – знаряддя державної влади»; «Матеріальні інтереси церкви»; «Прибутки і багатства храмів і монастирів»; «Реакційна роль церкви»; «Церква підтримує марновірство і неuczтво»; «Духовні реакційні школи» і так далі [408, с. 116]. Звичайно, на тлі запропонованої до обговорення тематики говорити про будь-яке толерантне ставлення до Церкви не випадало.

Зрештою, більшовицьке керівництво навмисно надавало антирелігійній роботі, що проводилася в промислових регіонах, цілу низку особливостей. Наприклад, у Донецькій губернії станом на початок 1924 р. діяло два види шкіл політичної грамотності: стаціонарні і марксистські гуртки. Однак їхня діяльність періодично припинялася перш за все через недостатню кількість пропагандистів, особливо у сільській місцевості. До речі, аналогічна ситуація на той час склалася й у Київській, Миколаївській та інших губерніях. Саме тому організація таких освітніх установ у селах була визнана такою, що «не виправдала свого призначення», а замість них рекомендувалося використовувати практику пересувних («летючих») шкіл або ж організувати колективні читання газет, журналів і брошур, що містили

антирелігійні матеріали. Проводити ці читання рекомендувалося переважно належно підготовленим активістам, які скеровувалися в недільні дні до сіл повітовими комітетами КП(б)У, або місцевим активістам, котрі пройшли відповідний вишкіл у повітових і районних школах політичної грамотності [51, арк. 76].

Доречно вказати, що діяльність цих установ була суворо регламентованою, оскільки розробкою навчальних програм для них займався винятково Агітпроп ЦК КП(б)У. Типовим для програм роботи такого роду гуртків було включення до них певних питань: про походження життя на Землі, будову матерії, душі і тіла, сутності релігії і виникнення віри в Бога. Чисельність таких гуртків на території тогочасної радянської України, відповідно до наявних даних, 1925 р. сягала 2500 (природничо-наукових і сільськогосподарських). Вони налічували, за різними підрахунками, близько 40 тис. слухачів. Діяли вони, як правило, при культурно-просвітніх установах (клубах, хатах-читальнях, сільських будинках). У містах подібні гуртки створювалися переважно на базі профспілкових об'єднань промислових підприємств, де їх нараховувалося близько 200 [408, с. 118].

У зв'язку з гострою нестачею професійних пропагандистів, до антирелігійної роботи у ряді місць партійне керівництво намагалося залучити колишніх священнослужителів, котрі з різних причин зреклися свого сану. Проте ці спроби не завжди були вдалимими, оскільки, як згодом зазначали партійці, селяни зустрічали їх вкрай вороже та й виступали вони значно гірше за пропагандистів-антирелігійників. Тим не менше, важливою формою антирелігійної пропаганди були саме диспути («антирелігійні диспути»), що відбувалися привселюдно, за участю пропагандистів-антирелігійників і представників православного духовенства. Більшовики вважали, що такі диспути допоможуть викрити роль РПЦ і духовенства як вкрай реакційної та контрреволюційної сили. Водночас вважалося, що саме відкрита дискусія допоможе показати абсолютну неспроможність численних релігійних постулатів, обрядової практики, канонічного устрою Церкви тощо. Проте на

практиці все виявилося діаметрально протилежним: пропагандисти-антирелігійники, котрі були явно недостатньо підготовлені теоретично, доволі часто виявлялися неспроможними на рівних дискутувати зі священнослужителями, котрі добре знали не лише Святе Письмо й історію Церкви, але й основи природничих наук. З цього приводу покажемо є епізод, що мав місце 1921 р. у м. Куп'янськ Харківської губернії. За півроку тут було проведено 55 антирелігійних диспутів на загальну тему «Бог, релігія й обрядовість». У цих заходах взяли участь добре підготовлені священнослужителі, внаслідок чого, як згодом визнавали члени Куп'янського повітового комітету КП(б)У, проведені диспути дали «протилежний результат». Такі випадки мали місце і в інших населених пунктах. Реагуючи на ці факти, агітпроп ЦК КП(б)У визнавав, що диспути, проведені з метою викриття релігійних забобонів, «...зазвичай перетворюються священиками в арену релігійної й антирадянської агітації», та рекомендував проводити їх «з найбільшою обережністю, обізнаними й авторитетними лекторами» [408, с. 118]. Відтак, через нестачу саме таких фахівців чимало партійних осередків на місцях почали відмовлятися від цієї форми антирелігійної пропаганди. Зрештою, після провалу цілої низки аналогічних диспутів Катеринославський окружний комітет КП(б)У навесні 1924 р. дозволив їх проведення у селах лише з відома агітпропу окружного комітету партії, а в містах – з відома агітпропів районних комітетів.

Зрештою, весь комплекс антирелігійних заходів рекомендувалося проводити у відповідних гуртках. Таке ж рішення прийняв Куп'янський окружком КП(б)У, рекомендувавши у березні 1924 р. партійним осередкам утриматися від організації диспутів, а Ізюмський окружком партії в квітні 1925 р. взагалі заборонив проведення таких заходів, оскільки вони «окрім шкоди нічого не приносять» [408, с. 118]. Втім, це зовсім не означало, що від проведення диспутів відмовилися взагалі. Досить успішно, у радянському розумінні цього слова, вони проводилися в Маріупольському, Старобільському та інших округах, де були добре підготовлені

пропагандисти-антирелігійники. У цих округах диспути тривали іноді впродовж 10-15 годин, а в низці випадків – упродовж тижня, збираючи численні аудиторії [408, с. 119].

Водночас значної популярності у 1920-их – на початку 1930-х рр. набули антирелігійні виставки. Вперше у СРСР така виставка з гучною назвою «Релігія або наука?» була підготовлена влітку 1922 р. Харківським губернським політпросвітом [62, арк. 51]. Восени її було відкрито у приміщенні Петинського районного комітету партії столиці, а згодом вона експонувалася в клубі паровозобудівного заводу. У зв'язку зі значною популярністю цієї виставки було прийняте рішення зробити її пересувною. Як відзначав згодом один із її творців І. Сухоплюєв, її завдання полягало в тому, щоб «закласти міцний матеріалістичний природничо-науковий фундамент світогляду, а також дати матеріалістичне пояснення явищ природи і громадського життя, з'ясувати соціально-економічні умови виникнення і розвитку релігійних вірувань, розкрити класовий характер релігії...» [414, с. 63]

Своєрідною формою пролонгації цього «новаторського підходу» в галузі антирелігійної пропаганди стала організація подібних за змістовним наповненням виставок упродовж 1924 р. у Луганську, Чернігові й інших містах. Місцева преса захоплено повідомляла, що в Чернігові лише за перші 22 дні експозицію відвідало 6846 осіб, з них 82% – безпартійні, а інші – члени партійних осередків. За соціальним складом 30% відвідувачів склали робітники, 20% – селяни, 30% – службовці, решта – учні і представники «інших прошарків населення». Позитивно оцінюючи роботу виставки, агітпроп Чернігівського губкому КП(б)У наприкінці 1924 р. порекомендував поповнити її новими експонатами, зробити пересувною і направити до сільської місцевості [408, с. 121].

Тим не менше, не зважаючи на низку заходів, спрямованих на розгортання антирелігійної пропаганди та утвердження комуністичної ідеології, радянська влада не досягла у цій царині очікуваних результатів.

Зокрема, яскравим виявом кризи всієї державної антирелігійної роботи можна вважати зростання чисельності релігійних громад. Так, станом на 1925 р. «антирелігійний фронт» налічував їх 12 208 з 7 063 154 членами [446, с. 232]. У наступні роки документи фіксували таку динаміку: у Києві тільки за 1926 р. кількість членів громад зросла на 7,6%; у Харкові з 1925 по 1927 рр. — з 10 676 до 34 597 осіб; річний прибуток Софіївського собору у Києві зріс на 48,8% [446, с. 232]. У Харкові станом на 1927 р. у порівнянні з попереднім роком динаміка зростання чисельності громад при окремих храмах мала такий вигляд: Успенський кафедральний собор — з 1 тис. до 1400 осіб; Іоанно-Богословська — з 300 до 797 осіб; Казанська — зі 150 до 1254 осіб; Святодухівська — з 750 до 1650 осіб; Ново-Троїцька — з 850 до 14.200 осіб [446, с. 232].

Таким чином, після ухвалення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. боротьба з релігією і Церквою стала невід'ємною складовою державної політики. Упродовж 1920-х рр. на теренах радянської України активно насаджувалася атеїстична модель суспільства. Її деструктивні антирелігійні форми і методи впровадження призвели до руйнації національної духовно-культурної традиції. Усвідомлюючи небезпеку появи вакууму, що виникав на місці зруйнованого світосприйняття, радянська влада наповнювала його новим антирелігійним змістом.

Конкретні заходи, спрямовані на зменшення релігійності населення України, ініціювалися радянською владою в червні 1921 р. Перші інструкції з питань антирелігійної пропаганди були прийняті на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 р. Стратегічними завданнями антирелігійної пропаганди були: поширення політичних, філософських, наукових ідей, які б сприяли формуванню в народних мас матеріалістичного світогляду; спрямування агітаційно-пропагандистської роботи на боротьбу з релігійною ідеологією; розгортання рішучого наступу марксистсько-ленінської теорії на утвердження діалектично-матеріалістичного світогляду з одночасним

застосуванням адміністративних і судових репресій проти так званої «церковної контрреволюції».

Задля цього на базі партійних комітетів усіх рівнів почали створюватися спеціальні органи, головним завданням яких була організація антирелігійної пропаганди. Станом на початок 1920-х рр. загальне керівництво агітаційною та культурно-просвітньою роботою в Україні здійснювали так звані агітаційно-пропагандистські відділи (агітпропи), які функціонували при партійних комітетах усіх рівнів, а також політосвітні відділи (політпросвіти), що діяли при військових комісаріатах. 31 жовтня 1920 р. було створено Агітпроп ЦК, а 13 грудня 1920 р. затверджено структуру цього органу. З березня 1921 р. структура апарату агітпропів була змінена: до їх складу були включені політичні відділи усної агітації та пропаганди, партійної освіти, друкованої агітації та пропаганди. Агітпропи губернських комітетів КП(б)У керували роботою районних і повітових агітпропів.

Як керівний центр з антирелігійної пропаганди в Україні 4 липня 1922 р. була створена Всеукраїнська антирелігійна комісія, якій належало «здійснювати розвал церкви за класовою, національною і територіальною ознаками». На її засіданнях обговорювалися найважливіші питання антирелігійної роботи, обговорювалися проекти директив, готувалися матеріали до з'їздів, пленумів, розроблялися плани заходів пропагандистського характеру, приймалися рішення щодо застосування репресивних заходів тощо. Вона взаємодіяла з державними і карними органами. Таким чином, починаючи з 1922 р., релігійні об'єднання в Україні опинилися під пильним наглядом і жорстким контролем вищого партійного керівництва.

Як декларувалося, радянська влада взяла на себе зобов'язання дотримуватися засад свободи совісті щодо різних релігійних напрямів та течій, однак на практиці вона порушила їх, оскільки інспірувала їхнє взаємне

протистояння, що неминуче призводило до значного послаблення їхніх позицій у суспільстві.

Головними соціальними групами, на які розраховувалася антирелігійна пропаганда, були робітники промислових центрів, селянство та молодь. Засоби її реалізації в їхньому середовищі були диференційованими. Оскільки селянство вважалося головним носієм релігійної ідеології, то в сільській місцевості вона здійснювалася переважно як загальнопросвітня природничо-наукова робота. Вона спочатку готувала мешканців сільських місцевостей до антирелігійної пропаганди «по суті», і лише після цього відбувався перехід до безпосередньої антирелігійної пропаганди (ставилися питання про існування Бога і тому подібне). Робітників більшовики вважали більш «підготовленим» до сприйняття матеріалістичної ідеології. Саме тому агітатори-пропагандисти під час відповідних заходів відразу переходили до порушення питань про існування Бога, релігії, а також їхнього активного залучення до державної кампанії із закриття храмів. Зрештою, виняткового значення надавалося питанню атеїстичного виховання молоді.

Найбільш поширеними формами антирелігійної пропаганди на початку були: кампанії пропагандистського характеру; семінари; дискусії з віруючими на релігійні теми (так звані «антирелігійні диспути»); антирелігійні гуртки, гуртки політичної грамотності та самоосвіти, невід'ємною складовою діяльності яких були підготовка і виголошення доповідей антирелігійного змісту; забезпечення друкованою продукцією (брошури, плакати, листівки тощо); заходи, спрямовані на викриття «чудес» і використання матеріалів про них як у пресі, так і в усній агітації; організація і проведення антирелігійних виставок, а також укомплектування музеїв історії релігії; постановка вистав антирелігійного змісту в театрах та ін.

Однією з найболючіших проблем реалізації тогочасної антирелігійної стратегії було кадрове забезпечення. Для подолання кадрового дефіциту в цій царині створювалися семінари, а також гуртки підвищеного типу. Проте вони не забезпечували ґрунтовної теоретичної та практичної підготовки слухачів,

здебільшого не підготовлених до цієї роботи людей, іноді навіть азбучно неграмотних.

Наголосимо на тому, що аналіз документів того часу дозволяє констатувати прорахунки під час розгортання антирелігійної пропаганди. Її були притаманні забюрократизованість, формалізм і кампанійщина. Її войовнича риторика викликала несприйняття у більшій частині населення та призводила до зміцнення релігійних переконань у нього.

4.2 Основні вектори тотальної атеїзації населення

У дореволюційний період, коли РПЦ у Російській імперії була частиною державної системи, а православ'я – важливою складовою державної ідеології, вплив на духовний світ людини вважався виключно церковною монополією, а з нею і державним пріоритетом. Для цього наводилося наступне гносеологічне обґрунтування: пересічна людина, стороння щодо християнської релігії, не в змозі була правильно зрозуміти історію розвитку людства, тим більше ті її аспекти, які торкалися походження людини. Після ухвалення декрету РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р. боротьба з релігією і Церквою стала частиною державної політики і сприймалася як форма класової боротьби. Єдино можливим у перспективі мав бути атеїстичний, тобто матеріалістичний світогляд.

Провідна роль у цьому відводилася комуністичній партії, яка повинна була «шляхом антирелігійної пропаганди вести боротьбу за знищення будь-якої релігії і будь-якої церкви», поєднуючи антирелігійну пропаганду з «діями пролетарської держави».

Однак, розпочинаючи таку масштабну роботу, радянське керівництво особливого значення перш за все надавало боротьбі з «релігійними пережитками» у середовищі самих більшовиків. Це питання неодноразово

порушувалося ще задовго до Жовтневого перевороту 1917 р. Зокрема, у статті «Наші завдання і Рада робітничих депутатів» (1905 р.) В. Ленін називав віруючих робітників та інтелігентів «непослідовними» [146, с. 153].

Відтак, важливого значення питанню «підтримки чистоти» світогляду у лавах більшовицької партії надавали Політбюро і ЦК КП(б)У. Зокрема, станом на 1920 р. до порушників партійної дисципліни застосовувалася наступна низка покарань:

- партійний осуд з обов'язковим викликом на засідання місцевого партійного комітету або ж на загальні партійні збори;
- засудження проступку партійця, яке поєднувалося з обов'язковою публікацією у місцевій пресі;
- тимчасове відсторонення від виконання роботи по партійній лінії;
- виключення з партії [230, с. 546].

Як бачимо, боротьба з різноманітними «релігійними пережитками» у середовищі комуністів не була формальною. Вона відчутно посилилася після прийняття Пленумом ЦК РКП(б) постанови «З питання про порушення пункту 13 Програми і постановку антирелігійної пропаганди» від 9 серпня 1921 р., де наголошувалося на тому, що визначальною метою антирелігійної роботи має стати заміна релігійного світобачення стійким комуністичним світоглядом. Зазначимо, що в підготовці цієї постанови брав участь особисто В. Ленін, котрий вніс у цей документ низку важливих поправок. Зокрема до комуністів, які виконували «обов'язки священнослужителів будь-якого з культів», в ультимативній формі під загрозою виключення з партії висувалася вимога припинити будь-який зв'язок «з церквою будь-якого віросповідання». Щодо осіб, які займали відповідальні посади, проте залишалися релігійними, то їх належало виключати з партії або, у виняткових випадках, перевести кандидатами у члени партії. Однак підходи до реалізації цієї вимоги суттєво різнилися, оскільки місцевому партійному керівництву рекомендувалося брати до уваги не лише реальне середовище, в якому доводилося працювати відповідному членові партії, але й рівень займаної

ним посади. Про всі випадки виключення комуністів із лав партії з вищенаведених причин рекомендувалося повідомляти на перших шпальтах місцевої преси й обговорювати їх на зборах партійних осередків [397, с. 441].

Ця ініціатива центру отримала своє відображення на місцях. Саме тому агітпропами переважної більшості губернських комітетів КП(б)У були підготовлені відповідні циркуляри, де підкреслювалася виняткова роль комуністів у проведенні антирелігійної пропаганди. Водночас у них вказувалося, що не всі представники партії «розірвали зв'язки з дрібнобуржуазною ідеологією: вінчаються в церкві, хрестять дітей, співають на кліросах». Саме тому було поставлене чітке завдання – «викорінити релігійні забобони серед самих членів партії» [397, с. 441].

Очевидно, що після цих вказівок повсюдна «ідеологічна чистка» партійних осередків була неминучою. Так, у Миколаївській губернії внаслідок проведення цілої низки заходів відповідного спрямування з 1089 членів КП(б)У, які перебували на обліку в 94 партійних осередках, за період із листопада 1920 р. по березень 1921 р. із партії з різних причин було виключено 248 осіб. Зокрема, за виконання релігійних обрядів – 37 [408, с. 147]. У збірнику «Антирелигиозная пропаганда в современных условиях», яка вийшла друком 1937 р., йшлося, що доволі активною боротьба з пережитками «релігійних забобонів у середовищі комуністів» була в Полтавській, Харківській та Донецькій губерніях. Саме губернськими комітетами КП(б)У ухвалювалися й скеровувалися на місця циркуляри та інструкції, що визначали суть, зміст і форми такої роботи: організація антирелігійних кампаній, лекцій, поширення літератури антирелігійного змісту тощо. В них місцевим партійним органам пропонувалося розгорнути «рішучу і серйозну боротьбу з релігійними забобонами членів партії». Для цього були визначені першочергові завдання: зняття ними у помешканнях ікон та відмова від релігійних обрядів у сім'ях комуністів. Водночас акцентувалося на тому, щоб не допускалося при цьому насильство над

окремими членами їхніх сімей, зокрема «занадто ще темними жінками» й особами пенсійного віку [262, с. 82].

Подібна за змістом робота, проте ще з більшою обережністю, проводилася також і на селі. Так, Київський губком КП(б)У наприкінці 1924 р. рекомендував боротися із релігійною обрядовістю перш за все в середовищі вчителів, агрономів, землемірів та членів місцевих виконавчих комітетів, оскільки саме їм, разом із комуністами, належало стати прикладом для інших, «формуючи новий селянський побут на противагу церковному» [9, арк. 12].

Отже, радянська влада розгорнула значну роботу з перебудови всього ладу життя громадян. Особливо важливого значення надавалося роботі з витіснення релігійних свят та обрядів і їх заміні новими – радянськими, «революційними». Зрозуміло, що оскільки на початковому етапі вирішення цього питання не було усталеного алгоритму, саме тому до його розв'язання місцеві владні органи підходили по-різному, тобто безсистемно. Наприклад, ще в березні 1918 р. Катеринославська губернська Рада прийняла рішення не святкувати масляну, оскільки це був «...час, коли пролетаріат напружує всі сили в боротьбі з економічною розрухою в республіці» і «коли кожна година роботи є цінною» [262, с. 123].

Проте радянська пропаганда не обмежувалася лише такими заходами. Оскільки найбільшим святом у православному церковному році є Великдень, то однією з форм боротьби з релігійністю населення були так звані «антивеликодні кампанії», що вирізнялися неприхованим цинізмом. Їх початок було покладено у квітні 1920 р. відповідно до рекомендацій агітпропу Харківського губкому КП(б)У. Згідно них у низці районів міста, зокрема Міському, Іванівському Основ'янському, Петинському і Холодногорському впродовж великодніх свят була проведена низка концертів-мітингів на тему «Значення недільників» (рос. – «воскресников»), а також організовані виступи симфонічного оркестру. Зрештою, з огляду на те, що того року свято Великодня припало на 1 травня – Міжнародний день

солідарності трудящих, ЦК КП(б)У рекомендував не влаштовувати жодних трудових недільників, а натомість проводити агітаційні мітинги і збори, причому впродовж усього дня. У доповідях і виступах на цих мітингах рекомендувалося роз'яснити «глибинну» відмінність пролетарських і релігійних свят, а також доводити, що мета останніх – «шляхом обману, затемнення народної свідомості відвернути трудящих від життєвих завдань». Водночас у партійних інструкціях наголошувалося на неприпустимості образ релігійних почуттів людей, «які ще не звільнилися від релігійних пут». Така чітка лінія була витримана владою й упродовж Великодня 1923 р., оскільки перебувала у цілковитій відповідності з рекомендаціями ЦК РКП(б) щодо необхідності «звернути особливу увагу на пропагандистське значення антирелігійної кампанії». Водночас ці рекомендації містили вказівки місцевим активістам під час Великодніх свят «утримуватися від організації вуличних ходів та не допускати образи релігійних почуттів віруючих» [408, с. 134]. Таким чином, радянські органи влади намагалися уникнути незадоволення в середовищі вірян, зокрема не провокувати їх на конфлікти. Відтак, в інтерпретованих документах партійних і державних органів того часу прослідковується тенденція деякої лібералізації ставлення радянського політикуму до релігії і Церкви. Саме такий напрям зрештою був задекларований XIII з'їздом РКП(б) (24 – 31 травня 1924 р.), у рішеннях якого, зокрема, йшлося про неприйнятність насилля в галузі релігійної політики.

У загальних рисах саме таку спрямованість і змістовне наповнення, хоча й із незначними відмінностями, мали ініційовані місцевими партосередками антивеликодні кампанії впродовж 1924 – 1928 рр. Ключовою складовою цих заходів були публічні лекції, доповіді, бесіди і виступи на мітингах, де в різкій викривальній формі громадянам роз'яснювалася суть релігії як ефективного знаряддя поневолення робітників. Зазначимо, що ці заходи хоча й досягали певних результатів, проте бажаних масштабів та масовості не набули.

Однак іншого, наступальнішого характеру набула антивеликодня кампанія 1929 р. Так, з ініціативи партійних осередків у великодню ніч комсомольським активом майже повсюдно були зорганізовані антирелігійні карнавальні ходи. Як пізніше відзначали органи ДПУ, вони «пройшли в'яло», були нечисленними і, загалом, викликали негативну реакцію не лише у активних віруючих, але навіть у робітничому середовищі. Зрештою, під час їхнього проведення мали місце випадки сутичок між віруючими й учасниками таких антирелігійних карнавалів.

Загалом переважна більшість населення сприйняла організацію та проведення таких антивеликодніх карнавалів 1929 р. як неприхований наступ влади на релігію, а представники інтелігенції розцінили ці акції як «публічний вияв безкультур'я, спотворення гасел культурної революції та блюзнірство» [212, с. 92]. Це – витримка з календаря «Воинствующий безбожник» за 1932 р. У ньому ж наголошувалося й на тому, що чимало православних були вкрай незадоволені фактом активної участі в цих антивеликодніх кампаніях єврейської молоді. Саме це стало причиною активізації в православному середовищі антисемітських настроїв. Це, зрештою, вкрай стривожило міське єврейське населення. Зокрема особливої гостроти це питання набуло в Києві, де, цілком небезпідставно побоювалися, що це може спровокувати єврейські погроми [212, с. 93 – 95].

Зрештою, антивеликодні карнавали були негативно оцінені також органами ДПУ УСРР, оскільки його керівництво дійшло висновку, що вони не тільки не посприяли ослабленню, але навпаки – посилили релігійну активність й збільшили антирадянські настрої серед населення. Як помилку органів радянської влади ці заходи розцінила й переважна більшість священнослужителів, вказуючи, що вони дали результати абсолютно протилежні до тих, яких очікували більшовики, призвівши до стрибка, тобто підйому релігійності серед населення [408, с. 136].

Ще одним значимим християнським святом є Різдво Христове. Саме тому не менш завзято радянська влада намагалася витіснити його з життя

населення, активно використовуючи для досягнення цього місцеві партосередки та комсомольські організації. Вперше план проведення таких заходів був затверджений Харківським губернським комітетом КП(б)У ще 7 грудня 1920 р. Відповідно до нього, передбачалося проведення низки заходів: випуск спеціального номера газети «Пролетар» зі статтями антирелігійного (у цьому випадку обов'язково «антиріздвяного») змісту, а в сільській місцевості – випуск відповідних стінгазет, проведення «публічних політичних судів над Христом» тощо. Водночас керівництво країни звертало увагу партосередків на неприпустимість «шкідливих ухилень» під час проведення цього «комсомольського різдвя», що могли ображати релігійні почуття віруючих. Саме тому зміст пісень, інсценівок, вуличних демонстрацій, клубних вечорниць мав відображати героїчну боротьбу селян із поміщиками, куркульством і бандитизмом. Унаслідок проведення таких різноманітних заходів партійними органами їх було названо «одним із перших досвідів запровадження масової роботи на селі комсомольцями» [408, с. 137].

Зрештою ця ініціатива отримала своє продовження, і вже в грудні 1922 р. Агітпроп ЦК КП(б)У на загальноукраїнському рівні рекомендував місцевим губернським комітетам партії на чергових засіданнях заслуховувати інформацію комсомольських організацій про хід підготовки заходу «комсомольське різдво» та затверджувати плани його проведення. Щодо змістовного наповнення таких заходів, то показовим у цьому аспекті є відповідний план, затверджений 1923 р. Лебединським повітовим комітетом КП(б)У Харківської губернії. Він включав низку обов'язкових заходів: проведення святвечора в клубі, де з фаховою доповіддю про походження міфів і легенд про Різдво Христове мав виступити досвідчений лектор; організація читань уривків з повісті М. Гоголя «Ніч перед Різдвом», проведення жартівливих ворожінь та ін. На другий день Різдва планувалося проведення антирелігійної демонстрації комсомольців із плакатами і гаслами відповідного змісту. Однак таке розуміння структури і механізмів реалізації

цього заходу не було повсюдним. Зокрема, дещо інакше організували «комсомольське різдво» співробітники Чернігівського губкому КП(б)У, котрі у процесі його підготовки і проведення робили акцент на «природничо-науковому підході до релігійних марновірств, взагалі, й до свята Різдва зокрема». Місцевим активістам рекомендувалося утримуватися від будь-яких демонстративних виступів, що могли б образити релігійні почуття віруючих. Виходячи з цього досвіду, вже незабаром партійним осередкам на місцях було запропоновано загальний план проведення «комсомольського різдва», що включав низку обов'язкових до виконання елементів:

- із грудня 1924 р. у робітничих клубах і сільських будинках рекомендувалося проводити науково-популярні лекції антирелігійного змісту «про наукове і біблійне пояснення походження світу, людини, тварин і рослин»;
- у сам день Різдва під час церковного богослужіння організувати масові спортивні змагання;
- ввечері цього ж дня в робітничих клубах і сільських будинках ставити спектаклі [408, с. 137].

У робітничих клубах партійним проводом рекомендувалося ставити спектаклі яскраво вираженого антирелігійного змісту, а в сільських будинках культури – «революційного і суспільного». Проте за будь-яких обставин цим спектаклям належало справляти «батьоре, життерадісне, веселе враження на населення» [408, с. 137]. Не зайвим буде зазначити, що до проведення «комсомольського різдва» доволі часто залучалися й червоноармійці, які виступали з концертами не лише на території військових частин, але й перед цивільним населенням.

Утім, починаючи від середини 1930-х рр., місцеві партійні комітети все частіше почали відмовлятися від проведення різноманітних масових антирелігійних акцій (у тому числі «комсомольського різдва» й «антивеликодніх карнавалів»), оскільки, як зазначає з цього приводу

російський історик А. Кашеваров, ці акції не були належним чином продуманими і «давали радше негативний результат» [328, с. 72].

Ці та інші антирелігійні кампанії 1920 – початку 1930-х рр., що відбувалися за ініціативи та підтримки влади, хоча й давали певні результати, проте вони були не настільки значущими, як очікували того їхні організатори. Зокрема, на засіданні Ради з агітаційно-пропагандистської роботи Куп'янського окружкому КП(б)У в січні 1929 р. з цього приводу констатовалося, що під час релігійних свят молодь округу «більше ходить до церкви, ніж до культурно-просвітніх установ», а також що «кількість віруючих в окрузі не зменшується, а збільшується» [314, с. 76].

Показово й те, що недільний день тижня трактувався більшовиками як релігійне свято. У зв'язку з цим упродовж 1922 – 1923 рр. були спроби перенести вихідний день з неділі на будь-який інший день тижня. Проте вже доволі скоро з'ясувалося, що цей захід є недостатньо ефективним, оскільки представники деяких релігійних течій як релігійно значущий день святкували не неділю, а, наприклад, п'ятницю чи суботу. Саме тому влітку 1923 р. ЦК КП(б)У рекомендував припинити комплексну агітацію проти недільного відпочинку, «звернувши... увагу на те, щоб культурні недільні починання були протиставлені... «церковному» проведенню неділі». Внаслідок такої вказівки на зміну жорсткій агітації проти відпочинку в недільні дні рекомендувалося проводити заходи, що були спрямовані проти церковних і, особливо, престольних (храмових) свят, а також свят небесних покровителів відповідно до профілю виробництва [280, с. 47].

Відтак, важливим напрямом боротьби радянської влади з Російською Православною Церквою і релігійним світоглядом було створення нового, «революційного» повсякденного побуту, що повинен був охоплювати фактично всі аспекти як виробничої, так і невиробничої сфер життя та діяльності кожної людини. Ключовим елементом у цій роботі був перманентний заклик до широких робітничих і селянських мас рішуче «витіснити» зі звичного календаря всі релігійні свята або особливі дні, що

тією чи іншою мірою містили релігійну складову. Зрештою, він втілювався у постанові ЦВК СРСР «Про скорочення особливих днів відпочинку (релігійних свят)», що була оприлюднена у вересні 1924 р. [11, арк. 41 – 45].

З метою створення радянської альтернативи релігійним святкам більшовики розпочали активну роботу з введення до повсякденного календаря громадян нових, радянських свят. На теренах радянської України офіційними було визнано загальносоюзні свята, що були визначені РНК РСФРР ще 1918 р.: 1 січня – Новий рік, 22 січня – День пам'яті про події 9 січня 1905 р., 12 березня – День повалення самодержавства, 18 березня – День Паризької Комуни, 1 травня – День I Інтернаціоналу, 7 листопада – День пролетарської революції [408, с. 76].

Однак українські більшовики вирішили запровадити й низку власних, республіканських свят. Так, у серпні 1919 р. на засіданні Комісії відділу агітації й пропаганди при ВУЦВК було прийнято рішення про святкування 24 серпня загальнореспубліканського свята – Дня Радянської пропаганди. Зазначимо, що до організації та проведення цього свята влада підійшла доволі відповідально. За короткий час було розроблено його сценарій, що передбачав наявність численних заходів, спрямованих на роз'яснення статей Конституції УСРР та декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». У матеріалах, які з цього приводу були підготовлені для агітаторів і пропагандистів, вказувалося, що духовенство здійснює як приховану, так і відкриту боротьбу проти радянської влади, підбурюючи селян до антирадянських виступів, водночас беручи в них безпосередню й активну участь. У їхньому тексті містилася ремарка, що радянська влада вчинить з ними так само, як вчинила з колишніми поліцейськими, офіцерами й ін. [408, с. 139].

Абсолютна першість у радянському календарі належала Дню пролетарської революції, підготовка до якого здійснювалася партійними організаціями з особливою ретельністю. Важливість для більшовиків цих святкувань підтверджується тим, що 1920 р. це питання окремим пунктом

обговорювалося на високому партійному рівні, наприклад, на пленумі Харківського губернського комітету КП(б)У. На цьому засіданні було прийнято рішення, щоб напередодні й у сам день свята у повітах і волостях слід провести низку мітингів, демонстрацій, урочистих зборів, масових суботників тощо. Саме під час цих заходів у святковій атмосфері громадським активістам рекомендувалося видавати продовольчі пайки хворим, інвалідам і дітям.

Упродовж 1921 – 1922 рр. у багатьох губерніях України відзначали дні пам'яті К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Святкували також 2 вересня – День врожаю, під час якого проводилися сільськогосподарські виставки, видавалися премії кращим господарствам, здійснювався запис слухачів до сільськогосподарських гуртків. Загалом усі радянські свята 1920 – 1930-х рр. були, за рідкісним винятком, надзвичайно політизованими.

Діяльність радянської влади у справі побудови нового антирелігійного суспільства не обмежувалася цими чи подібними заходами. Цілком у відповідності із задекларованим гаслом боротьби за створення нового – абсолютно безрелігійного та «революційного» – побуту проводилася широкомасштабна робота з перейменування населених пунктів, вулиць і площ, що у своїх назвах містили «релігійний ухил», або ж згадку про представників колишньої царської влади. В результаті цього з карти України зникли сотні топонімів, а натомість з'явилися нові. Зазначимо, що реалізація механізму зміни й заміни назв не вирізнялася оригінальністю – перейменовування відбувалися, здебільшого, на честь видатних діячів російського і міжнародного робітничого та комуністичного рухів. Відтак, упродовж 1920 – 1926 рр. на карті України з'явилася низка «політично коректних» і цілком «революційних» назв міст: Запоріжжя (колишній Олександрівськ), Красноград (Константиноград), Артемівськ (Бахмут), Дніпропетровськ (Катеринослав). Ця тенденція була продовжена у наступні роки, внаслідок чого з'явилися нові назви міст: Комунарськ (Алчевськ), Кіровоград (Єлисаветград), Іллічівськ (Скіфополь, він же Буга Хутор),

Дніпродзержинськ (Каменськ), Свердловськ (Должанськ) та ін. Це починання отримало продовження й у кампанії з перейменування вулиць. Так, ще 1919 р. у Харківській губернії, відповідно до рішення Лебединського повітового комітету КП(б)У, вулиця Сумська повітового центру була перейменована на вул. ім. Я. Свердлова, вул. Замкова – на вул. ім. Р. Люксембург, а Вознесенська площа стала площею ім. М. Урицького.

Інколи клопотання місцевих органів щодо зміни назв населених пунктів не були підтримані союзною владою. Показовим у цій акції було те, що назви на карті СРСР з'являлися (і, зрештою, зникали) у залежності від політичної кон'юнктури, тобто політичної ситуації, яка на той чи той момент складалася в країні. Внаслідок цього станом на кінець 1980-х рр. як результат таких кампаній на карті СРСР значилося 150 назв населених пунктів, утворених від прізвища Кіров, ще понад 100 – від прізвища Калінін, 40 – від прізвища Куйбишев і т.д. Однак «беззаперечними лідерами» були топоніми, утворені від прізвища (або імені або по-батькові) В. Леніна (Ульянова). Зокрема, внаслідок такої форми його увіковічення в Росії з'явилися міста Ленінград і Ульяновськ, а в Україні – вже згаданий вище Іллічівськ [408, с. 131 – 132].

Не меншого значення радянське керівництво надавало необхідності витіснення виявів буденного рівня релігійної свідомості. Так, багато уваги більшовики приділяли боротьбі з релігійними обрядами, зокрема хрещенням немовлят, вінчанням молодят, похованням небіжчиків тощо. Зрештою, саме в наявності численних релігійних обрядів, що охоплювали всі вікові групи населення, партійні функціонери вбачали головну з причин не лише збереження, але й посилення релігійності населення. Вважалося, що не релігійне почуття призводить до виникнення обрядів, а навпаки – зовнішній бік обрядовості (урочисті ходи, різноманітні священнодії, церковний спів, шанування «таємничих культових предметів» і т. д.) породжують «масовий гіпноз і самонавіювання», а також релігійні «екстази й навіть фанатичну несамовитість» [262, с. 62]. Саме тому більшовики вважали за необхідне

обмежувати, викривати, компрометувати, забороняти, а згодом, що й стало пріоритетним, – замінити «зовнішній вплив обрядів на психіку віруючого атмосферою комуністичного побуту» [262, с. 62]. Зокрема, саме так цю проблему було висвітлено у збірнику «Антирелигиозная пропаганда в современных условиях» за 1937 р.

Зазначимо, що своєрідною «першою ластівкою» такого підходу стали рішення, які містилися вже в перших декретах уряду радянської України, де вказувалося, що «дії державних та інших правових суспільних постанов не супроводжуються жодними релігійними обрядами чи то церемоніями». Через це відразу було скасовано релігійні клятву і присягу, а облік усіх актів цивільного стану населення належало здійснювати «винятково цивільній владі – відділами записів шлюбів і народжень». Відповідно до декрету РНК УСРР від 20 лютого 1919 р., законними визнавалися лише цивільні шлюби, а з церковних – лише ті, що були укладені до його прийняття. Церковні шлюби, що були укладені вже після його ухвалення, визнавалися «приватною справою осіб, які вступали у шлюб» [267, с. 15].

Увесь колосальний обсяг роботи щодо реєстрації актів цивільного стану населення, який зазвичай виконувала Церква, було передано у відання Центрозагсу (очільник – І. Сухоплюєв), що діяв при НКВС УСРР. Однак у цьому питанні влада зіткнулася з чималою низкою труднощів. Зокрема, процес формування відповідних органів на місцях відбувався вкрай повільно, оскільки не було ні відповідних приміщень, ні фахівців, ні визначених місць зберігання архівних справ, ані бланків чи взірців відповідної документації. Безпосереднім наслідком такого стану справ стало те, що навесні 1920 р. у багатьох селах будь-яка реєстрація народжень і смертей взагалі не здійснювалася, оскільки відповідні книги реєстрації не велися. Водночас варто зазначити, що в деяких населених пунктах такий облік усе ж здійснювався уповноваженими особами сільських рад. Переважно це відбувалося в тих місцевих громадах, де раніше цими справами займалася винятково священнослужителі. Зрештою, в травні 1920 р. владою було

прийняте рішення про створення підвідділів ЗАГСу при губернських і повітових виконкомах рад, що почали здійснювати реєстрацію й облік народжень, розлучень, смертей, змін прізвищ та осіб, які зникли безвісти [408, с. 141].

Водночас нерідко траплялися випадки, коли співробітникам новостворених органів ЗАГСу доводилося долати опір певних церковних громад і окремих священнослужителів, котрі категорично відмовлялися передавати цивільній владі церковні метричні книги. Внаслідок такої їхньої непримиренності влада вирішила діяти рішуче і примусово вилучати церковну документацію метричного характеру. Так, уже 13 липня 1920 р. Київським губернським підвідділом ЗАГС було ухвалено постанову, відповідно з якою священнослужителів зобов'язували впродовж трьох днів передати метричні книги, а осіб, котрі не здали (або приховали) ці документи – прирівнювати до саботажників «із усіма відповідними наслідками». Оскільки така ситуація була повсюдною, то вже через рік (у серпні 1921 р.) НКЮ УСРР було ухвалено циркуляр, відповідно до положень якого губернські відділи юстиції та ліквідаційні комітети зобов'язувалися вимагати від священників усіх релігійних течій негайно припинити «підмінювати органи радянської влади» і не здійснювати реєстрацію актів цивільного стану. Всіх кліриків було суворо попереджено, що у «випадку самочинного присвоєння прав радянської влади у справах розлучення й ін.» їх буде віддано під суд революційного трибуналу «за очевидну контрреволюцію» [17, арк. 4].

Водночас із такими заходами органам НКВС довелося взяти під власний суворий контроль процедуру поховання померлих. У зв'язку з цим у липні 1923 р. НКВС зобов'язав місцеві цвинтарні комітети і релігійні громади «шляхом взяття від них особливої підписки суворо дотримуватися чинного законодавства», а осіб, винних у такому порушенні, притягати до кримінальної відповідальності. Водночас священникам дозволялося проведення лише тих публічних релігійних обрядів і церемоній, «що

впливають з потреб культу і ґрунтуються на вікових звичаях віруючих». До числа таких владою зараховувалися хресні ходи (під час похоронів), процесії до водойм (джерел, рік, ставків, колодязів) у встановлені РПЦ святкові дні (Йордан, Макавеїв, Великдень тощо) [408, с. 142].

Такий суворий державний контроль за проведенням церковних обрядів був викликаний тим, що замість релігійних церемоній, яким, на думку більшовиків, належало занепадати і зникати, влада розробляла та запроваджувала в життя нові, радянські. Так, уперше світський обряд «хрещення» в радянській Україні здійснила родина Досовських – Микола Андрійович і Ганна Павлівна, котрі проживали в Одеській губернії. В цьому обряді, що відбувся в грудні 1923 р., взяли участь 14 комунарів-більшовиків і 18 безпартійних робітників. Немовляті було дане ім'я Карлліб «на честь незабутнього... борця робітничого класу, організатора молоді Карла Лібкнехта». З цього приводу не змусила на себе довго чекати й офіційна реакція партійних органів. Зокрема, секретар ЦК КП(б)У З. Лебідь, ознайомившись з доповідною запискою про цю подію, зазначав: «Починання хороше, варто його підтримати і розвивати». Саме з цього часу почали з'являтися та поширюватися такі імена як Трактор, Тракторина, Октябрина, Танкіст, Сталь, Сталіна, Ідея, Революція, Енергетика, Електрифікація, Барикада, Декрет, Радянська Міліція, Марсельеза, Ера та інші [408, с. 142].

Це починання отримало своє продовження. Так, у Київському, Харківському й низці інших округів почали проводилися «октябріни» та «революційні («червоні») весілля», ініціаторами яких були жіночі відділи окружних комітетів КП(б)У. У березні 1924 р. досвід проведення таких заходів був проаналізований на засіданні бюро Ізюмського окружного комітету компартії. Але, незважаючи на неприховану протекцію їм з боку влади, навіть її окремі представники змушені були визнати, що більшість із цих обрядів швидко набула «казенно-офіційного характеру» і «потворних форм». Саме тому з'явилася пропозиція організувати їх лише в селах, щоб

під час проведення вони «не набували міщанського або казенного характеру» [15, арк. 31 – 32].

Таким чином, нищення усталеного релігійного побуту й, відповідно, ладу життя призвело до необхідності створення нової, вже радянської обрядової практики. За роки радянської влади на Україні були розроблені та запроваджені у життя нові обряди, що були пов'язані з низкою найважливіших подій в особистому житті кожної людини: одруження, реєстрація немовлят, вручення паспорта, проводи до служби в лавах радянської армії і т. д. Дослідники цього питання підраховали, що кількість радянських світських обрядів, різноманітних за тематикою і характером, які супроводжували суспільні та побутові святкування, сягала 60 [408, с. 149].

Важливим засобом боротьби із релігійним світоглядом населення в цілому і Російською Православною Церквою зокрема, була громадська організація, що увійшла в історію як «Спілка войовничих безвірників» [106 – 107]. Вирішальну роль у її виникненні відіграла газета «Безбожник», ідейним натхненником і головним редактором якої був Міней Губельман, більш відомий під своїм партійним і літературним псевдонімом Омелян Ярославський. Навколо цієї газети, що видавалася з 1922 р., досить швидко сформувалася мережа кореспондентів і читачів. Саме завдяки їм у серпні 1924 р. у Москві було утворене Товариство друзів газети «Безбожник» (ТДГБ). І з'їзд ТДГБ, що відбувся в квітні 1925 р., ухвалив створити єдине всесоюзне антирелігійне товариство під назвою «Спілка безвірників СРСР». 1927 р. було створене її республіканське відділення – Спілка безвірників України (СБУ). 11 – 15 червня 1929 р. в Москві відбувся II з'їзд Спілки безвірників, під час якого було ухвалене рішення про перейменування цієї організації на Спілку войовничих безвірників (СВБ). Відтак, зміни зазнала й назва її української філії: відтепер вона стала називатися Спілка войовничих безвірників України (СВБУ).

З цього приводу наголосимо, що різноманітні гуртки безвірників, атеїстів і друзів газети «Безбожник» діяли на теренах України й раніше,

тобто до постанови СБУ 1927 р. Наприклад, на промислових підприємствах Київської, Одеської та Харківської губерній станом на 1924 р. їх кількість коливалася від 70 до 80. У Маріупольському, Бахмутському і Таганрозькому округах вони були створені не тільки на підприємствах, але й функціонували при багатьох клубах і палацах культури. Однак загалом по Україні гуртків безвірників було мало, а чимало із наявних діяли або формально, або ж мляво через гостру нестачу пропагандистів, здатних їх очолити. У зв'язку з цим деякі губернські комітети партії рекомендували місцевим партійним осередкам «жодних особливих антирелігійних гуртків поки не створювати», а вже наявні перетворити в природничо-наукові. Як зазначав з цього приводу В. Щербаков, автор публікації «Завдання антирелігійної пропаганди серед дітей» у журналі «Безвірник» за 1928 р., такі гуртки дозволялося організовувати лише у вищих навчальних закладах і будинках політпросвіти, де були відповідні пропагандистські кадри [226, с. 7].

Нестача фахівців-пропагандистів була важливою, проте, на наш погляд, не головною причиною порівняно слабкого поширення безвірницьких гуртків в Україні. Головним було вкрай неоднозначне ставлення до змістовного наповнення і методів реалізації ними антирелігійної пропаганди не лише з боку широких верств населення, але й партійних функціонерів, у тому числі й членів ЦК КП(б)У. Так, наприкінці серпня 1925 р., уже по завершенні I Всесоюзного з'їзду СБ, Агітпропом ЦК КП(б)У до Центральної Ради СБ СРСР було надіслано лист, де повідомлялося, що створення, у відповідності до постанови Організаційного бюро ЦК КП(б)У спеціальної Спілки безвірників на території радянської України визнано недоцільним, оскільки її осередків, принаймні на той час, у республіці не було. Проте згодом, унаслідок тиску з центру, в керівництві ЦК КП(б)У знайшла підтримку думка про те, що структури СБ на місцях усе ж необхідно створювати й зміцнювати [408, с. 123].

Внаслідок такого «чіткого сигналу» керівництва організаційна робота зі створення відповідних структур була розпочата з властивим більшовикам

максималізмом. Так, уже станом на початок 1926 р. у Спілці безвірників України кількість постійних членів сягала приблизно 20 тис. осіб. Це стало наслідком того, що ще навесні того ж 1926 р. у 18 округах відбулися конференції, під час яких й були створені місцеві осередки СБУ. Водночас у 19 округах ця робота перебувала в «стадії оформлення». Зокрема, місцеве партійне керівництво звітувало, що в Житомирському, Куп'янському, Маріупольському і Могилівському округах робота з організації місцевих осередків СБУ перебуває у «зародковому» стані. Водночас, як повідомляла українська преса, на території 16 округів нараховувалося 1069 осередків СБУ (у тому числі 686 сільських та 212 міських). Показовим було розміщення осередків СБУ, оскільки 38 діяли при клубах, 65 – при установах, 9 – у школах, 16 – у вищих навчальних закладах, 33 – у військових частинах [408, с. 123].

Як твердилося з цього приводу в книзі «Советская Украина за 20 лет», що вийшла друком у видавництві «Партиздат» ЦК КП(б)У за 1938 р., знаковою подією для СБУ став її I Всеукраїнський з'їзд, що відбувся 11 – 14 травня 1928 р. у Харкові, на якому були присутні 166 делегатів, у тому числі 23 із правом дорадчого голосу. На порядок денний цього з'їзду було винесено низку питань, зокрема: про релігійний рух і антирелігійну пропаганду, доповідь Всеукраїнської тимчасової ради Спілки безвірників, а також звіт редакції журналу «Безвірник» та різне. У зв'язку з браком часу під час пленарних засідань з'їзду були обговорені лише два перших питання, а інші – на секційних засіданнях і в комісіях. Наголосимо на тому, що під час виступів делегати з'їзду скаржилися на недостатню увагу до проведення антирелігійної роботи з боку окружних і міських органів радянської влади і громадських організацій. Особливо це стосувалося профспілкових організацій. Водночас доповідачі вказували на низький організаційний рівень антирелігійної роботи у школах через релігійність багатьох учителів, нестачу антирелігійної літератури та ін. Наприкінці роботи з'їзду було сформовано

вищий керівний орган СБУ – Всеукраїнську Раду Спілки безвірників (ВРСБ), до складу якої увійшло 29 членів і 4 кандидати [411, с. 93].

Після завершення цього з'їзду, а водночас і організаційного оформлення СБУ, як у центральних управлінських органах, так і на місцях значно активізувався такий бажаний для владної верхівки «процес відчуження масами релігійності». Якнайкращим показником, про який можна було оперативно доповісти урядовій і партійній верхівкам, було чисельне зростання безвірницьких гуртків. Згідно звіту Центральної Ради СБУ «Про реорганізацію роботи спілки «Войовничий безвірник» і його місцевих організацій у зв'язку з ліквідацією округів» від 20 жовтня 1930 р., у цілому в Україні у період з травня 1922 р. по травень 1929 р. кількість активних безвірників зростає з 50 тис. до 150 тис. осіб, а кількість осередків у містах і в сільській місцевості збільшилася до 3 тис. [14, арк. 83 – 86]. Як згодом відзначали партійні органи, напрям, зорієнтований на повсюдне розгортання діяльності Спілки безвірників у республіці, цілком і повністю виправдав себе, додавши антирелігійній пропаганді бажаного масового характеру [106, арк. 35].

Дійсно, у цілій низці округів, зокрема Київському, Проскурівському, Кременчуцькому та Одеському, осередки СБУ діяли надзвичайно активно. Саме з їхньої ініціативи у школах і дитячих дошкільних закладах утворювалися гуртки юних безвірників, учасники яких, як передбачалося, повинні були впливати на членів своїх родин, перш за все батьків. Загалом активісти СБУ завжди брали активну участь в організації і проведенні різноманітних антирелігійних заходів, підборі та забезпеченні сільських і міських районів літературою та кінофільмами відповідного змісту, підготовці й перепідготовці пропагандистських працівників та ін.

Тим не менше, керівні органи КП(б)У залишалися невдоволеними результатами роботи СБУ. Суттєвими недоліками у діяльності її осередків партійні функціонери вважали, зокрема, недостатній рівень керівництва місцевих парторганізацій діяльністю СБУ, а також слабе представництво у

таких гуртках інтелігенції, безпартійної молоді і жіноцтва. Останнє вважалося найбільш послідовним і ревним «носієм релігійних забобонів» [408, с. 128].

Варто зазначити, що навіть по завершенні процесу організаційного оформлення СБУ і в парторганах республіканського рівня, і в середовищі її активістів не було єдиного розуміння функцій цієї громадської організації, а також методики, форм і, зрештою, змісту її діяльності. Внаслідок наявності різних позицій (від поміркованої до вкрай радикальної) гостра дискусія з цього приводу розгорнулася безпосередньо напередодні II Всесоюзного з'їзду СВБ (червень 1929 р.). Вона знайшла відображення в тогочасній періодиці, а також у виступах делегатів з'їзду. Так, позиція українських безвірників з цього приводу була викладена у статті голови СБУ Д. Ігнатюка, надрукованій в журналі «Антирелігійник» – офіційному друкованому органі Центральної Ради Спілки безвірників СРСР. Автор цієї публікації зазначав, що в питанні ролі та функцій СВБ існували дві точки зору:

- СВБ як окрема структура не потрібна, оскільки антирелігійна робота є складовою частиною роботи культурно-просвітніх організацій;
- на СВБ належало покласти відповідальність за організацію та проведення всієї антирелігійної роботи, перетворивши її у своєрідне «антирелігійне відомство» [408, с. 126 – 127].

Обгрунтовуючи тезу про те, що одне із найважливіших завдань СВБ полягає у тому, щоб «змусити функціонувати в антирелігійному напрямі всі культурні установи, без дублювання їх функцій», Д. Ігнатюк категорично виступив проти можливості «централізації Спілки безвірників» і перетворення її на «антирелігійне відомство» в особі Центральної (Всесоюзної) Ради безвірників. Він був переконаний, що її керівництво «повинне мати не організаційно-адміністративний, командний характер, а науково-методологічний, і здійснювати управління варто не стільки у формі циркулярів..., а через загальнодоступний і гнучкий друкований орган, пристосований для обслуговування осередкової роботи» [408, с. 127].

Принциповою була його позиція й щодо методів і форм роботи гуртків СВБ. Він, зокрема, наполягав на зміні ідейних акцентів у роботі її осередків «у бік суспільно-діяльних форм», а також на перетворенні антирелігійної пропаганди на «антирелігійну дію» – метод, що визначався доповідачем «єдино вірним способом організації роботи осередків СВБ». Варто зауважити, що цей метод передбачав використання низки важливих і доволі суперечливих антирелігійних дій, зокрема:

- повсюдне залучення до антирелігійної роботи всіх «культурних» організацій у районі;
- встановлення нагляду й контролю за релігійними громадами;
- вивчення досвіду їх роботи і складу активу;
- інформування й агітація населення з метою їхньої відмови від будь-якого господарського обслуговування релігійних громад (ремонт храмів, друк літератури релігійного змісту і т. д.);
- проведення агітаційної кампанії в середовищі селянства для «відмови приймати попа вдома»;
- підготовка і проведення «чистки» квартир від ікон, релігійної атрибутики та літератури;
- оголошення про початок «походу» проти традиційних релігійних звичаїв (випічка пасок, установлення ялинок, проведення вечірок, що пов'язані з релігійними святами тощо);
- оголошення релігійно-святкових днів робочими [208, с. 6].

Крім того, в доповіді Д. Ігнатюка містилася пропозиція зробити акцент на адміністративні методи впливу в антирелігійній роботі, а також на посиленні «практичної боротьби з релігією». Водночас цей доповідач вказував, що головним у пропагандистській антирелігійній роботі належало бути «пропаганді природознавства і суспільствознавства», що ґрунтувалися на формуванні «у робітничих мас матеріалістичного світогляду, спрямованого проти релігійної ідеології». Зазначимо, що такі погляди Д. Ігнатюка щодо функцій, методів і форм роботи осередків СВБ отримали

підтримку на її II Всесоюзному з'їзді 1929 р. З цього приводу ним неодноразово акцентувалося, що це не лише його особиста думка, але й позиція останнього розширеного пленуму СБУ і всіх українських безвірників [208, с. 8]. Ці викладки голови СБУ були результатом осмислення ним зрушень та суттєвих недоліків у діяльності її осередків, оприлюднених Д. Ігнатюком в газеті «Безвірник» ще 1926 р. під назвою «Антирелігійна пропаганда в Україні й спілка безвірників».

Вітчизняний дослідник взаємин більшовиків і Російської Православної Церкви в Україні впродовж 1920-х рр. В. Силантьєв акцентував на тому, що для проведення широкомасштабної антирелігійної пропаганди вкрай необхідною була наявність значної кількості літератури відповідного змісту. Варто зазначити, що впродовж 1917-1920 рр. на теренах України вона практично не видавалася, а надходила з РСФРР. Редакційним колегіям переважної більшості газет було поставлене завдання «розпочати в Україні найенергійнішу кампанію щодо знищення чорного фронту», тобто писати та публікувати статті, брошури, листівки і плакати, збирати і друкувати матеріали «про попівський обман» і «попівську контрреволюцію». Для того, щоб хоча б частково вирішити цю проблему, ЦК і агітпроп ЦК КП(б)У рекомендували губернським і повітовим видавництвам здійснити ретельний підбір антирелігійної та природничо-наукової літератури, що була на складах, і з неї укомплектувати бібліотечки «агітаторів-антирелігійників» [59, арк. 79; 408, с. 150].

Як вказує з цього приводу дослідник української діаспори Д. Андрієвський, для термінового виправлення ситуації у цій сфері в серпні 1921 р. ЦК РКП(б) рекомендував Агітпропу ЦК РКП(б) розробити «низку науково-популярних брошур, ... переглянути книги антирелігійного характеру, що вийшли друком, визначити, які з них необхідно перевидати, ... визначити нові теми і замовити написання нових брошур». Редакціям масових партійних видань рекомендувалося публікувати «...науково-

популярні фейлетони, що допоможуть менш розвинутим робітникам і селянам виробити нове ставлення до питань релігії та моралі» [260, с. 41].

В. Силантьєв також переконливо довів, що питання видання такої літератури, доступної і зрозумілої «як за мовою, так і за змістом», постійно перебувало на контролі партійних органів різних рівнів – від Секретаріату і Політбюро до Агітпропу ЦК КП(б)У й губернських комітетів партії. 1924 р. було заплановано видання серії науково-популярних брошур, цільовою аудиторією яких був «пропагандист-середняк», а також художньої літератури антирелігійного змісту. Водночас із цими заходами планувалася постановка спектаклів такого ж змісту в робочих клубах і сільських будинках. Крім того, передбачалося «проведення антирелігійної тенденції» в усіх виданнях, що стосувалися «природно-наукових і культурно-історичних проблем». Наприклад, в усіх журналах наполегливо рекомендувалося ввести рубрику «Релігія та наука», а в періодичній пресі систематично публікувати матеріали «про церковно-релігійний і сектантський рух», «про різні явища природи», пояснюючи їх з наукової точки зору, а також започаткувати видання нового антирелігійного журналу, призначеного для селянства [408, с. 150 – 151].

Загалом усю антирелігійну літературу, що видавалася (а пізніше неодноразово й перевидавалася) в УСРР умовно можна поділити на 5 основних груп, оскільки саме таку структуру літератури антирелігійного змісту запропонував відділ друку ЦК КП(б)У. Відповідно до цього поділу з'явилися:

- книги наукового змісту, що призначалися, здебільшого, для пропагандистів-антирелігійників та учнів радянських партійних шкіл;
- посібники для організованих груп «масового антирелігійника»;
- науково-популярна література природознавчого змісту; до цієї ж групи належала вся пропагандистська література сільськогосподарського спрямування;
- книги власне з методики проведення антирелігійної пропаганди;
- антирелігійні агітки [408, с. 151].

Внаслідок виконання цього розпорядження за доволі короткий час (із січня по вересень 1924 р.) Держвидавком УСРР було видано 24 книги і брошури, іншими видавництвами – ще понад 50 найменувань літератури антирелігійного змісту, а також було підготовлено до друку серію брошур «Природознавство в робітничому клубі». Отримала своє продовження ця робота і в подальшому. Так, упродовж 1925 – 1935 рр. у республіці видавався популярний і орієнтований на широке коло читачів науково-атеїстичний журнал «Безвірник», що виходив один раз кожні два тижні тиражем 25 тис. екземплярів. У ньому друкувалися праці відомих антирелігійників СРСР і УСРР, зокрема В. Фаворського, О. Ярославського, Б. Кандидова, І. Сухоплюєва, Ф. Олещука та ін. [292, с. 6]. Поряд із цим, упродовж короткого часу видавався журнал «Безбожник біля станка» накладом 15 тис. примірників. Уже згадуваний автор статті «Завдання антирелігійної пропаганди серед дітей» у газеті «Безвірник» за 1928 р. В. Щербаков писав, що на шпальтах друкованого органу Харківської і Київської організацій СБУ часто публікувалися статті про начебто «атеїстичні» погляди Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, М. Чернишевського, Ч. Дарвіна та ін. [226, с. 4 – 8].

З метою досягнення більшої доступності антирелігійної літератури, особливо селянам, Організаційним бюро ЦК КП(б)У у червні 1925 р. була прийнята постанова про збільшення накладів її видань українською й іншими національними мовами. Відтак, у планах усіх видавництв республіки, за винятком «Книгоспілки», на 1928 – 1929 рр. було передбачено видання понад 50 найменувань такої літератури українською мовою загальним тиражем 150 тис. примірників, а також близько 50 тис. примірників – німецькою, польською і навіть єврейською мовами [413, с. 153]. Зазначимо, що ці амбітні плани видання такої значної кількості літератури виконувалися вкрай напружено. Для цього була низка причин. По-перше, надзвичайно гострою була нестача кваліфікованих авторів-антирелігійників, здатних написати такі книги й брошури. Найкращим підтвердженням цього слугує той факт, що навіть значно пізніше, у першій половині 1936 р., понад 50% рукописів, що

тоді надійшли у видавництва, були відхилені через їхній вкрай низький науковий рівень. Саме тому впродовж багатьох років видавництва продовжували перевидавати раніше написані праці або перекладати і видавати роботи закордонних авторів.

По-друге, у той час видання кожної книги або брошури займало дуже багато часу і тривало, за приблизними оцінками, майже рік. Це також суттєво позначалося на результативності цього напрямку антирелігійної роботи. Саме тому з жовтня 1928 р. по березень 1929 р. було видано лише 10 брошур такого змісту. У квітні 1929 р. у видавництвах лежали рекомендовані до друку рукописи 15 антирелігійних брошур.

По-третє, деякі видавництва, посилаючись на очевидну відсутність рентабельності видань антирелігійного змісту, стали скорочувати їхні тиражі або зовсім виключати їх із планів видання. Як наслідок – навіть наявний попит на антирелігійну літературу не задовольнявся.

Зрештою, не менш складною була ситуація в УСРР із виданням журналів, у тому числі й антирелігійних. Наприклад, 1928 р. видавалося 11 журналів, а навесні 1929 р. – лише 2, та й ті у скороченому вигляді, кожен накладом лише в 2,5 тис. примірників. Унаслідок державного запиту зберегти і навіть збільшити наклад вдалося лише для загальнореспубліканського журналу «Безвірник»: з квітня 1928 р. по квітень 1929 р. його тираж збільшився з 6 до 17 тис. примірників. Проте цього було явно недостатньо, оскільки в журналі публікувалися методичні матеріали для слухачів і керівників гуртків СБУ, що користувалися попитом [408, с. 153].

Таким чином, впродовж 1920-х рр. керівництво УСРР реалізувало цілеспрямовану роботу з організації науково-атеїстичної пропаганди, що розглядалася як важлива частина комуністичного виховання. Тотальна атеїзація населення як один із інструментів витіснення релігійного й утвердження матеріалістичного світогляду містила в собі широке використання різних форм і засобів ідейного впливу на людей.

До них у першу чергу слід віднести боротьбу з «релігійними пережитками» у середовищі самих більшовиків. Їхня «ідейна чистка» відчутно посилилася після прийняття Пленумом ЦК РКП(б) постанови «З питання про порушення пункту 13 Програми і постановку антирелігійної пропаганди» від 9 серпня 1921 р., де заміна релігійного світобачення членів партії комуністичним світоглядом оголошувалася головною метою антирелігійної роботи.

Важливого значення радянські органи влади надавали роботі з витіснення релігійних свят та обрядів і заміні їх новими – радянськими. Так, однією з форм боротьби з релігійністю населення були так звані антивеликодні кампанії, зокрема антивеликодні карнавали, а також «комсомольське різдво». Однак їхня реалізація не дала очікуваних керівництвом результатів, оскільки вони не тільки не посприяли ослабленню, а навпаки – посилили вияви релігійності і навіть мали вплив на активізацію антирадянських настроїв.

З метою створення альтернативи релігійним святам влада проводила активну роботу із запровадження до повсякдення громадян нових, радянських свят. Абсолютна першість у радянському календарі належала Дню пролетарської революції, підготовка до якого здійснювалася партійними організаціями з особливою ретельністю. В Україні відзначали дні пам'яті К. Лібкнехта і Р. Люксембург, а також 2 вересня – День врожаю. Загалом усі радянські свята 1920 – 1930 рр. були, за рідкісним винятком, надзвичайно політизованими.

Крім того, багато уваги радянське керівництво приділяло боротьбі з релігійними обрядами – хрещенням немовлят, вінчанням, похованням небіжчиків тощо. Оскільки саме в них більшовики вбачали головну причину не лише збереження, але й посилення релігійності населення, тому вони обмежувалися, викривалися, компрометувалися, заборонялися, а згодом, що й стало пріоритетним, замінювалися радянськими.

Водночас у відповідності із задекларованим гаслом боротьби за створення нового – абсолютно безрелігійного та «революційного» – побуту в цей час проводилася широкомасштабна робота з перейменування населених пунктів, вулиць і площ, що у своїх назвах містили «релігійний ухил» або ж згадку про представників колишньої царської влади. У результаті цього з карти України зникли сотні топонімів, а натомість з'явилися нові на честь видатних діячів російського і міжнародного робітничого та комуністичного рухів.

Наприкінці 1920-х рр. ці відносно помірковані заходи переросли у «войовниче викриття» релігії та РПЦ. Ініційоване радянською владою постановля громадської організації під назвою «Спілка безвірників України» (1927 – 1929 рр.; з 1929 р. – Спілка войовничих безвірників України) започаткувало новий етап проведення антирелігійної пропаганди, що набув не стільки науково-атеїстичного, скільки антиклерикального характеру, поклавши початок утвердженню в країні вульгарного атеїзму. Його рисою був атеїстичний екстремізм, що тяжів до використання силових методів антирелігійної пропаганди.

Зрештою, варто визнати, що успіхи антирелігійної пропаганди впродовж 1920-1930 рр. справді були, однак очікуваних її ідеологами та організаторами результатів ця кампанія більшовицького політикуму не досягла, оскільки перетворити радянську Україну на тотально атеїстичну в той час, а саме такою була кінцева її мета, так і не вдалося.

Висновки до розділу IV

Після ухвалення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. боротьба з релігією і Церквою стала невід'ємною складовою державної політики. Впродовж 1920-х рр. на теренах радянської України активно насаджувалася атеїстична модель суспільства. Її деструктивні антирелігійні форми і методи впровадження призвели до руйнації національної духовно-культурної традиції. Усвідомлюючи небезпеку появи вакууму, що виникав на місці зруйнованого світосприйняття, радянська влада наповнювала його новим антирелігійним змістом.

Конкретні заходи, спрямовані на зменшення релігійності населення України, ініціювалися радянською владою в червні 1921 р. Перші інструкції з питань антирелігійної пропаганди були прийняті на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 р. Стратегічними завданнями антирелігійної пропаганди були: поширення політичних, філософських, наукових ідей, які б сприяли формуванню в народних мас матеріалістичного світогляду; спрямування агітаційно-пропагандистської роботи на боротьбу з релігійною ідеологією; розгортання рішучого наступу марксистсько-ленінської теорії на утвердження діалектично-матеріалістичного світогляду з одночасним застосуванням адміністративних і судових репресій проти так званої «церковної контрреволюції».

Як керівний центр з антирелігійної пропаганди в Україні 4 липня 1922 р. була створена Всеукраїнська антирелігійна комісія, якій належало «здійснювати розвал церкви за класовою, національною і територіальною ознаками». На її засіданнях обговорювалися найважливіші питання антирелігійної роботи, готувалися матеріали до з'їздів, пленумів, розроблялися плани заходів пропагандистського характеру, приймалися рішення щодо застосування репресивних заходів тощо. Вона взаємодіяла з державними і карними органами. Таким чином, починаючи з 1922 р.,

релігійні об'єднання в Україні опинилися під пильним наглядом і жорстким контролем вищого партійного керівництва.

Головними соціальними групами, на які розраховувалася антирелігійна пропаганда, були робітники промислових центрів, селянство та молодь. Засоби її реалізації в їхньому середовищі не були ідентичними. Оскільки селянство вважалося головним носієм релігійної ідеології, то в сільській місцевості вона здійснювалася переважно як загальнопросвітня природничо-наукова робота. Вона спочатку готувала мешканців сільських місцевостей до антирелігійної пропаганди «по суті», і лише після цього відбувався перехід до безпосередньої антирелігійної пропаганди (ставилися питання про існування Бога і тому подібне). Робітників більшовики вважали більш «підготовленим» до сприйняття матеріалістичної ідеології. Саме тому агітатори-пропагандисти під час відповідних заходів відразу переходили до порушення питань про існування Бога, релігії, а також їхнього активного залучення до державної кампанії із закриття храмів. Зрештою, виняткового значення надавалося питанню атеїстичного виховання молоді.

Найбільш поширеними формами антирелігійної пропаганди на початку були: кампанії пропагандистського характеру; семінари; дискусії з віруючими на релігійні теми (так звані «антирелігійні диспути»); антирелігійні гуртки, гуртки політичної грамотності та самоосвіти, невід'ємною складовою діяльності яких були підготовка і виголошення доповідей антирелігійного змісту; забезпечення друкованою продукцією (брошури, плакати, листівки тощо); заходи, спрямовані на викриття «чудес» і використання матеріалів про них як у пресі, так і в усній агітації; організація та проведення антирелігійних виставок, а також комплектування музеїв історії релігії; постановка вистав антирелігійного змісту в театрах та ін.

Впродовж 1920-х рр. тотальна атеїзація населення як один із інструментів витіснення релігійного й утвердження матеріалістичного світогляду містила в собі широке використання різних форм і засобів ідейного впливу на людей. До них у першу чергу слід віднести боротьбу з

«релігійними пережитками» у середовищі самих більшовиків. Водночас важливого значення радянські органи влади надавали роботі з витіснення релігійних свят та обрядів і заміні їх новими – радянськими. Крім того, багато уваги радянське керівництво приділяло боротьбі з релігійними обрядами – хрещенням немовлят, вінчанням, похованням небіжчиків тощо. Оскільки саме в них більшовики вбачали головну причину не лише збереження, але й посилення релігійності населення, тому вони обмежувалися, викривалися, компрометувалися, заборонялися, а згодом, що й стало пріоритетним, замінювалися радянськими.

Наприкінці 1920-х рр. ці відносно помірковані заходи переросли у «войовниче викриття» релігії та РПЦ. Ініційоване радянською владою постановля громадської організації під назвою «Спілка безвірників України» (1927 – 1929 рр.; з 1929 р. – Спілка войовничих безвірників України) започаткувало новий етап проведення антирелігійної пропаганди, що набув не стільки науково-атеїстичного, скільки антиклерикального характеру, поклавши початок утвердженню в країні вульгарного атеїзму. Його рисою був атеїстичний екстремізм, що тяжів до використання силових методів антирелігійної пропаганди.

Аналіз документів того часу дозволяє констатувати прорахунки під час розгортання антирелігійної пропаганди. Її були притаманні забюрократизованість, формалізм і кампанійщина. Її войовнича риторика викликала несприйняття у більшій частини населення та призводила до зміцнення релігійних переконань у нього. Зрештою, варто визнати, що успіхи антирелігійної пропаганди впродовж 1920 – 1930 рр. справді були, однак очікуваних її ідеологами та організаторами результатів ця кампанія більшовицького політикуму не досягла, оскільки перетворити радянську Україну на тотально атеїстичну в той час, а саме такою була кінцева її мета, так і не вдалося.

ВИСНОВКИ

Підсумки наукового дослідження проблеми зводяться до таких основних тверджень та висновків.

Доктринальні засади радянської моделі державно-церковних відносин ґрунтувалися на марксистському вченні про релігію. Відтак, в її основу було покладене тотальне витіснення Церкви з усіх сфер суспільного життя. Унаслідок цього відбулися кардинальні трансформації політико-правового становища Російської Православної Церкви.

Платформою реалізації радянської моделі державно-церковних відносин в Україні став декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. Цей документ формально не забороняв релігійний світогляд, але заклав підвалини для наступної ліквідації Церкви як інституції. Водночас скасування абсолютної більшості навчально-виховних закладів духовного відомства, заборона викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних і приватних учбових установах, конфіскація та націоналізація церковного рухомого і нерухомого майна, а також створення низки державних органів, на які було покладено повноваження у сфері церковної політики призвели до кардинальної перебудови принципів взаємин у площині «держава – церква».

Уже в перші роки утвердження радянської влади в Україні відбулося становлення керівних структур, які здійснювали визначені партією і урядом директиви, в тому числі й щодо релігії і Церкви. Фактично і партійний, і державний апарати Української СРР були тоді позбавлені самостійності у вирішенні будь-яких питань у цій царині. Принципові ухвали державної антицерковної політики приймали першочергово ЦК РКП(б) (згодом – ВКП(б)) і його структурні підрозділи (Політбюро, Оргбюро, Секретаріат), а, відтак, суголосні з ними рішення ухвалювалися й на республіканському рівні.

Реалізація основних заходів радянської влади щодо відокремлення Церкви від держави в Україні, на відміну від РСФРР, розпочалося пізніше. Так, у Росії постановою РНК уже 8 травня 1918 р. було створено VIII Ліквідаційний з відокремлення Церкви від держави (згодом V) відділ НКЮ на чолі з П. Красіковим, а в УСРР до кінця травня 1921 р. у системі центральних виконавчих органів влади не існувало окремої відповідної управлінської структури. Зрештою, офіційне рішення про утворення відділу з відокремлення Церкви від держави в Україні було прийняте через 3 роки.

Утворення VIII Ліквідаційного відділу НКЮ започаткувало розгортання системи державно-політичного регулювання релігійного життя в Україні. Водночас реорганізація місцевих відділів юстиції призвела до передачі функцій цього відділу до НКВС, що свідчило про поглиблення тоталітарного характеру влади в країні. Так вибудовувалась уніфікована система, в якій стрижневу роль в антирелігійній діяльності влади відігравала таємна відповідна комісія при ЦК РКП(б), а ДПУ забезпечувало реалізацію її рішень.

Уже на початковому етапі формування радянського законодавства в царині релігії і Церкви юридично була закріплена дискримінація релігійних громад. Вони були позбавлені прав власності та статусу юридичної особи й підпадали під загальне положення про приватні товариства і спілки. Їхня діяльність суворо регламентувалася владними приписами.

На зламі 1920-1930-х рр. влада почала все активніше використовувати адміністративний тиск і репресивно-каральні методи щодо духовенства. Обмеження політичних прав і свобод, утиски економічного характеру, гоніння та переслідування, а отже, потреба забезпечення фізичного виживання змушували частину кліру зрікатися духовного сану.

Російська Православна Церква, виступивши ініціатором створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим, засвідчила свою вірність традиції благодійності. На заваді цій праці православного кліру та мирян став

більшовицький режим, який безцеремонно заборонив її, а також звинуватив Церкву в антинародності та контрреволюційності.

Радянське керівництво використало голод 1921 – 1923 рр. для дискредитації Російської Православної Церкви, зокрема нищення її матеріальної опори, культурно-мистецьких надбань, ідейно-морального впливу на населення.

Акція з вилучення церковних цінностей не спричинила масштабних суспільних ексцесів через те, що населення було фізично та духовно-морально знесилене та упокорене як унаслідок Першої світової (1914 – 1918 рр.), так і громадянської (1917 – 1921 рр.) воєн, а також голоду 1921 – 1923 рр. Саме тому вияв прав опору православного кліру та мирян у своїй масі були пасивними. Це були заяви, протести, прохання до різних радянських установ та осіб про припинення конфіскацій сакральних предметів, можливість їх заміни грішми чи продовольством та навіть про необхідність повернення вже конфіскованих речей, більшість яких, зрештою, ігнорувалася. Водночас окремі вияви активних протестів (конфлікти з членами комісій, їх побиття тощо) мали спорадичний характер, вони оперативно жорстко каралися як контрреволюційні.

Хоча українська інтелігенція загалом підтримала вилучення церковних цінностей з метою їх продажу за кордон для закупівлі продовольства для голодуючих, але саме окремі її осередки, зокрема ВУАН, зробили посильний внесок у те, щоб урятувати хоча б частину видатних пам'яток сакрального мистецтва від знищення.

Упродовж 1920-х рр. на теренах радянської України активно насаджувалася атеїстична модель суспільства. Її деструктивні антирелігійні форми і методи впровадження призвели до руйнації національної духовно-культурної традиції. Усвідомлюючи небезпеку появи вакууму, що виникав на місці зруйнованого світосприйняття, радянська влада наповнювала його новим антирелігійним змістом.

Конкретні заходи, спрямовані на зменшення релігійності населення України, ініціювалися радянською владою в червні 1921 р. Перші інструкції з питань антирелігійної пропаганди були прийняті на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 р. Як керівний центр з антирелігійної пропаганди в Україні 4 липня 1922 р. була створена Всеукраїнська антирелігійна комісія, якій належало «здійснювати розвал церкви за класовою, національною і територіальною ознаками». На її засіданнях розроблялися найважливіші питання антирелігійної роботи, обговорювалися проекти директив, готувалися матеріали до з'їздів, пленумів, плани заходів пропагандистського характеру, ухвалювалися рішення щодо застосування репресивних заходів тощо. Вона взаємодіяла з державними і карними органами. Таким чином, починаючи з 1922 р., релігійні об'єднання в Україні опинилися під пильним наглядом і жорстким контролем вищого партійного керівництва.

Головними соціальними групами, на які розраховувалася антирелігійна пропаганда, були робітники промислових центрів, селянство та молодь. Засоби її реалізації в їхньому середовищі не були ідентичними. Оскільки селянство вважалося головним носієм релігійної ідеології, то в сільській місцевості вона здійснювалася переважно як загальнопросвітня природничо-наукова робота. Вона спочатку готувала мешканців сільських місцевостей до антирелігійної пропаганди «по суті», і лише після цього відбувався перехід до безпосередньої антирелігійної пропаганди (ставилися питання про існування Бога і тому подібне). Робітників більшовики вважали більш «підготовленим» до сприйняття матеріалістичної ідеології. Саме тому агітатори-пропагандисти під час відповідних заходів відразу переходили до порушення питань про існування Бога, релігії, а також їхнього активного залучення до державної кампанії по закриттю храмів. Зрештою, виняткового значення надавалося питанням атеїстичного виховання молоді.

Найбільш поширеними формами антирелігійної пропаганди на початку були: кампанії пропагандистського характеру; семінари; дискусії з віруючими на релігійні теми (так звані «антирелігійні диспути»);

антирелігійні гуртки, гуртки політичної грамотності та самоосвіти, невід'ємною складовою діяльності яких були підготовка і виголошення доповідей антирелігійного змісту; забезпечення друкованою продукцією (брошури, плакати, листівки тощо); заходи, спрямовані на викриття «чудес» і використання матеріалів про них як у пресі, так і в усній агітації; організація та проведення антирелігійних виставок, а також комплектування музеїв історії релігії; постановка вистав антирелігійного змісту в театрах та ін.

Упродовж 1920-х рр. тотальна атеїзація населення як один із інструментів витіснення релігійного й утвердження матеріалістичного світогляду містила в собі широке використання різних форм і засобів ідейного впливу на людей.

До них у першу чергу слід віднести боротьбу з «релігійними пережитками» у середовищі самих більшовиків. Водночас важливого значення радянські органи влади надавали роботі з витіснення релігійних свят та обрядів і заміні їх новими – радянськими. Крім того, багато уваги радянське керівництво приділяло боротьбі з релігійними обрядами – хрещенням немовлят, вінчанням, похованням небіжчиків тощо. Оскільки саме в них більшовики вбачали головну причину не лише збереження, але й посилення релігійності населення, тому вони обмежувалися, викривалися, компрометувалися, заборонялися, а згодом, що й стало пріоритетним, замінювалися радянськими.

Наприкінці 1920-х рр. ці відносно помірковані заходи переросли у «войовниче викриття» релігії та Російської Православної Церкви. Ініційоване радянською владою постання громадської організації під назвою «Спілка безвірників України» (1927 – 1929 рр.; з 1929 р. – Спілка войовничих безвірників України) започаткувало новий етап проведення антирелігійної пропаганди, що набув не стільки науково-атеїстичного, скільки антиклерикального характеру, поклавши початок утвердженню в країні вульгарного атеїзму. Його рисою був атеїстичний екстремізм, що тяжів до використання силових методів антирелігійної пропаганди.

Аналіз документів того часу дозволяє констатувати прорахунки під час розгортання антирелігійної пропаганди. Їй були притаманні забюрократизованість, формалізм і кампанійщина. Її войовнича риторика викликала несприйняття в більшій частині населення та призводила до зміцнення релігійних переконань у нього. Зрештою варто визнати, що досягнення антирелігійної пропаганди впродовж 1920 – 1930 рр. справді були, однак очікуваних її ідеологами та організаторами результатів ця кампанія більшовицького політикуму не досягла, оскільки перетворити в той час радянську Україну на тотально атеїстичну, а саме такою була кінцева її мета, так і не вдалося. Однак вона, безумовно, суттєво ускладнила відносини між радянською владою та Російською Православною Церквою в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

**Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України, м. Київ
(ЦДАВО України)**

**Фонд 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів /Харків, Київ/
Опис 2 (Т.1 за 1921 – 1924 рр., Т. 2 за 1925 р.)**

1. Спр. 353 (13 июня 1921 г.). Об использовании зданий церковей для публичных собраний, митингов, концертов. Циркуляр НКВД, Наркомюста, Наркомпросва, утвержденный на заседании ВУЦВК 13.06.1921 года. – Арк. 198 – 200.
2. Спр. 385 (апрель 1921 г.). О точном исполнении декретов, положений и инструкций об отделении церкви от государства. Циркуляр ВУЦВКа. – 46 арк.
3. Спр. 522 (19.04.1922 г.). О порядке изъятия церковных и монастырских ценностей. Инструкция ВУЦИКа п/отделам. – Арк. 15.
4. Спр. 522 (19.04.1922 г.). Постановление ВУЦИКа о дополнении к инструкции по изъятию церковных ценностей для помощи голодающим. – Арк. 6 – 7.
5. Спр. 530 (июнь 1922 г.). Сводка центральной Комиссии по изъятию церковных ценностей о количестве изъятых ценностей по губерниям Украины на 24.06.1922 г. – Арк. 31 – 33.
6. Спр. 582 (1922 г.). Постановление ВУЦИКа о передаче отдела по отделению церкви от государства и его местных органов из Наркомюста в Наркомвнудел. – Арк. 5.

7. Спр. 942 (08.12.1923 г.). О мерах борьбы с религиозными предрассудками. Циркуляр ВЦКНС при ВУЦИКе губкомнезамам. – 456 арк.
8. Спр. 951 (9 ноября 1923 г. – 31 декабря 1924 г.). Переписка с НКВД УССР, прокурором УССР и губисполкомами о рассмотрении ходатайств религиозных общин о передаче в их пользование церквей и синагог. – 324 арк.
9. Спр. 1388 (04.12.1923 г. – 07.01.1924 г.). Письмо Всероссийского ЦИКа ВУЦИКу и циркуляр Наркомата внутренних дел УССР губернским отделам управления о предоставлении гражданам права совершать религиозные отправления и присутствовать на них. – 294 арк.
10. Спр. 1572 (14.08.1924 г.). Циркулярное письмо ВУЦИКа всем губисполкомам о порядке закрытия храмов и молитвенных домов всех культов. – Арк. 108 – 108 зв.
11. Спр. 2230 (05.09.1924 г.). О сокращении особых дней отдыха /религиозных праздников/ до 8. Протокольное постановление ЦИК СССР. – Арк. 41 – 45 зв.
12. Спр. 2630. (август 1925 г.) Об использовании ценностей, найденных в Киево-Печерской Лавре, для помощи голодающим. Письмо ВУЦИКа Комиссии по антирелигиозным делам. – Арк. 72.

Опис 5 за 1929 р.

13. Спр. 27 (14.03.1929 г.– 16.12.1929 г.). О закрытии церквей, синагог и костёлов. Протокольное постановление ВУЦИКа. – Арк. 74 – 74 зв.
14. Спр. 62 (20.10.1930 г.). О реорганизации работы союза «Войовничий безвірник» и его местных организаций в связи с ликвидацией округов. Докладная записка Центрального совета вышеуказанного союза. – Арк. 83 – 86.

15. Спр. 93 (23.08.1930 г.). О порядке ликвидации окружных советов воинствующих безбожников. Письмо Центрального Совета воинствующих безбожников. – Арк. 31 – 32.

Опис 6 за 1930 р.

16. Спр. 10 (1930 р.). Витяги з протоколів засідань Секретаріату ВУЦВКу про закриття церков і молитовень. – 95 арк.
17. Спр. 210 (1930 р.). Листування з інспектурою культів при НКВС УСРР і релігійними громадами про закриття церков і передачу їх приміщень під культурні установи. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу. – 430 арк.
18. Спр. 214 (1930 р. – 1932 р.). Листування з рай- та міськвиконкомами про реєстрацію статутів релігійних громад і по розгляду заяв віруючих. – 146 арк.
19. Спр. 216 (1930 – 1932 рр.). Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків, реєстрацію статутів релігійних громад та розгляд заяв служителів культу і віруючих. – 190 арк.

Опис 7 за 1931 р.

20. Спр. 172 (04.05.1931 – 28.12.1932 рр.). Листування з райвиконкомами по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу та віруючих на дії місцевих органів влади. – 298 арк.
21. Спр. 173 (05.01. – 29.12.1931 р.). Листування з адмінвідділами виконкомів та райміліції про вилучення та реалізацію культмайна закритих молитовних будинків. – 85 арк.
22. Спр. 178 (12.07. – 16.11.1931 р.). Листування з адмінвідділами виконкомів та міліції про реєстрацію статутів релігійних громад, дозвіл виконувати релігійні обряди. – 111 арк.

23. Спр. 181 (12.02.1931 – 02.11.1932 рр.). Листування з райвиконкомом про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад і обкладання податком служителів культу. – 68 арк.
24. Спр. 252 (1929 р.). Про закриття церков, синагог і соборів в містах і селах УСРР. – [к-ть арк. не вказано].

Опис 8 за 1932 р.

25. Спр. 50 (1932 р.). Інструкція про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та обліку складу громадян, служителів церкви. – Арк. 97 – 112.
26. Спр.118 (червень 1932 р.). Інструкція про порядок оподаткування релігійних громад та служителів культу. – Арк. 22 – 39.
27. Спр. 131 (1932 р.). Справи про закриття церков, костьолів, синагог, молитовень і використання приміщень для культурно-освітніх установ. – 27 арк.

Фонд 2. Рада Народних Комісарів Української РСР

Опис 1 за 1918 – 1920 рр.

28. Спр. 13 (1919 г.). Декрет Временного рабоче-крестьянского правительства Украины «Об отделении церкви от государства и школы от церкви», подписанный т. Артёмом. Оригинал. – Арк. 64–64 зв.
29. Спр. 14 (18.01.1919 р.). «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Декрет Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України від 18 січня 1919 року. Копія. – Арк. 49–49 зв.
30. Спр. 578 (3.08.1920 г.). Постановление СНК УССР в дополнение декрета Рабоче-Крестьянского Правительства УССР от 22 января 1919 г. об отделении церкви от государства и школы от церкви. Оригинал. – 169 арк.

Опис 2 за 1921 – 1923 рр.

31. Спр. 465 (16.05. – 01.06.1922 р.). Зведення Центральної Комісії по вилученню церковних цінностей про вилучення цінностей по губерніях України. – 6 арк.

Фонд 5. Народный комиссариат Внутренних дел УССР, г. Харьков**Опис 2 за 1924 – 1926 рр.**

32. Спр. 190 (25.09.1924 г.; 29.09.1925 г.). Циркуляры Наркомвнуделов РСФСР и УССР, переписка с админотделами губисполкомов о регистрации религиозных общин и служителей культа, их регистрационные карточки. – 294 арк.
33. Спр. 213 (июнь 1924 г. – август 1925 г.). Статистические сведения о количестве религиозных общин, монастырей, составе духовенства, закрытии церквей, синагог, молитвенных домов и др. на Украине. – 165 арк.
34. Спр. 250 (4.02.1924 г. – 28.08.1924 г.). Переписка с админотделами окрисполкомов о закрытии монастырей, церквей и других молитвенных домов. – 350 арк.
35. Спр. 252 (20.04.1924 г. – 16.01.1929 г.) Сведения, списки и заявления священнослужителей, отрекшихся от сана и служения церкви. – 219 арк.
36. Спр. 945 (11.09.1925 г. – 27.11.1926 г.). Циркуляры Наркомвнудела УССР и переписка об учёте религиозных общин и служителей культа. – 53 арк.
37. Спр. 947 (9.11.1925 г. – 06.10.1928 г.). Циркуляры Наркомвнудела УССР и переписка о передаче государственным органам имущества закрытых церквей, состоящих из меди, серебра и др. цветных металлов. – 76 арк.
38. Спр. 968 (1.01.1925 г.). Ведомость о количестве православных церквей и молитвенных домов и о числе служителей культа, состоявших на службе у религиозных общин и отказавшихся от неё на Украине на 1 января 1925 г. – 27 арк.

Опис 3 за 1927 – 1930 рр.

39. Спр. 261 (1.09.1927 г. – 31.12.1927 г.). Циркуляры Наркомвнудела УССР о приостановлении регистрации религиозных общин, не имеющих молитвенных зданий. – 2 арк.
40. Спр. 266. (29.06.1927 г. – 15.12.1929 г.). Переписка с админотделами окрисполкомов о строительстве и ремонте церквей. – 94 арк.
41. Спр. 311 (22.10.1929 г. – 31.03.1930 г.). Статистические сведения по учёту религиозных общин, молитвенных домов и служителей культа по округам. – 3 арк.
42. Спр. 399 (1927 г.). Статистические сведения о количестве служителей религиозного культа и отказавшихся то религиозного сана за 1924/25 – 1926/27 гг. – 10 арк.
43. Спр. 1054 (28.01.1928 г. – 12.10.1929 г.). Циркуляры Наркомвнудела УССР о порядке регистрации религиозных общин, учёте монастырей. – 12 арк.
44. Спр. 1173 (27.03.1928 г. – 31.05.1928 г.). Обязательные постановления и циркуляры по учёту служителей религиозного культа. – 72 арк.
45. Спр. 1174 (декабрь 1928 г.). Регистрационные карточки служителей религиозного культа и их заявления об отказе от духовного сана. – 26 арк.
46. Спр. 1629 (15.01.1929 г. – 1.01.1930 г.). Переписка с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений религиозных общин о закрытии молитвенных домов. – 242 арк.
47. Спр. 1646 (21.01.1929 г. – 1.10.1929 г.). Переписка с админотделами окрисполкомов об учёте служителей культа, отрекшихся от религиозного сана. – 8 арк.
48. Спр. 1648 (22.10.1929 г. – 31.03.1930 г.). Статистические сведения по учёту религиозных общин, молитвенных домов и служителей культа по округам. – 79 арк.

49.Спр. 1650 (январь 1929 г. – январь 1930 г.). Списки религиозных общин по округам УССР. – 217 арк.

Фонд 6. Головне Управління Міліції УСРР /м. Харків/

Опис 1 за 1919 – 1933 рр.

50. Спр. 1427 (10 – 15 травня 1922 р.). Документи про вилучення церковних цінностей на користь держави /протокол, акт, список/. – 8 арк.

Фонд Р-166. Народний Комісаріат Освіти УСРР /НКО УССР/

Опис 2 за 1921 – 1922 рр.

51.Спр. 863 (2.01.1922 р. – 28.12.1922 р.). Циркуляри ЦК РКП(б) про роботу агітпунктів, покращення антирелігійної роботи серед мас та листування з Наркомосом РСФСР про роботу пересувних агітаційних груп, комплектування бібліотек України, призначення термінів скликання всеросійських бібліотечного з'їзду, з'їзду завідуючих губвідділами народної освіти та з інших питань роботи наркоматів. – 76 арк.

52.Спр. 987 (23.01.1922 р. – 27.01.1922 р.). Циркуляри Наркомосу УСРР про заборону служителям культу працювати в освітніх установах та про порядок звітності установ системи Наркомосу УСРР. – 39 арк.

Опис 10 за 1931 – 1932 рр.

53. Спр. 378 (16.05.1931 р.). Повідомлення сектору масової комосвіти про проведення антирелігійної роботи серед населення та програма курсу з теорії і практики дошкільної роботи. – 10 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ
(ЦДАГО України)**

Фонд 1. Центральний комітет Компартії України

**Опис 6. Особливий сектор (протокольна частина) – Протоколи засідань
Політбюро ЦК компартії України 1919-1967 рр.**

54. Спр. 44. Матеріали к протоколам №№102-109, 111, 112, 114, 115, 118-120; 2-7, 9-12, 14-15 засідань Політбюро ЦК КП(б) України 05.01.1923 – 13.07.1923 г. – 218 арк.

Опис 7. Протоколи засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них. 1919-1938 рр.

55. Спр. 125. Матеріали к протоколам №№ 113-116 засідань Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У 12.06.1929 – 04.07.1929 г. – 267 арк.

Опис 16. Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК Компартії України і матеріали до них. «Окрема папка». 1923-1990 рр.

56. Спр. 2. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про мирні переговори та лінію кордону з Румунією; галицьке питання; УКП; колишніх меншовиків; фінансову допомогу колишній УСДП; приведення до виконання вищої міри покарання; Ревраду Українського військового округу; створення АМСРР; антирелігійну роботу; з питань Уповнаркомзаксправ тощо («Окрема папка» до протоколів засідань ПБ: № 50а п. 1; № 52 п. 13; № 57 п. 1, 10; № 59 п. 15; № 60 п. 17; № 62 п. 6; № 65 п. 1; № 66 п. 1; № 68 п. 10; б/н; № 70 п. 16; № 72 п. 11, 12; № 76 п. 5; № 1 п. 1; № 5 п. 11; № 8 пп. 5, 8; № 10 п. 8; № 12 п. 14; № 13 п. 8; № 14 пп. 1, 11; № 15 п. 1; № 18 п. 10; № 19 пп. 1, 2; № 21 пп. 2, 3, 23; № 22 п. 1; № 23 пп. 1, 3, 19; № 24 п. 2; № 26 пп. 1, 2, 11, 16; № 27 п. 2; № 28 п. 12; № 29 пп. 5, 7; № 30 п. 2; № 31 пп. 7, 8; № 33 п. 6; № 35 пп. 1, 10, 11, 3, 17; № 36 п. 6; № 37 пп. 4-6; № 40 п. 1) та матеріали до них 15.01.1924-15.12.1924. – 145 + 3 арк.

57. Спр. 13. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан Червоної Армії та підготовку до оборони»; політичне становище України; КПЗУ; Румунську компартію; Молдавський обком КП(б)У; план хлібозаготівель та його забезпечення; питання Уповноваженого Наркомзаксправ, комісії з політ справ та комісії з районування; справи Риппа, Донвугілля, Маріупольську; боротьбу з опозицією; передачу

архіву «ЗАКОРДОТА» в Архів Революції тощо («Окрема папка» до протоколів засідань ПБ: № 29 пп. 1, 2, 5; № 30 пп. 17, 18; № 31 п. 25; № 33 п. 7; № 34 п. 10; № 36 п. 19; № 41 п. 11; № 42 пп. 9-11; № 45 пп. 6, 7; № 46 п. 14; № 48 п. 11; № 49 п. 11; № 50 п. 9; № 51 пп. 6, 7, 11-13; № 53 п. 12; № 56 п. 1) та матеріали до них (У справі є протоколи №№ 33а, 35а закритих засідань ПБ ЦК КП(б)У) 01.06.1928-04.12.1928. – 98 + 2 арк.

Опис 20. Документи відділів ЦК КП(б)У. 1918-1941 рр.

58. Спр. 748. Циркуляри, інструкції, директиви ЦК РКП (б) і ЦК КП(б)У о празднованні 4-й годовщини Октябрьской революції, партпросвещенні і роботі середі нацменшинств, красноармейцев, антирелигиозной пропаганді, виконанні партійних порученій, боротьбі с голодом, проведенні Всеросійської переписи і др. вопросам. Список важнейших циркуляров и инструктивных писем Агитпропа ЦК КП(б)У 10.01.1921 – 31.12.1921. – 244 арк.
59. Спр. 749. Положения, тезисы Агитпропа ЦК КП(б)У для агитаторов и прессы о политико-просветительной, внутрипартийной и экономической политике, агитбазах, антирелигиозной пропаганді, роботі советских, партійних, кооперативних і частных издательств, едином плане распределения печатних изданий, проведенні недели укрепления ячеек после чистки партии, продналоге, боротьбі с бандитизмом, празднованні дня 1-го Мая, помощи Донбассу, соцобеспеченні і др. вопросам 02.01.1921 – 19.11.1921. – 116 арк.
60. Спр. 995. Циркуляр ЦК КП(б)У об изъятии церковных ценностей. Протоколы заседаний, сводки, телеграммы, письма Центральной комиссии по изъятии церковных ценностей при ВУЦИКе 20.04.1922 – 19.09.1922. – 42 арк.
61. Спр. 1304. Информационные сводки Государственного Политического Управления о политическом и экономическом положении Украины и Крыма 01.01.1922 – 21.01.1922. – 84 арк.

62. Спр. 1450. Циркулярные письма, директивы, тезисы ЦК РКП (б), ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде и изъятии церковных ценностей. Доклады, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, губкомов партии о проведенной работе по антирелигиозной пропаганде. Материалы выставки «Религия или наука» и о работе антирелигиозных кружков 02.01.1922 – 18.06.1922. – 127 арк.
63. Спр. 1573. Постановление ВУЦИКа, инструкции, циркуляры Центрального рабочего комитета помощи голодающим при Южбюро ВЦСПС, советских органов об организации работы по борьбе с голодом, изъятии церковных ценностей в помощь голодающим, проведении недели помощи голодающим детям, о состоянии работы среди женщин, план работы профессиональной секции при делегатском собрании женщин, участии железнодорожного пролетариата в осуществлении государственной охраны материнства и детства, организации яслей в деревнях и другим вопросам 22.01.1922 – 20.12.1922. – 58 арк.
64. Спр. 1662. Справка о деятельности Украинской партийной организации, состоянии промышленности, сельского хозяйства, внешней торговли, выполнении налоговых заданий по губерниям, перемещении партийных работников 1921 – 1922 гг., антисоветской деятельности Петрушевича, Петлюры, генерала Шаповалова, военного аташе в Москве Щепковского и др. вопросам /автор не указан/ 1923 г. – 55 арк.
65. Спр. 1772. Протоколы заседаний и совещаний антирелигиозных комиссий при ЦК КП(б)У, Агитпропах Волынского и Одесского губкомов партии, антирелигиозного семинара при Полтавском партийном клубе. Тезисы, директивы, доклады обзоры ЦК КП(б)У, окружкомов партии о положении церкви на Украине, деятельности окрликвидкомов, религиозном и сектантском движении, добровольном снятии сана и др. вопросам. Характеристика членов Украинского синода, избранных собором епископов. 27.03.1923 – 18.12.1923. – 121 арк.

66. Спр. 1796. Циркуляри ЦК РКП(б), ЦКК РКП(б) о работе производственных совещаний и производственных конференций, приеме крестьян в партию, развитии жилищной кооперации, перевыборах делегатов, оказании медицинской помощи застрахованным, другим организационно-партийным и агитационно-пропагандистским вопросам. 09.01.1924 – 30.12.1924. – 72 арк.
67. Спр. 2006. Циркулярные и директивные письма ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, протоколы заседаний антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)У, совещания при Агитпропе ЦК, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. Докладные записки, справки Агитпропа ЦК КП(б)У, окружкомов партии о состоянии религиозных движений в республике и формах борьбы с ним. 02.01.1924 – 24.12.1924. – 205 арк.
68. Спр. 2318. Докладные записки, справки Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о выступлении церковников в г. Сталино, религиозных группировках за границей, совещании Украинской автокефальной православной церкви и другим вопросам. Письмо Всеукраинского православного церковного совета в ЦК КП(б)У с просьбой поместить в газете «Коммунист» опротестование на статью «Контрреволюция под церковным флагом». 01.1926 – 22.10.1926. – 69 арк.
69. Спр. 2994. Доклады, справки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с преступностью, положении на Южной железной дороге, настроении рабочих в связи с перезаключением колдоговоров, состоянии рабочей кооперации, закрытии церквей и другим вопросам. Докладная записка подкомиссии помощи городской бедноте в ЦК КП(б)У о положении городской и местечковой бедноты Украины. 02.03.1929 – 27.12.1929. – 207 арк.

Фонд 263. Колекція позасудових справ реабілітованих.

Опис 1.

70. Д. 58803 ФП. Дело по обвинению Предтечевского Иоана Васильевича. – 36 л.
71. Д. 59163 ФП. Дело по обвинению Линчевского А. К. – 67 л.
72. Д. 59164 ФП. Дело по обвинению Вельмина В. П. – 47 л.
73. Д. 59732 ФП. Дело по обвинению Коробенко К. А. – 57 л.
74. Д. 60709 ФП. Дело по обвинению Чекановского А. И. – 102 л.

Державний архів Вінницької області

(ДАВО)

**Фонд Ф. Р-595. Вінницький окружний виконавчий комітет ради
робітничих, селянських та червоноармійських депутатів**

Опис 9.

75. Спр. 5. Протоколы заседаний комфракций Винницкого окрисполкома. 22 сентября 1924 г. – 2 июля 1925 г. – 132 л.

Опис 11.

76. Спр. 1. Протоколы губернского и окружного военных совещаний; политдоносения и сводки о борьбе с бандитизмом, план борьбы с бандитизмом; списки начальников раймилиции Винницкого округа. 10 апреля 1923 г. – 29 ноября 1923 г. – 144 л.

**Фонд Ф. Р-835. Ямпільський повітовий виконавчий комітет рад
робітничих, селянських та червоноармійських депутатів**

Опис 1. 1919-1923 рр.

77. Спр. 234. Переписка с губисполкомом о порядке выполнения трудовинности, наложении дисциплинарных взысканий, работе органов юстиции и др. 6 января 1922 года – 3 января 1923 г. – 564 л.

**Фонд Ф. Р-925. Подільський губернський виконавчий комітет ради
робітничих, селянських та червоноармійських депутатів**

Опис 1.

78. Спр. 181. Приказы, постановления губисполкома. 2 января – 23 декабря 1923 г. – 103 л.
79. Спр. 200. Протоколы заседаний президиума губисполкома, губвоенсовещания. 20 июня – 29 декабря 1921 г. – 46 л.
80. Спр. 202. Протоколы заседаний президиума губисполкома, Могилев - Подольского уисполкома, Ольгопольской уездной налоговой тройки. 9 мая – 15 декабря 1922 г. – 71 л.
81. Спр. 204. Протоколы заседаний секцій сельсовета с. Рахновка. 4 сентября – 10 декабря 1923 г. – 23 л.

Опис 2.

82. Спр. 9. Протоколы заседаний губернской комиссии помощи голодающим. 5 января – 21 декабря 1921 г. – 52 л.
83. Спр. 40. Отчеты и сводки губернской и уездной комиссии помощи голодающим 24 сентября 1921 г. – 24 марта 1922 г. – 337 л.
84. Спр. 48. Приказы, сводки, доклады, протоколы заседаний президиума Литинского уисполкома, экономосовещания, увоенсовещания. 9 сентября – 11 сентября 1921 г. – 126 л.

Опис 8

85. Спр. 55. Доклады о работе; политические и экономические обзоры и политдоносения отдела, пограничных отрядов государственного политического управления Подолии и районных исполнительных комитетов. 25 февраля 1925 г. – 5 июня 1925 г. – 636 л.
86. Спр. 73. Переписка с окрисполкомом о льготах семьям красноармейцев по сельскохозяйственному налогу; о содействии кадрам

территориальной дивизии и другая переписка. 12 ноября 1923 г. – 27 декабря 1923 г. – 48 л.

87. Спр. 74. Телеграммы ЦК КПБУ – о смерти В. И. Ленина, письма ЦК РКП(б) и КП(б)У по вопросам местных бюджетов, о проведении перевыборов Советов; протоколы заседаний комфракции губисполкома и межведомственной комиссии по передаче национализированных построек сахаротресту; акты проверки и отчеты о работе и другая переписка. 6 декабря 1923 г. – 22 декабря 1924 г. – 277 л.

Фонд Р-1020. Вінницька окружна прокуратура

Опис 2. 1923-1930 рр.

88. Спр. 4. Циркуляры Наркомата Юстиции УССР и Генерального прокурора республики; акты обследования Винницкого окр. суда; секретно-оперативные сводки судебных органов об административном вынесении враждебного элемента. О ходе и итогах сбора допризывников 1904 г. рождения. 12 сентября 1925 г. – 11 марта 1926 года. – 447 л.

Державний архів Житомирської області

(ДАЖО)

Фонд Ф. Р-266. Инспектура народного образования исполнительного комитета Волинского окружного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1923 – 1930 гг.

Опис 1.

89. Спр. 22. Звіти про роботу Волинської окружної інспектури народної освіти за 1925-1926 рр. – 105 арк.

Фонд Ф. Р-267. Инспектура народного образования исполнительного комитета Коростенского окружного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1923 – 1930 рр.

Опис 1.

90. Спр. 38. Звіт Коростенської окружної інспектури народної освіти за 1926-1927 рр. – 70 арк.
91. Спр. 68. Звіт про роботу Коростенської окружної інспектури народної освіти за 1929 р. – 35 арк.
92. Спр. 150. Річні звіти профшкіл Коростенської округи за 1928-1929 рр. – 10 арк.

Фонд Ф. Р-2032. Отдел народного образования исполнительного комитета Коростенского уездного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1921 – 1922 гг.

Опис 1.

93. Спр. 16. Доповіді і звіти інспекторів про результати обстеження шкіл і всіх вчителів підвідомчих повітових відділів народної освіти (вересень – жовтень, 1921 р.). – 125 арк.

**Державний архів Хмельницької області
(ДАХмО)**

Фонд Ф. Р-336. Виконком Кам'янецької повітової ради.

Опис 1 за 1920-1923 рр.

94. Спр. 7. Обязательные постановления и приказы президиума уездного исполкома за 1922 г. 11 января – 30 декабря 1922 г. – 35 л.
95. Спр. 10. Книга протоколов уездного исполкома за 1922 г. 2 февраля 1922 г. – 25 января 1923 г. – 178 л.

Фонд Ф. Р-923. Проскурівський окружний адміністративний відділ виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Опис 1 за 1925-1928 рр.

96. Спр. 5. Дело о регистрации религиозного общества с. Писаревки Староконстантиновского района. 18 апреля 1924 г. – 8 июля 1929 г. – 249 л.

97. Спр 9. Анкеты религиозных культов. 1924 – 1926 гг. – 151 л.

**Фонд Ф. Р-945. Шепетівський окружний адміністративний відділ
виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських
депутатів**

Опис 1 за 1929-1930 рр.

98. Спр. 280. Протоколы общих собраний членов религиозных общин Плужнянского района. 8 июня – 22 декабря 1929 г. – 25 л.
99. Спр. 509. Материалы о закрытии молитвенных домов (акты, договоры, подписки, переписка) в селах Теофиопольского и Ляховецкого районов. 25 апреля – 8 июня 1930 г. – 47 л.

Фонд Ф. Р. 1010. Виконком Новоушицької повітової ради

Опис 1 за 1920-1923 рр.

100. Спр. 3. Приказы исполнительного комитета по отделу управления. 10 февраля – 13 декабря 1921 г. – 25 л.
101. Спр. 19. Протоколы заседаний президиума и пленумов уездного исполкома за 1922 г. 5 января – 23 декабря 1922 г. – 300 л.
102. Спр. 246. Договоры религиозных обществ сел уезда с уполномоченным уездного исполкома о принятии в бесплатное и безсрочное пользование церковных зданий, описи имущества церквей. 1922 г. – 166 л.
103. Спр. 351. Доклады и отчеты о деятельности уездного исполкома и его отделов за 1922 г. 1922 г. (не ранее апреля) – октябрь 1922 г. – 607 л.

Фонд № Ф. Р-1386. Виконком Полонської повітової ради

Опис 1 за 1921-1923 рр.

104. Спр. 7. Приказы, постановления уездного исполкома. 1922 г. – 108 л.
105. Спр. 18. Доклады и сведения о деятельности волисполкомов и советском строительстве в уезде. 1922 г. – 166 л.

**Фонд Ф. Р-2495. Старосинявська районна рада спілки войовничих
безвірників**

Опис 1 за 1929 р.

106. Спр. 1. Указання Центрального Совета Союза Воинствующих безбожников СССР, окружного совета о значении и усилении антирелигиозной работы среди населения, о работе советов по коллективизации, тезисы по докладу «Церковь и Октябрьская революция». 12 декабря 1929 г. – 2 марта 1930 г. – 198 л.

**Фонд Ф. Р-2496. Зіньківська районна рада спілки войовничих
безвірників**

Опис 1 за 1929-1930 рр.

107. Спр. 1. Указання, распоряжения Каменецкого окружного союза воинствующих безбожников, об участии районных советов в отношении плана хлебозаготовки, о подготовке к 2-му окружному съезду советов воинствующих безбожников, о составлении планов работы и другим вопросам. 18 ноября 1928 г. – 28 июня 1929 г. – 342 л.

**Фонд Ф. Р-3005. Кам'янець-Подільська окружна сесія Подільського
губернського суду**

Опис 1 за 1925 р.

108. Спр. 1. Справа про звинувачення священника с. Дерев'яна Вербка Сулковського Миколи Єліферовича у контрреволюційному виступі, участі у контрреволюційній організації. 10 червня – 31 липня 1925 р. – 115 арк.

**Фонд Ф. Р-3260. Уповноважений Волинського губернського прокурора
по Полонському повіту**

Опис 1 за 1922-1923 рр.

109. Спр. 5. Копии циркуляров, постановлений и приказов Всеукраинского центрального исполнительного комитета Совета народных комиссаров УССР и др. 16 октября 1922 г. – 18 марта 1923 г. – 223 л.

**Фонд Ф. Р-4133. Виконком Старокостянтинівської повітової ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів**

Опис 1. 1922 р.

110. Спр. 4. Протоколы общих собраний граждан сел Купельской волости и переписка с волостным исполкомом о сборе продуктов в помощь голодающим. 19 января – 14 декабря 1922 г. – 73 л.
111. Спр. 15. Сведения по учету детей голодающих. Акты обследования детдомов. 2 февраля – 25 ноября 1922 г. – 117 л.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

112. Акт комісії Київської міської ради про передання знятих церковних дзвонів (7 березня 1930 р.) // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів, УНДІАСД; [редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін.]. – К., 2010. – Т. 11. – С. 48-49.
113. Акт комісії Київської міської ради про вилучення і передання церковних предметів (10 березня 1930 р.) // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів, УНДІАСД; [редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін.]. – К., 2010. – Т. 11. – С. 49.
114. Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом приемстве высшей церковной власти. 1917-1943 гг. / [сост. М. Е. Губонин]. – М.: Издательство Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 1994. – 568 с.
115. Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922–1925 гг. В 2 Кн. / [Покровский Н., Перов С. (подготов.)]. – Новосибирск: Сибирский

- хронограф; – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – Кн. I. – 599 с.
116. Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922–1925 гг. В 2 Кн. / [Покровский Н., Перов С. (подготов.)]. – Новосибирск: Сибирский хронограф; – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – Кн. II. – 648 с.
117. Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень НКВС УСРР / [Під ред. І. Сухоплюєва]. – Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1929. – 64 с.
118. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года: Протоколы. – М., 1959. – 602 с.
119. Гидулянов П. Отделение церкви от государства в СССР. Полный сборник декретов, ведомственных распоряжений и определений Верховного суда РСФСР и других советских республик: УССР, БССР, ЗСФСР, Узбекской и Туркменской ССР / [Под ред. П. А. Красикова]. – М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1926. – 227 с.
120. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 205 с.
121. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.: Зб. документів та матеріалів / Вінницька обласна держ. адміністрація; Вінницька обласна рада; Інститут історії України НАН України; Обласна редакційна колегія науково- документальної серії книг «Реабілітовані історією. Вінницька область»; Державний архів Вінницької області / [І. С. Гамрецький (голова ред.кол.), Р. Ю. Подкур (авт.-упоряд.)]. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 703 с.
122. Голодомори в Україні: Одеська область: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: дослідження, спогади, документи / [упоряд. Л. Г. Білоусова та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2007. – 460 с.
123. Декларація VII Всеукраїнського З'їзду Рад про утворення Союзу Соціалістичних Радянських Республік (13 грудня 1922 р.) // Хрестоматія

з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44

124. Декларація про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (30 грудня 1922 р.) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44
125. Документи українського комунізму / [вступна стаття І. Майстренка]. – Нью-Йорк: Пролог, 1962. – 232 с.
126. Законодательство о религиозных культах: Сборник материалов и документов. – М.: Юридическая литература, 1971. – 182 с.
127. Збірник постанов та розпоряджень робітниче-селянського уряду України за 1922 – 1923 рр. – Харків: Літо-друкарня «Книгоспілки», Нетеченська набер., 14, 1922. – 1147 с. – (Видання Народнього Комісаріату Юстиції).
128. З протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про розміри державного хлібного фонду і кількість хліба для постачання Росії та заходи щодо посилення продовольчої кампанії (3 вересня 1921 р.) // Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 34-35.
129. З протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про вилучення цінностей в церквах (31 березня 1922 р.) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44

130. Із директив Пленуму ЦК КП(б)У з національного питання (16-17 жовтня 1922 р.) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44
131. Із Доповіді Голови Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря на Пленумі ЦККП(б)У про українізацію (6-8 жовтня 1924 р.) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44
132. Із листа В. Затонського до Я. Письменного з приводу Михайлівського собору (не пізніше 11 червня 1934 р.) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44
133. Із листа голови ВУЦВК Г. І. Петровського до голови ВЦВК М. І. Калініна про голод в Україні та неможливість у зв'язку з цим подання продовольчої допомоги Поволжю // Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 116-118.
134. Із Постанови ВУЦВК І РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.) // Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. – Т. 1. 1917 – черв. 1941 рр. – К., 1959. – С. 242-247.
135. Із Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про церковну політику (23 листопада 1923) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів /

[укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с.
 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44

136. Інструкція про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих: Постанова ВУЦВК від 21 березня 1922 р. // 3б. Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1922. – № 13. – С. 223.
137. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського Уряду 1917-1936. – К.: Радянське будівництво і право, 1937. – 382 с.
138. История Советской Конституции. Сборник документов (1917–1957) / [отв. ред: Д. А. Гайдуков и др.]. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957. – 551 с.
139. Калиник О. Що несе з собою комунізм? Документи про російсько-комуністичний терор в Україні / О. Калиник. – Мюнхен-Торонто, 1954. – 112 с.
140. Кодекс законов о народном просвещении. Утвержденный ВУЦИК 22 ноября 1922 года // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – Харьков, 1922. – № 49. – Отд. 1. – Приложение к ст. 729. – С. 849-927.
141. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
142. Конституции и конституционные акты Союза ССР (1922–1936). Сборник документов / [под ред. акад. И. П. Трайкина]. – М.: Изд-во «Ведомостей верховного Совета РСФСР», 1940. – 208 с.
143. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики. Утв. Всеукраинским съездом Советов на заседании 10 марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Центральным Исполнительным Комитетом на заседании 14 марта 1919 г. – Харьков: Всеукр. изд., 1920. – 14 с.

144. Конституция (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – К.: Партиздат, 1937. – 29 с.
145. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959 рр.: Збірник документів: У 2 т. – Т. 1. – К., 1960.
146. Ленин В. Мысли о религии / В. Ленин. – Б. м., б. г. – 183 с.
147. Ленін В. Твори / В. Ленін. – Т. 10. – К.: Політвидав, 1964. – 727 с.
148. Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії / В. І. Ленін // Повне зібрання творів: [пер. з 5-го рос. вид.]. – Т. 17 (березень 1908 р. – червень 1909 р.). – К.: Політвидав України, 1971. – С. 389-399.
149. Ленин В. Полное собрание сочинений / В. Ленин. – Т. 43. – М.: Политиздат, 1965. – 785 с.
150. Лист до Політбюро ЦК ВКП(б) про цінності, знайдені у Києво-Печерській Лаврі (12 лютого 1925 р.) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44
151. Лист жителів с. Лютеньки Гадяцького району Харківської області до голови РНК СРСР В. М. Молотова про необхідність охорони Успенської церкви (15 вересня 1937 р.) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.]. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44
152. Луначарский А. Об религиозной пропаганде / А. Луначарский // Антирелигиозная пропаганда. Сб. материалов. – Харьков: Издание ЦК КП(б)У, 1922. – С. 158-162.
153. Луначарский А. Кому принадлежит церковное имущество? / А. Луначарский. – М.: Главполитпросвет, 1922. – 15 с.

154. Любинский Ю., Гольберт К. Відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Збірник декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненням підвідділу культів при НКВС УСРР. / Ю. Любинский, К. Гольберт. – Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1926. – 34 с.
155. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. [в 50 томах]: [пер. з 2-го рос. вид.] / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К.: Політвидав України, 1960. – Т. 5. – 725 с.
156. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. [в 50 томах]: [пер. з 2-го рос. вид.] / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К.: Політвидав України, 1964. – Т. 18. – 789 с.
157. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. [в 50 томах]: [пер. з 2-го рос. вид.] / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К.: Політвидав України, 1965. – Т. 20. – 815 с.
158. Мартирологія Українських церков / Під ред. О. Зінкевича і О. Вороніна. У 4-х т. – Т. 1. УПЦ. – Торонто–Балтимор: Смолоскип, 1987. – 627 с.
159. Мещеряков Н. Поповские обманы (факты и документы) / Н. Мещеряков. – М.: Изд-во «Коммунист», 1918. – 39 с.
160. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и советского правительства. – М.: Политиздат, 1977. – 144 с.
161. Отделение церкви от государства и школы от церкви: Сборник декретов, инструкций и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями п/отдела культотдел при НКВД УССР / [сост. Ю. А. Любинский и К. Н. Гольберт; под общ. ред. Н. А. Черлюнчакевича]. – Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1926. – 128 с.
162. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / [упоряд.: Г. Михайліченко, Л. Пилявець, І. Преловська]. – К.; Львів: Жовква, 1999.
163. Петров С. Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории Русской церкви (1921 – 1925 гг.) / С. Петров / [отв. ред. Н. Н. Покровский]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 408 с.

164. Положення про порядок діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу. – Харків, 1930. – 27 с.
165. Постанова ЦККП(б)У про використання цінностей колишньої Києво-Печерської Лаври (21 грудня 1933 р.) // Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укладачі: Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.] – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donklass.com/arhiv/histdisk/history.univ/history/ukrbooks/doc1921_85.html#44
166. Правда о религии в России. Сборник статей и документов / [ред. колл.: Николай (Ярушевич), митр., Г. Георгиевский, А. Смирнов, прот.]. – Изд-во Московской Патриархии, 1942. – 57 с.
167. Програма занять в антирелігійному гуртку на селі. – Харків, 1927. – 16 с.
168. Программа краткосрочного низового антирелигиозного кружка. – М., Госиздат ОГИЗ, 1937. – 13 с.
169. Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим: Постанова ВУЦВК від 8 березня 1922 р. // Зб. Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1922. – № 11. – С. 183.
170. Про релігію і атеїзм: Збірник документів і матеріалів. – К.: Політвидав, 1973. – 259 с.
171. Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів / [упоряд., вступ. ст. і примітки Б. О. Лобовика, Р. С. Приходька]. – К.: Політвидав України, 1979. – 260 с.
172. Прохоров А. Как организовать ударную безбожную бригаду. Организация, методы работы и учёт показателей ударных бригад / А. Прохоров. – Л.: ОГИЗ, «Прибой», 1931. – 46 с.
173. Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы. Выпуск 2 / [под ред. Уласевич В.]. – К.: Госиздат Украины, 1925. – 116 с.

174. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / [упор. В. Даниленко, С. Кокін]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 1310 с.
175. Розпорядження Всеросійського робітничого, сільськогосподарського і продовольчого бюро при ВЦРПС українському військпродбюро про формування в Україні військдружин для поповнення продзагонів (24 серпня 1921 р.) // Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 33-34.
176. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917-1941 г. Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библийского Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – 468 с.
177. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939 гг. Документы и материалы. В 4-х т. – Т. 1. 1918-1922 гг. / [под. ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: РОССПЭН, 1998. – 864 с.
178. Соловецкое послание. Обращение православных епископов к правительству СССР // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917-1941 г. Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библийского Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – С. 206-217.
179. Основной Закон (Конституция) Союза Советских Социалистических республик. – Москва – Кремль, ЦИК СССР: Госзнак, 1931. – 29 с.
180. Основной Закон (Конституция) Союза Советских Социалистических республик. – Москва – Кремль: Партиздат, ф-ка книги «Красный пролетарий», 1936. – 29 с.
181. Сухоплюев І. Відокремлення школи від церкви / І. Сухоплюев. – Харків-Київ: Книгоспілка, 1923. – 39 с.
182. Сухоплюев І. Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень наркомвнуправ УСРР. [з передмовою народного комісара внутрішніх

- справ В. Балицького] / І. Сухоплюєв. – Харків: Юридичне вид-во НКЮ УСРР, 1929. – 168 с.
183. Томенко М. Д. Трагічні етюди: Голодомор, геноцид, репресії в Україні (1921-1922, 1932- 1933, 1937, 1947, 1949 рр.). Документи, факти, архівні матеріали, свідчення очевидців, листи-відгуки на епічно-психологічну поему народного болю «Трудова книжка матері»: Книга третя трилогії / М. Д. Томенко. □ К.: Видавниче підприємство «Деміург», 2003. □ 76 с.
184. Троцкий Л. Что такое СССР и куда он идет? / Л. Троцкий. – Париж: Слово, Б. г. – 313 с.
185. Уголовный кодекс советских республик: Текст и практический комментарий / [под ред. С. Канарского; составлено по новым редакциям У. К. с изменениями до 20 февраля 1928 г.]. – Харьков: Госиздат, 1928. – 588 с.
186. Устав Всеукраинского Союза религиозных обществ Православной Автокефальной Синодальной Церкви // ГПУ. – Харьков, 1925. – № 10. – С. 4-6.
187. Утвержденный проект приспособления устава Всеукраинского союза религиозных обществ православной автокефальной Синодальной Церкви, к переходу на трехстепенную систему управления в соответствии с последним административным делением Украины // ГПУ. – Харьков, 1925. – № 16. – С. 10-11.
188. Фиолетов Н. Церковь и государство по советскому праву (Обзор и комментарий законодательства по вопросам отношения церкви и государства за 1923 и 1924 г.) / Н. Фиолетов. – М. – Саратов, 1924. – 27 с.
189. Філарет, патріарх. Українська Церква і держава напередодні 2000-ліття Різдва Христового. Доповідь Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на II Всесвітньому форумі українців у м. Києві 21–23 серпня 1997 року / Філарет, патріарх. – К., 1997. – 16 с.

190. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 1. – 894 с.
191. Церковь и государство. Сборник постановлений и циркуляров по отделению церкви от государства, отчётов и разъяснений Ликвидационного Отдела НКЮ. – Харьков, 1922. – 22 с.
192. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х рр. ХХ ст. Архівні документи та матеріали / [упорядник С. І. Жилюк]. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 152 с.
193. Щербина І., Соколов В. Зброя безвірника. Збірка матеріалів для антирелігійної роботи в червоноармійських клубах та ленінських куточках / І. Щербина, В. Соколов. – Ч. І. – Харків: Держвидав України, 1930. – 199 с.
194. Ярославский Е. Задачи антирелигиозной пропаганды / Е. Ярославский. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. – 38 с.
195. Ярославский Е. Как вести антирелигиозную пропаганду. Доклад, прочитанный 20 апреля на 1-м Всесоюзном Съезде корреспондентов газеты «Безбожник» и Общества друзей газеты «Безбожник». / Е. Ярославский. – М.: Безбожник, 1925. – 96 с.
196. Ярославский Е. Коммунизм и религия / Е. Ярославский. – М.: Издательство КЦ ВЛКСМ «Молодая Гвардия», 1937. – 47 с.
197. Ярославский Е. На антирелигиозном фронте. Сборник статей, докладов, лекций и циркуляров за шесть лет (1919–1925). – [2-е доп. изд.] / Е. Ярославский. – М.: ГИЗ, 1925. – 288 с.
198. Ярославский Е. Сталинская Конституция и вопрос о религии / Е. Ярославский. – М.: ОГИЗ. Государственное антирелигиозное издательство, 1936. – 15 с.
199. Ярославский Е., Олещук Ф., Шейман М. Выборы в советы депутатов трудящихся и задачи антирелигиозной пропаганды. Сборник / Е. Ярославский, Ф. Олещук, М. Шейман. – М.: ОГИЗ – Гаиз, 1939. – 72 с.

3. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

200. Богатства церкви голодающим // Красный Николаев. – 1922. – 4 мая. – С. 3.
201. Волобуев В. Очередные задачи антирелигиозной пропаганды / В. Волобуев // Шлях освіти. – 1925. – № 5-6. – С. 44-48.
202. Вчитель мусить бути активним безвірником // Безвірник. – 1927. – № 5. – С. 55–56.
203. Дзвони – на індустріалізацію. Собор – під антирелігійний музей // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1929. – 3 вересня.
204. Дорош Е. Суд над Калинівськими чудотворцями / Е. Дорош // Червоне село. – 1924. – № 9. – 16 січня.
205. Дорош Е. Суд над Калинівськими чудотворцями / Е. Дорош // Червоне село. – 1924. – № 12. – 19 січня.
206. Жук І. До питання про реформу календаря / І. Жук // Безвірник. – 1929. – № 10. – С. 54-55.
207. Задачи и методы антирелигиозной пропаганды // Антирелигиозник. – 1926. – № 5.
208. Ігнатюк Д. Антирелігійна пропаганда на Україні й спілка безвірників / Д. Ігнатюк // Безвірник. – 1926. – № 11-12. – С. 6-8.
209. Изъятие церковных ценностей в Херсоне // Херсонский коммунар. – 1922. – 27 апреля. – С. 1.
210. Изъятие церковных ценностей // Херсонский коммунар. – 1922. – 7 мая. – С. 2.
211. Изъятие церковных ценностей. Как прошло изъятие (из беседы с т. Петровским) // Известия (Одесса). – 1922. – 4 мая. – С. 2.
212. Календарь «Воинствующий безбожник» на 1932 г. – М.: ОГИЗ «Московский рабочий», 1931. – 142 с.
213. Коваленко В. Изъятие ценностей в Николаеве / В. Коваленко // Красный Николаев. – 1922. – 29 апреля. – С. 1.
214. Колокола на службе индустриализации // Красный Николаев. – 1930. – 28 февраля.

215. Маллори Д. Изъятие церковных ценностей / Д. Маллори // Известия (Одесса). – 1922. – 3 мая (№ 72). – С. 1.
216. Мы за закрытие церквей и синагог. Отдать колокола на нужды индустриализации // Вечерние известия (Одесса). – 1930. – 7 января.
217. Невіра Х. Школа і ... різдво / Х. Невіра // Новими стежками. – 1922. – Ч. 2-3. – С. 1-5.
218. Полінський Б. М. Осередок СВБ як форма суспільної самодіяльності в боротьбі за здоров'я трудящих / Б. М. Полінський // Безвірник. – 1930. – № 19. – С. 47-51.
219. Про суд над фабрикантами «чудес» // Червоне село. – 1924. – 16 лютого.
220. Про чергові завдання антирелігійної пропаганди // Безвірник. – 1929. – № 20. – С. 63-69.
221. Скворцов-Степанов І. І. Комсомольське Різдво, або Чому б нам не відзначати релігійні свята / І. І. Скворцов-Степанов // Правда. – 1922. – 13 грудня.
222. Церковные колокола на тракторные части // Вечерние известия (Одесса). – 1930. – 28 января.
223. Червоні колядки й щедрівки // Новими стежками. – 1922. – Ч. 2-3. – С. 58-59.
224. Чефранов О. Антиріздвяна кампанія в трудшколі / О. Чефранов // Безвірник. – 1929. – № 19. – С. 7-16.
225. Щербаков В. Чому жовтнева революція відокремила школу від церкви / В. Щербаков // Безвірник. – 1927. – № 1. – С. 20-24.
226. Щербаков В. Завдання антирелігійної пропаганди серед дітей / В. Щербаков // Безвірник. – 1928. – № 10. – С. 4-8.
227. Що сказала про Калинівське чудо комісія // Червоне село. – 1923. – 8 серпня.

4. ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

228. Большая Российская энциклопедия: В 30 т. / [председатель науч.-ред. совета Ю. С. Осипов. Отв. ред. С. Л. Кравец]. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2004. – Т. «Россия». – 1007 с.
229. Большая Российская энциклопедия. Энциклопедический словарь / [председатель науч.-ред. совета Ю. С. Осипов. Отв. ред. С. Л. Кравец]. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2011. – Т. «Россия». – 1519 с.
230. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители 1923–1991: историко-биографический справочник / В. И. Иквин (авт.-сост.). – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 639 с.
231. Иллюстрированная полная популярная Библейская энциклопедия / [труд и издание Архимандрита Никифора]. – М.: Типография А. И. Снегиревой, 1891. – 902 с.
232. История России в лицах: Биографический словарь / Рапов О. М, Вдовина Л. Н., Федоров В. А., Терещенко Ю. Я. / [под общ. ред. проф. В. В. Каргалова]. – М.: Русское слово, русское историческое общество, 1997. – 544 с., ил.
233. Новая Российская энциклопедия: В 12 т. / [редкол.: А. Д. Некипелов, В. И. Данилов-Данильян, В. М. Карев и др.]. – М.: ООО «Издательство «Энциклопедия», 2003. – Т. 1: Россия. – 2003. – 960 с.
234. Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 640 с., ил.
235. Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь / [под общей редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II]. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2005. – 655 с.
236. Религии народов современной России: Словарь / [редкол.: Мчедлов М. П. (отв. ред.), Аверьянов Ю. И., Басилов В. Н. и др.]. – М.: Республика, 1999. – 624 с.

237. Россия: Энциклопедический справочник / [под ред. А. П. Горкина, А. Д. Зайцева, В. М. Карева и др.]. – М.: Дрофа, 1998. – 592 с.
238. Русский биографический словарь / [ред. И. А. Кубасов; Сост. и пред. М. П. Лепехин]. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – Т. 4. – 279 с.
239. Русские монастыри и храмы: Историческая энциклопедия / [составитель и ответств. редактор О. А. Платонов]. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – 688 с., 1812 ил.
240. Русские святые и подвижники Православия: Историческая энциклопедия / [составитель и ответств. редактор О. А. Платонов]. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – 896 с., 544 ил.
241. Святая Русь. Большая Энциклопедия Русского Народа. Русское государство / [гл. редактор и составитель О. А. Платонов]. – М.: Православное издательство «Энциклопедия русской цивилизации», 2002. – 944 с., 434 ил.
242. Святая Русь. Большая Энциклопедия Русского Народа. Русское мировоззрение / [гл. редактор, сост. О. А. Платонов]. – М.: Православное издательство «Энциклопедия русской цивилизации», 2003. – 1008 с., 281 ил.
243. Святая Русь. Энциклопедический словарь русской цивилизации / [сост. О. А. Платонов]. – М.: Православное издательство «Энциклопедия русской цивилизации», 2000. – 1040 с., 709 ил.

5. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

244. Бобко Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Бобко Тетяна Григорівна; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
245. Бойко О. В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійного наступу держави у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. (на матеріалах

- Півдня України): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2007. – 19 с.
246. Васильчук Г. Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (20-ті роки): автореферат дис. канд. іст. наук / Г. Васильчук; ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 23 с.
247. Голодный М. Организация и процедура законотворчества в первые годы советской власти на Украине (1917–1925 гг.) : автореферат на соискание учёной степени канд. юрид. наук / М. Голодный. – К., 1971. – 28 с.
248. Демидович Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921-1928 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Демидович Людмила Степанівна; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 17 с.
249. Захарченко М. В. Особливості соціокультурного життя українського села у 1920-1929 рр.: автореф. дис. канд іст. наук: 07.00.01 – історія України / Захарченко М. В. – Черкаси, 2011.
250. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. - 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ігнатуша Олександр Миколайович; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006. – 39 с.
251. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Киридон Алла Миколаївна; Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2006. – 34 с.
252. Лаврик Г. В. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.): історико-економічний аспект: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1996. – 24 с.
253. Овчаренко В. П. Органи влади України у справах релігій: становлення та діяльність (1921-1930 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 /

- Овчаренко Володимир Павлович; Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – 20 с.
254. Румянцев В. Всеукраїнський Центральний Исполнительный Комитет 1917–1937 гг.: автореферат дисс. канд. юрид. наук / В. Румянцев; Харьковський юрид. ін-т ім. Ф.Э. Дзержинського. – Харків, 1986. – 24 с.
255. Самофалова М. О. Міжвоєнна історіографія взаємин влади і православної церкви в Україні: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Самофалова М. О.; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2008. – 13 с.
256. Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Силантьєв Василь Іванович; Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». – Харків, 2005. – 38 с.
257. Слободянюк Е. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: автореферат дис. канд. іст. наук / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Е. Слободянюк. – Львів, 1996. – 20 с.
258. Стародуб А. В. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917-1921 років: український аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Стародуб Андрій Вікторович; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – 20 с.

6. МОНОГРАФІЇ

259. Алексеев В. Иллюзии и догмы / В. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 398 с.
260. Андрієвський Д. Російський колоніалізм і Советська імперія / Д. Андрієвський – Париж: Національне видавництво в Європі, 1958. – 108 с.

261. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник / Б. І. Андрусишин. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
262. Антирелигиозная пропаганда в современных условиях. Сборник материалов. – Изд. 2-е. – М., 1937. – 144 с.
263. Архиепископ Изюмский Онуфрий (Легкий). История Харьковской епархии 1799-2003 / Архиепископ Изюмский Онуфрий (Легкий). – Харьков: Майдан, 2009. – 448 с.
264. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-их рр.): [монографія] / Л. Л. Бабенко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.
265. Балицький М. Марксизм-ленінізм і пролетарський атеїзм / М. Балицький – Харків: Пролетар, 1933. – 28 с.
266. Балух В. Культурно-просвітницькі та ідейно-ціннісні виміри осмислення християнського вчення: [монографія] / В. Балух. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 464 с.
267. Бармелюк Ф. Свобода совести в СССР / Ф. Бармелюк. – М.: Мысль, 1986. – 156 с.
268. Бачинський Ю. Большевицька революція і українці: Критичні замітки. [2 доп. вид.]. / Ю. Бачинський. – Берлін, 1928. – 135 с.
269. Безначальний В. Марксизм-ленінізм про джерела та соціальний зміст релігії / В. Безначальний. – К., 1961. – 11 с.
270. Беллади Л., Краус Т. Сталин / Л. Беллади, Т. Краус – М., 1990. – 356 с.
271. Беляев В. Против контрреволюционной деятельности церковников / В. Беляев. – Л.: Изд-во Ленинградского Совета РК и КД, 1939. – 42 с.
272. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vchi.net/berdyayev/istoki/07.html>
273. Біднов В. Церковна справа на Україні / В. Біднов. – Тернів, 1921. – 47 с.

274. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) / Сергій Білокінь. – К.: Б.в., 1999. – 447 с.
275. Бойко Ю. Російське народництво як джерело ленінізму-сталінізму // Незалежна Асоціація дослідників совєтської теорії і практики в національних проблемах / Ю. Бойко. – Мюнхен, 1959. – 87 с.
276. Бонч-Бруевич В. Избранные атеистические произведения / В. Бонч-Бруевич. – М.: Политиздат, 1973. – 343 с.
277. Бошко В. Отделение церкви от государства / В. Бошко. – К., 1917. – 24 с.
278. Будилова Е. Марксизм-ленинизм о религии и о путях её преодоления. / Е. Будилова. – М., 1955. – 67 с.
279. Буров Я. Что означает закон о свободе совести и отделении церкви от государства? (Подробное, постатейное рассмотрение декрета о свободе совести с приложением самого декрета) / Я. Буров. – [изд. 2-е]. – М.: ВЦИК Советов р. с. к. и к. депутатов, 1918. – 16 с.
280. В помощь пропагандисту-антирелигиознику / Сборник материалов /. – М.: ОГИЗ – Гос. антирелигиозное издательство, 1939. – 75 с.
281. Введенский А. Церковь и государство: очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918–1922 гг. / А. Введенский. – М., 1923. – 254 с.
282. Вениамин (Федченков), митр. На рубеже двух эпох / митрополит Вениамин (Федченков). – М., 1994. – 354 с.
283. Вербицкий М. Наибольший злочин Кремля. Заплянований штучний голод в Україні 1932-1933 рр. / М. Вербицкий // Демократичне об'єднання бувших репресованих українців Советами. – Лондон, 1952. – 112 с.
284. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. // Науково-дослідницький інститут ім. О. Ольжича / В. Верига. – Нью-Йорк, – К. – Торонто: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 191 с.
285. Верт Н. История советского государства: 1900-1991 / Н. Верт – М.: Прогресс–Академия, 1992. – 480 с.

286. Викторов Б. Без грифа «секретно»: Записки военного прокурора / Б. Викторов. – М.: Юридическая литература, 1990. – 335 с.
287. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
288. Виноградская С., Рогожин А. Всеукраинский Центральный Исполнительный комитет в первые годы советской власти (1917-1920 гг.) / С. Виноградская, А. Рогожин. – Харьков: Вища школа, изд-во при ХГУ, 1980. – 141 с.
289. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: [у 4 т., 5 кн.] / І. Власовський. – [репр. відтворення вид. 1957 р.]. – К.: Либідь, 1998. – Т. 3: (XVIII – XX ст.). – 360 с.
290. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: [у 4 т., 5 кн.] / І. Власовський. – Т. IV, Кн. I. – К.: Либідь, 1998. – 384 с.
291. Гадяцький М. Джерела московського комунізму / М. Гадяцький. – Торонто: Спілка визволення України в Канаді, 1960. – 127 с.
292. Галій М. Організований голод в Україні 1932-1933 рр. / М. Галій. – Чикаго–Нью-Йорк: Український публіцистично-науковий інститут, 1968. – 39 с.
293. Галій М., Новицький Б. Геть маску! Національна політика на Радянській Україні в світлі документів / М. Галій, Б. Новицький. – Львів-Прага, 1934. – 127 с.
294. Гимпельсон Е. Начальный этап складывания административно-командной политической системы (1918-1920) / РАН Институт Российской истории; [отв. ред. В. П. Дмитренко]. – М.: ВО «Наука», 1992. – 238 с.
295. Гимпельсон Е. Формирование советской политической системы. 1917–1923 гг. / Е. Гимпельсон / РАН Институт Российской истории. – М.: Наука, 1995. – 232 с.
296. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культури / М. Голодний. – К.: Політвидав України, 1974. – 131 с.

297. Гольст Г. Религия и закон / Г. Гольст. – М.: Юридическая литература, 1975. – 187 с.
298. Горев М. Церковные богатства и голод в России / М. Горев. – М.: Изд-во ГПП, 1922. – 24 с.
299. Гришко В. Український «Голокост», 1933 / В. Гришко. – Нью-Йорк–Торонто: Добрус Сужеро, 1978. – 128 с.
300. Дедалевський Я. Робітництво і большевизм / Я. Дедалевський. – Роттердам: накладом ОУН, 1948. – 40 с.
301. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму / М. Демкович-Добрянський. – Рим, 1989. – 172 с.
302. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / [упор. В. А. Войналович]. – Полтава: Б. в., 2002. – 255 с.
303. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України: 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1930. – 424 с.
304. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): [монографія] / М. Дорошко. – 2-ге вид., доп. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 368 с.
305. Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20 – 30-х рр. ХХ століття: історичний нарис / С. І. Дровозюк. – Вінниця, 2005. – 364 с.
306. Дурдела М. Радянська Україна: на яких основах і як вона будується? / М. Дурдела. – Нью-Йорк: Культура, 1920. – 22 с.
307. Душенко К. Русские политические цитаты от Ленина до Ельцина: Что, кем и когда было сказано / К. Душенко. – М.: Юрист, 1996. – 240 с.
308. Дьяконов Л. Советские законы о церкви / Л. Дьяконов. – Л.: Гос. изд-во, 1926. – 55, [1] с.
309. Євсєєва Т. М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Т. М. Євсєєва. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 362 с.

310. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / В. Єленський. – К.: Товариство «Знання», 1991. – 72 с.
311. Железногорский Г. Советская власть и церковь / Г. Железногорский. – Харьков: Юр. изд-во, 1925. – 85 с.
312. Жилюк С. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні / С. Жилюк. – Житомир: Полісся, 2000. – 164 с.
313. За залізною завісою: Світ про Східну Європу / [Керр В., Ресселл Н., Хілл Р., Ествуд В.]. – Аугсбург, 1948. – 54 с.
314. Зарин П. Политическая маскировка религиозных организаций / П. Зарин. – М.: Гос. антирелигиозное изд-во, 1934. – 106 с.
315. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / А. Зінченко. – К.: Дніпро, 1997. – 423 с.
316. Ирошников М. Рождённое Октябрём. Очерки истории становления Советского государства / М. Ирошников – Л.: Наука, 1987. – 256 с.
317. Ігнатуша О. М. Церква та національне державотворення // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення) / [О. М. Ігнатуша, Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Кривоший, О. В. Старух, Т. С. Геращенко, Л. П. Гарчева]. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – 264 с.
318. Ігнатуша О. М. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття / [А. В. Бойко, О. М. Ігнатуша, І. І. Лиман, В. І. Мільчев]. – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 1999. – 252 с.
319. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті роки XX ст.) / Олександр Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
320. Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 рр. – Нью-Йорк, 1968. – 399 с.
321. Історія православної церкви в Україні: [збірка наукових праць / наук. ред. П. Яроцький]. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
322. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. – К.: Український Центр духовної культури, 1996-1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / [за ред. А. Колодного, В. Климова]. – 1999. – 560 с.

323. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / [за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького]. – К.: Товариство «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
324. История Русской Церкви: [в 9 кн.]. – Кн. 9. Цыпин В., протоиерей. История Русской Церкви 1917-1997 гг. – М., 1997. – 830 с.
325. Кандидов Б. Денікін і церква / Б. Кандидов. – Харків: Пролетар, 1931. – 27 с.
326. Кандидов Б. Церква і шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій / Б. Кандидов – К.: Держвидав політичної літератури, 1931. – 32 с.
327. Карр Э. История советской России / Э. Карр. – М., 1990. – Кн. 1. – 254 с.
328. Кашеваров А. Государство и церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви. 1917 – 1945 гг. / А. Кашеваров. – СПб.: СПб гос. техн. ун-т, 1995. – 138 с.
329. Квириг Э. Избранные речи и статьи / Э. Квириг. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 485 с.
330. Келембетова В. Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України / В. Ю. Келембетова. – К.: Наукова думка, 1967. – 164 с.
331. Келембетова В. Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості / В. Ю. Келембетова. – К.: Наукова думка, 1984. – 191 с.
332. Киридон А. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні: [монографія] / А. Киридон. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – 216 с.
333. Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1917–1930-х рр.: історіографічний дискурс: [монографія] / А. Киридон / [наук. ред. С.С. Троян]. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – 127 с.
334. Киридон А. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
335. Клочков В. Советское право и церковь / В. Клочков – М., 1983. – 415 с.
336. Клочков В. Социалистическое государство, право и религиозные организации / В. Клочков.– М.: Знание, 1984. – 132 с.

337. Коган Ю., Мегружан Ф. О свободе совести / Ю. Коган, Ф. Мегружан / [под ред. Красикова П.]. – М.: ГАИЗ, 1938. – 194 с.
338. Колодний А. Український християнський обряд / А. Колодний, В. Бодак. – К.: Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, 1997. – 63 с.
339. Колодний А. М. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А. М. Колодний, Л. О. Филипович. – Львів: Логос, 1996. – 182 с.
340. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах: [монографія] / А. М. Колодний. – Львів: СПОЛОМ, 2005. – 336 с.
341. Короленко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К. Короленко. – Мюнхен: Логос, 1965. – 535 с.
342. Коструба Т. Православне духовенство. Яка була його роль в українському національним відродженні / Т. Коструба – Львів, 1937. – 39 с.
343. Крапивин М. Противостояние: большевики и церковь. 1917–1945 гг. / М. Крапивин. – Волгоград: Перемена, 1993. – 640 с.
344. Красиков Н. Ленинский декрет об отделении церкви от государства и его международное значение / Н. Красиков. – Л., 1967. – 25 с.
345. Красиков П. Кому помогают те, кто противится обмену церковных ценностей на хлеб для голодающих / П. Красиков. – М.: ГИЗ Главполитпросвет, 1922. – 16 с.
346. Красиков П. На церковном фронте (1918–1923) / П. Красиков. – М.: Юридическое издательство НКЮ, 1923. – 311 с.
347. Кривохатський М. Відокремлення церкви від держави / М. Кривохатський. – Х.: Юридичне видавництво НКЮ УРСР, 1931. – 245 с.
348. Крип'якевич І. Велика історія України до 1923 року / І. Крип'якевич / [ред. Голубець М.]. – Вінніпег, 1948. – 965 с.
349. Куденове-Калерги Р. Большевизм и Европа (Сталин и Ко). / Р. Куденове-Калерги. – Берлин – Рига: Ламей, 1932. – 79 с.

350. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 394 с.
351. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. – К., 1999. – 334 с.
352. Куроедов В. Религия и закон / В. Куроедов. – М.: Знание, 1970. – 115 с.
353. Куроедов В. Религия и церковь в советском государстве. / В. Куроедов. – М.: Политиздат, 1981. – 225 с.
354. Лепёшкин А. Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг.) / А. Лепёшкин. – М.: Госюриздат, 1959. – 411 с.
355. Липинський В. Релігія і Церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1956. – 111 с.
356. Лисавцев Э. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР / Э. Лисавцев. – М., 1971. – 45 с.
357. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [в 2-х т.] / І. Лисяк-Рудницький; [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.]. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.
358. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [в 2-х т.] / І. Лисяк-Рудницький; [пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака]. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
359. Лотоцький О. Автокефалія: [у 2-х т.] / О. Лотоцький. – Т. 1. Засади автокефалії. [репринтне вид.] – К., 1999. – 207 с.
360. Лукачевский А. Антирелигиозная пропаганда на современном этапе. / А. Лукачевский. – М.: Гос. антирелигиозное изд-во, 1936. – 97 с.
361. Лукачевский А. Кризис капитализма и международный безбожный фронт. / А. Лукачевский. – М. – Л.: Московский рабочий, 1931. – 48 с.
362. Лукин Н. (Антонов И.). Революция и церковь / Н. Лукин (И. Антонов) – М.: Изд-во «Коммунист», 1918. – 23 с.
363. Лукин Н. (И. Антонов). Церковь и государство / Н. Лукин (И. Антонов). – М.: Изд-во «Коммунист», 1918. – 39 с.
364. Марцинковский В. Записки верующего. Из истории религиозного движения в Советской России (1917–1923) / В. Марцинковский. – Прага, 1929. – 324 с.

365. Материалы по истории органов внутренних дел. – М.: Политиздат, 1974. – 152 с.
366. Милуков П. Очерки по истории русской культуры: [в 3 т.] / П. Милуков. — М.: Издательская группа «Прогресс-культура», 1994. – Т. 2. – Ч. 1. – 455 с.
367. Мироненко А. Война без тыла: репрессии на Украине / А. Мироненко, А. Бенько // Институт государства и права АН Украины. – Киев–Днепродзержинск, 1994. – 29 с.
368. Мироненко А., Бенько А. Уголовная политика на Украине в первой половине 30-х годов XX столетия / А. Мироненко, А. Бенько // Институт государства и права АН Украины. – Киев–Днепродзержинск, 1992. – 15 с.
369. Митрополит Василь Липківський. Відродження Церкви в Україні. 1917-1930. – Торонто: Укр. видавництво «Добра книжка», 1959. – 335 с.
370. Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Видавництво накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.
371. Митрофанов Г., свящ. Русская Православная Церковь в России и эмиграции в 1920-е годы / Г. Митрофанов, священник. – СПб.: Сатисъ, 1995. – 144 с.
372. Надтока Г. Православна Церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 270 с.
373. Неживых Н. Взаимоотношения партийных и советских органов с православной церковью в 1920–1929 гг. (На материалах Западной Сибири) / Н. Неживых. – Омск, 1998. – 245 с.
374. Нестуля О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917-1920 рр.) / Олексій Нестуля. – Полтава: Відділ оперативної поліграфії Полтавського обласного управління статистики, 1993. – 90 с.

375. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1947 рр.: [у 2 ч]. – Ч. 1. 1917 – середина 1920-их років / Олексій Нестуля. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 280 с.
376. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1941 рр.: [у 2 ч]. – Ч. 2. Кінець 20-х – 1941 рр. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 216 с.
377. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів Державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 –1950 рр.). Історико-статистичне дослідження / Нікольський В. М. – Донецьк, 2003. – 308 с.
378. Николин А., свящ. Церковь и государство (История правовых отношений) / А. Николин, священник. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.
379. Оглобин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглобин. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
380. Оглобин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / [Винар Л. (ред.), Українське історичне товариство; Українська вільна академія наук у США, історична секція]. – Нью-Йорк–Торонто, 1995. – 419 с.
381. Одинцов М. И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М. И. Одинцов // На пути к свободе совести / [сост. и общ. ред. Д. Е. Фурмана и о. Марка (Смирнова)]. – М.: Прогресс, 1989. – 496 с.
382. Одинцов М. Государство и церковь (История взаимоотношений: 1917–1938 гг.) / М. Одинцов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
383. Одинцов М. Русская Православная Церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом / М. Одинцов. – М.: ЦИНО, 2001. – 312 с.

384. Паклен Р. «Біла книга»: національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму. На основі автентичних урядових советських даних / Р. Паклен – Б. М.: Український політик, Б.р. – 220 с.
385. Пастернак Є. Україна під большевиками (1919-1939): Спроба історичної студії / Є. Пастернак. – Торонто: Євшан-зілля, 1979. – 314 с.
386. Пащенко В. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. / В. Пащенко. – К., 1993. – 188 с.
387. Пащенко В. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20 – 30-х років / В. Пащенко. – К., 1994. – 294 с.
388. Пащенко В. Християнство і культура: Історія, традиції і сучасність / В. Пащенко. – Полтава, 1998. – 181 с.
389. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.
390. Персиц М. Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР (1917–1919) / М. Персиц. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 198 с.
391. По этапам развития атеизма в СССР. – Л.: Наука, 1967. – 331 с.
392. Полонська-Василенко Н. Історія України: [у 2 т.] / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року. – 3-є вид. – 1995. – 608 с.
393. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: АртЕк, 1999. – 728 с.
394. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
395. Поспеловский Д.В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР: Учебное пособие. – М.: Библийско-Богословский ин-т Св. апостола Андрея, 1996. – 408 с.
396. Проти релігійного побуту. Вид. 2-е, доп. – Харків: Держвидав, 1930. – 106 с.

397. Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви 1917–1945 / Л. Регельсон. – Париж: YMKA-Press, 1977. – 631 с.
398. Рекка Ю. Свобода совести в СССР / Ю. Рекка. – Пермь, 1958. – 67 с.
399. Розенбаум Ю. Советское государство и церковь / Ю. Розенбаум. – М.: Наука, 1985. – 173 с.
400. Российская Церковь в годы революции (1917-1918): Сборник / [Одинцов М. (подгот.)]. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – 272 с.
401. Ростовцев А. Под маской религии против пятилетки. Церковь и государство на фронте вредительства / А. Ростовцев. – Л.: ОГИЗ, Прибой, 1931. – 48 с.
402. Рудинский Ф. Свобода совести в СССР / Ф. Рудинский. – М., 1961. – 85 с.
403. Русское православие: вехи истории / [науч. ред. А. И. Клибанов]. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
404. Савельев С. Бог и комиссары / С. Савельев // Религия и демократия. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1993. – С. 164-216.
405. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект / НАН України. Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Григорія Сковороди НАНУ. Кафедра соціальних дисциплін Академії муніципального управління / О. Саган. – К.: Світ Знань, 2001. – 255 с.
406. Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма / Ю. Самойлович. – М.: ГАИЗ, 1932. – 124 с.
407. Самыгин С., Нечипуренко В., Полонская И. Религиоведение: социология и психология религии / С. Самыгин, В. Нечипуренко, И. Полонская. – Ростов-на-Дону: Феликс, 1996. – 588 с.
408. Силантьев В. Большевики и Православная церковь в Украине в 20-е гг. / В. Силантьев. – Харьков: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. – 232 с.

409. Славинский М. Национально-государственная проблема в СССР / *Bibl. du Comité d'Amiteé des Peuples du Caucase, du Turkestan et de l'Ukraine* / М. Славинский. – Paris, 1938. – 75 с.
410. Слободянюк П. Українська Церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового. – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2000. – 266 с.
411. Советская Украина за 20 лет / АН УССР. Институт экономики. – М.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1938. – 111 с.
412. Соколовський О. Церква Христова 1920–1940: Переслідування християн в СРСР / О. Соколовський. – К.: Кайрос, 1999. – 338 с.
413. Соловей Д. Голгота України. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною / Д. Соловей. – Вінніпег, 1953. – 288 с.
414. Спутник антирелигиозника. – М.: Госантирелигиозное издательство, 1939. – 335 с.
415. Степанов И. Религия, духовенство, его доходы, проклятия и благословения / И. Степанов. – М. – Пг.: Коммунист, 1918. – 112 с.
416. Стоколос Н. Українізація православ'я (з історії Православної Церкви у 20 – 30 рр. ХХ століття). – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 52 с.
417. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): [монографія] / Н. Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.
418. Стоцький Я. В. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років.: [монографія] / Ярослав Васильович Стоцький. – К.: ФАТА, ЛТД, 2008. – 510 с.
419. Стратонов И. Русская церковная смута (1921 – 1931) / И. Стратонов. – Берлин: Парабола, 1932. – 205 с.

420. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.) / О. П. Тригуб. – Миколаїв: ТОВ Фірма «Іліон», 2009. – 312 с.
421. Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922 – 39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / О. П. Тригуб. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – 300 с.
422. Українська церква між Сходом і Заходом / [за ред. П. Яроцького]. – К.: Український Центр духовної культури, 1996. – 225 с.
423. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (Доба Української Центральної Ради): навчальний посібник / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
424. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба гетьманату Павла Скоропадського): навчальний посібник / В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
425. Устрялов П. Под знаком революции / П. Устрялов. – Харбин, 1927. – 415 с.
426. Федосеев П. Сталин о религии и борьбе с ней / П. Федосеев. – М.: Гаиз, 1939. – 63 с.
427. Филипович Л. О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Л. О. Филипович. – К.: Світ Знань, 2000. – 333 с.
428. Фолюшняк Ю. Де правда? На тлі українських релігійних відносин / Ю. Фолюшняк. – Станіславів, 1934. – 90 с.
429. Формирование административно-командной системы в 20-30 годы: Сборник статей / РАН Институт рос. истории; [отв. ред. В. Дмитренко]. – М.: ВО «Наука», 1992. – 238 с.
430. Форостюк О. Православная Луганщина в годы гонений и великих испытаний (1917 – 1988 гг.) / О. Форостюк. – Луганск: Редакционно-издательский отдел ЛИВД, 1999. – 119 с.
431. Церковники на службі у капіталістів. Збірник статей. – К.: Молодий більшовик, 1938. – 194 с.

432. Цыпин В. прот. Русская Православная Церковь. 1917–1997 / В. Цыпин, протоиерей. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 831 с.
433. Цыпин В. прот. Церковное право: учебное пособие / В. Цыпин, протоиерей. – М.: Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.
434. Цыпин В. прот. Церковь и её взаимоотношения с государством // Русская Православная Церковь и право: комментарий / [отв. ред. М. В. Ильчев]. – М.: Изд-во БЕК, 1999. – 227 с.
435. Чудновский М. Политическая роль церковников и сектантов в СССР / М. Чудновский. – М.: Изд-во «Безбожник», 1930. – 112 с.
436. Шафаревич И. Законодательство о религии в СССР: Доклад Комитету прав человека / И. Шафаревич. – Париж.: YMKA-Press, 1973. – 187 с.
437. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. – К., 2000. – 532 с.
438. Шишкин А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви / А. Шишкин – Казань, 1970. – 236 с.
439. Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 годах) / М. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 400 с.
440. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – К.: Криниця, 1999. – 324 с.
441. Яковенко Д. Высшие органы государственной власти Украинской ССР в условиях строительства социализма (1917 – 1937 гг.) / Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел МВД СССР / Д. Яковенко – К., 1975. – 118 с.
442. Ярославський Е. Вибрані антирелігійні статті / Е. Ярославський. – К.: Держполітвидав, 1958. – 191 с.

7. СТАТТІ

443. Бабенко Л. Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Людмила Бабенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – 2004 . – № 1-2. – С. 410-428.
444. Бабенко Л. Л. Митрополит Володимир (В. О. Романюк): етапи конфлікту з радянською політичною системою / Людмила Леонідівна Бабенко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31. – С. 175-188.
445. Бабенко Л. Репресії служителів церкви під час «великого терору» (на матеріалах Полтавської області) / Людмила Бабенко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2007. – Вип. 34. – С. 340-354.
446. Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи / Людмила Бабенко // Філософські обрії. – 2010. – № 24. – С. 222-235.
447. Бабенко Л. Л. Механізми та особливості ліквідації православних монастирів в Україні 1920-х рр. / Людмила Бабенко // Гуржіївські історичні читання: Збірник наук. праць. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – С. 168-170.
448. Бабенко Л. Л. «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920 – 1930-х рр. / Людмила Бабенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – № 1 (38), 2012 / Київ, Харків: Права людини, 2013. – С. 333-350.
449. Балух В. Еволюція державно-церковних відносин у Київській Русі з кінця X до першої половини XIII ст. / Василь Балух // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – № 1-2 (13-14). – С. 33-40.

450. Балух В. Формування організаційної структури Християнської Церкви у III на початку IV ст. / Василь Балух // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. – № 3-4 (11-12). – С. 91-97.
451. Бережко К. Церковно-державні відносини в радянський час / Костянтин Бережко // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 168-175.
452. Бернацький В. Антирадянські настрої населення Волино-Житомирського регіону у релігійних виявах 1930-х рр. / В. Бернацький // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Випуск 22. – Рівне: РДГУ, 2011. – С. 76-78.
453. Бистрицька Е. В. Політика радянської влади щодо Римо-Католицької Церкви в 1920 – 1930-х рр. / Елла Володимирівна Бистрицька // Історія релігії в Україні і світі: Збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – Вип. 3. – С. 17-32.
454. Бистрицька Е. Участь міжнародних організацій у подоланні голоду на території України і Росії у 1921 – 1923 рр. / Елла Бистрицька // Наукові записки: Серія «Історія». – 2013. – С. 123-126.
455. Білан Г. Репресії в Церкві 1937-1938 років: міф про фашистську змову / Ганна Білан // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 176-188.
456. Бліхар В. Соціально-філософська інтерпретація державно-церковних відносин / В'ячеслав Бліхар // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Випуск IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / [за загальною ред. О. Береговського (гол. ред.), к. і. н. С. Побуцького, д. філос. н. С. Кияка, В. Дідуха та ін.]. – Галич; Івано-Франківськ; Київ, 2011. – С. 131-137.

457. Венгер А. Політика стосовно Православної церкви в перші роки існування Другої Речі Посполитої (1918-1920-ті рр.) / А. Венгер // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 231-238.
458. Владиченко Л. Державний орган у справах релігій в Україні періоду Радянського Союзу (1919-1991) / Л. Владиченко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 246-254.
459. Гордієнко В. Тоталітаризм і релігія / В'ячеслав Гордієнко // Університет. – 2009. – № 5. – С. 57-62.
460. Горяча М. Релігія в політиці українських урядів 1917-1920 років (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія) / М. Горяча // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії / [за ред. о. Бориса Гудзяка, Ігора Скочиляса та Олега Турія]. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – Число 3. – 570 с.
461. Демидович Л. Конфіскація церковних цінностей на боротьбу з голодом 1921 – 1922 рр. в радянській Росії / Л. Демидович // Пам'ять століть. – 2005. – № 3-4. – С. 269-278.
462. Дерман І. П. Релігійне життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-их років ХХ століття / І. П. Дерман // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 21. – Рівне: О. Зень, 2011. – С. 82-91.
463. Дудка Л. Спілка войовничих безвірників у виконанні завдань «культурно-масового фронту» / Лариса Дудка // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 371-379.
464. Дудка Л. Журнал «Безвірник» у системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920-1930-х роках / Лариса Дудка // Історія релігій в Україні:

- науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 336-341.
465. Дяків В. Аспекти дослідження народної релігійності в підрадянській Україні 1920-1930-х років / В. Дяків // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 341-350.
466. Євсєєва Т. Соціальна доктрина Церкви як чинник конфлікту між християнським та комуністичним світоглядом / Тетяна Євсєєва // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 379-385.
467. Жилюк С. І. Українська автокефальна православна церква на Житомирщині в 20-х роках / Сергій Іванович Жилюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Випуск 2. – Рівне: РДГУ, 2001. – С. 52-57.
468. Завальнюк К., Стецюк Т. Релігійні «чудеса» на Поділлі (20-ті роки ХХ століття) / Костянтин Завальнюк, Тетяна Стецюк // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 409-418.
469. Зінченко А. Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? / А. Л. Зінченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 104-114.
470. Ігнатуша О. Українська автокефальна церква / О. Ігнатуша, Ф. Турченко // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166-175.
471. Ігнатуша О. Українська автокефальна православна церква в умовах наростання адміністративно-політичного тиску (1921-1930 рр.) / Олександр Ігнатуша // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного відродження

- України» (жовтень 1991 р.): Тези доп. та повід. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 359-361.
472. Ігнатуша О. Православні Церкви в Україні у 20-х роках ХХ століття та взаємини між ними / О. Ігнатуша // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. – К.: Логос, 1997. – С 87–113.
473. Ігнатуша О. До питання про становище православних конфесій на Півдні України в 20–30-х рр. ХХ ст. (соціально-політичний аспект) / Олександр Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗДУ, 2000. – Вип. ІХ. – С. 98-122.
474. Ігнатуша О. Православні церкви України в контексті їх видавничої діяльності: 20-і рр. ХХ ст. / Олександр Ігнатуша // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – Т. 7. – С. 549-568.
475. Ігнатуша О. Історичний поступ українського православ'я: пошук нової парадигми / Олександр Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗДУ, 2001. – Вип. ХІІІ. – С. 40-65.
476. Ігнатуша О. До характеристики архівних джерел з історії православної церкви та міжцерковних відносин в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. / Олександр Ігнатуша // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 60-69.
477. Ігнатуша О. Чому розкололось православ'я України? (Характер конфліктів 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.) / Олександр Ігнатуша // Грані. – 2002. – № 1 (21). – С. 79-83.
478. Ігнатуша О. Боротьба держави проти церкви в Україні: кампанії 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігнатуша // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 1 (18). – С. 239-250.

479. Ігнатуша О. Державно-церковні взаємини в Україні 20–30 рр. ХХ ст. у світлі сучасної історіографії / О. Ігнатуша // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 7. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. – С. 44-50.
480. Ігнатуша О. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігнатуша // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МГДУ ім. Петра Могили, 2003. – Т. 26. – Історичні науки. – Вип. 13. – С. 92-98.
481. Ігнатуша О. Руйнація конфесійної мережі в Україні 20 – 30-х років ХХ ст.: реалізація проекту безрелігійного суспільства / Олександр Ігнатуша // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2003. – № 10. – С. 31-36.
482. Ігнатуша О. Спілка воєвничих безвірників України (1926–1941 рр.): продукт і знаряддя модернізації по-сталінськи / Олександр Ігнатуша // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 53-56.
483. Ігнатуша О. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави / Олександр Ігнатуша // Сумська старовина. – 2003. – № XI – XII. – С. 80-84.
484. Ігнатуша О. Національна церква чи інтернаціональне безвір'я: суперечні тенденції новоєвропейського розвитку (перша третина ХХ ст.) / Олександр Ігнатуша // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: ЗАТ «Видавничий дім «ДЕМІД»», 2003. – Вип. 8. – С. 449-459.
485. Ігнатуша О. Європейські орієнтири українського православ'я (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Олександр Ігнатуша // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 11. – С. 71-80.
486. Ігнатуша О. Вектори антицерковної політики радянської держави в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігнатуша // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2004. – № 9 (79). – С. 62-69.

487. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920-1930-ті рр.) / Олександр Миколайович Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – №2. – С. 174-190.
488. Ігнатуша О. Модернізація православної церкви в Україні у контексті світових соціокультурних процесів: 20 – 30-ті рр. ХХ ст. / Олександр Ігнатуша // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 460-468.
489. Ігнатуша О. Закриття церков і релігійна свідомість: 20-30-ті рр. ХХ ст. / Олександр Ігнатуша // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – Випуск 1. – С. 75-86.
490. Ігнатуша О. Єпархіальна ланка українського екзархату Російської православної церкви у 20-30-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігнатуша // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; видавництво «Логос», 2011. – Книга I. – С. 413-421.
491. Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х років / Г. Капустян // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 465-476.
492. Киридон А. Православна церква в Україні ХХ ст.: сучасна вітчизняна історіографія проблеми / Алла Киридон // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ОІУМ, 2001. – Т. 7 (9). – С. 710-715.
493. Киридон А. М. Діяльність комісій Української Православної Церкви (1930-1936 роки) / Алла Миколаївна Киридон // Література та культура Полісся. Випуск 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / [відп. редактор і упорядник

- Г. В. Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – С. 159-163.
494. Киридон А. М. Утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин у Радянській Україні (1917-1939 рр.) / Алла Миколаївна Киридон // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Випуск 6. – Рівне: РІС КСУ, 2007. – С. 31-40.
495. Киридон А. Когнітивний дисонанс в умовах утвердження тоталітаризму / Алла Миколаївна Киридон // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – Випуск 1. – С. 87-101.
496. Киридон А. М. Більшовицька держава і Православна церква в Україні (1917-1930-ті роки): стан сучасної вітчизняної історіографії / Алла Миколаївна Киридон // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Випуск 19. – Рівне: РДГУ, 2010. – С. 59-67.
497. Киридон А. М. Утвердження комуністичного побуту в суспільстві Радянської України 1920-их років: онтологічний і аксіологічний аспекти / Алла Миколаївна Киридон // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Випуск 19. – Рівне: РДГУ, 2010. – С. 59-67.
498. Киридон А. Декларація Патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (4/17 листопада 1927 року): проекція історіографічна / Алла Миколаївна Киридон // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 431-439.
499. Киридон А. М. Українське державотворення у форматі крос-історичного дослідження / Алла Миколаївна Киридон // Актуальні проблеми

вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 21. – Рівне: О. Зень, 2011. – С. 149-167.

500. Киридон А. М. Релігійно-церковне життя в Україні (1932-1933 рр.) / Алла Миколаївна Киридон // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки». Випуск 13. – Рівне: РІС КСУ, 2012. – С. 51-57.
501. Киридон А. Знекровлена Церква: руйнування культових споруд (1917–1939 рр.) / Алла Миколаївна Киридон // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів III Всеукраїнської наукової конференції / [під. ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К.: Київська православна богословська академія, 2013. – Ч.1. – С. 297-307.
502. Кириленко В. Організація допомоги голодуючим Поволжя в 1920-х рр. (за матеріалами південних губерній України) / В. Кириленко // Аркасівські читання: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (11-12 квітня 2014 р.). – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 169-171.
503. Кузь О. Релігійна ментальність радянської людини / Олег Кузь // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; видавництво «Логос», 2011. – Книга I. – С. 512-520.
504. Кузьменко М. М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах радянської адміністративно-ідеологічної системи в 1918 – на початку 1930-х рр. / М. М. Кузьменко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 2. – С. 138-143.
505. Кукса Н. Православні храми Суботова в часи антирелігійної кампанії 20-30-х років XX століття / Н. Кукса // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів:

- Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 491-496.
506. Кукурудза А. Собороправні механізми в територіальній структурі Обновленської церкви 20-х рр. ХХ ст. / Андрій Кукурудза // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 534-542.
507. Лаврик Г. Право батьків на навчання і виховання дітей відповідно до власних релігійних і світоглядних переконань та його юридична інтерпретація у Радянській Україні 1919-1920-х років / Галина Лаврик // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 542-550.
508. Макарська А. Ставлення до інституту чернецтва православних рухів і конфесій в Радянській Україні у 20-30-ті рр. ХХ ст. / Анна Макарська // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – Випуск 1. – С. 159-166.
509. Макарська А. Зміни в чисельності православних монастирів на території УРСР протягом 20-30-х років ХХ століття / Анна Макарська // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 566-572.
510. Мельникова А. Торжество духовной свободы / А. Мельникова // 50-летие декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» / Труды республиканской научной конференции (г. Гродно, 8-10 февраля 1968 г.). – Минск: Высшая школа, 1969. – С. 108–113.
511. Мельничук І. П. Становище релігійних громад на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалах ДАВО) / І. П. Мельничук // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне»: до 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя

Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 310-314.

512. Місінкевич Л. Л. Політика державного войовничого атеїзму 1920-1930-х рр. та її наслідки / Л. Л. Місінкевич // Регіональний вимір міжконфесійних і державно-церковних відносин. Збірник наукових праць Всеукраїнської наукової конференції (м. Хмельницький, 25 листопада 2010 року) / [за наук. ред. проф. Л. Виговського, А. Колодного та Л. Філіпович]. – Хмельницький, 2011. – С. 39-50.
513. Можарівська І. М. Принципи й напрями виховної роботи в позашкільних закладах Волині – Житомирщини (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.) / І. М. Можарівська // Культурний простір Житомирщини-Волині XIX-XX ст.: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (24 квітня 2012 р., м. Житомир): У 2 т. – Т. 2. – Житомир: Видавець М. Г. Косенко, 2012. – С. 289-294.
514. Ніколіна І. І. Антирелігійна політика радянської влади в загальноосвітній школі УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. / І. І. Ніколіна // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне»: до 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 115-118.
515. Никитенко І., прот. Антикано́нічність «Української автокефальної Православної Церкви» та безблагодатність її «ієрархії» / І. Никитенко, протоієрей // Православний вісник. – 1974. – № 12. – С. 16-20.
516. Овчаренко В. П. Ліквідаційний відділ з відокремлення церкви від держави Наркомату юстиції УСРР: історія утворення та діяльності / В. П. Овчаренко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2011. – № 2. – С. 92-99.
517. Олійник М. Відносини радянської влади і церкви на Поділлі та південно-східній Волині в 20-х роках XX століття (джерелознавчий аспект) / Микола Олійник // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 667-672.

518. Олійник М. Релігійно-конфесійна ситуація в західних районах Подільської губернії за матеріалами «Опису Проскурівської округи 1930 р.» / Микола Олійник // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 644-649.
519. Олійник М. Боротьба влади з «чудесами» та «оновленнями» у Кам'янецькій окрузі на Поділлі (1923 р.) / Микола Олійник // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; видавництво «Логос», 2012. – Книга I. Частина I: Історія. – С. 640-644.
520. Олійник М. П. Допомога жертвам голоду 1921-1923 років на Поділлі / М. П. Олійник // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIV. – С. 93-96.
521. Пащенко В. О. Церковна контрреволюція: вигадка ДПУ – НКВС / В. О. Пащенко // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 89-94.
522. Піциль О., Заглада О., Крук З. Деякі аспекти репресивної політики більшовизму щодо релігії, Церкви та творчої інтелігенції у 20-30 роках ХХ століття / О. Піциль, О. Заглада, З. Крук // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 696-701.
523. Подофёров С. Ленинский декрет «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» и социалистический демократизм / С. Подофёров // 50-летие декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». Труды республиканской научной конференции. (г. Гродно, 8-10 февраля 1968 г.). – Минск: Высшая школа, 1969. – С. 108-113.
524. Преловська І. Другий Всеукраїнський Православний Собор 17–30 жовтня 1927 року: «Собор самопізнання» Української Автокефальної Православної Церкви / І. Преловська // Історія релігій в Україні.

- Науковий щорічник. [Праці XVII-ї міжнародної наукової конференції, м. Львів, 14–17 травня 2007 р.] – Львів: Логос, 2007. – Т.1. – С. 748-755.
525. Преловська І. Процес «Спілки визволення України» 1930 р.: анатомія процесу розгортання політики насильства проти віри в УРСР / Ірина Преловська // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга І. – С. 701-708.
526. Преловська І. Огляд джерел Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. / Ірина Преловська // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; видавництво «Логос», 2011. – Книга І. – С. 406-412.
527. Продивус С. Р. Церква в контексті українського державного будівництва 1917-1919 років / С. Р. Продивус // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 22 / [відп. ред. Н. Ф. Гнатюк]. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка»», 2006. – С. 163-170.
528. Расторгуєва Н. В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду 1921 – 1922 рр. / Н. В. Расторгуєва // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 89-89.
529. Рибачук М. Моделі державно-церковних відносин в Україні в контексті державотворчого процесу / Микола Рибачук // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Випуск IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / [за загальною ред. О. Береговського (гол. ред.), к. і. н. С. Побуцького, д. філос. н. С. Кияка, В. Дідуха та ін.]. – Галич; Івано-Франківськ; Київ, 2011. – С. 26-30.
530. Рига Д. До питання про вилучення церковних дзвонів у Чернігові станом на 1929 – 1930 р. / Д. Рига // Ніжинська старовина. – 2013. – Вип. 16. – С. 30-32.
531. Росовський В. Спілка войовничих безвірників та її польська секція в боротьбі проти Римо-Католицької Церкви на Поділлі (20-30-ті роки ХХ

- століття) / В. Росовський // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 714-722.
532. Савчук Т. Зовнішній вигляд православного духовенства в період комуністичної періодизації / Т. Савчук // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 722-728.
533. Савчук Т. Архівно-слідчі справи як джерело дослідження повсякдення православного духовенства в 1920-1930-х рр. / Т. Савчук // Аркасівські читання: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (11-12 квітня 2014 р.). – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 276-278.
534. Смирнова І. Репресії проти служителів релігійного культу в Донецькій області в 1937-1938 рр. / Ірина Смирнова // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 815-822.
535. Соловій М. Доля УАПЦ Василя Липківського // Липківський В., митр. Відродження Церкви в Україні / М. Соловій. – Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1959. – С. 243-265.
536. Стародуб А. «Нічийний» Собор (1918 року) / Андрій Стародуб // Людина і світ. – 2001. – № 7. – С. 30-33.
537. Стародуб А. До питання про кількісний склад учасників Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. / Андрій Стародуб // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; видавництво «Логос», 2011. – Книга I. – С. 399-406.
538. Стародуб А. Всеукраїнська православна церковна рада: персональний склад та обставини припинення участі в роботі Всеукраїнського собору 1918 р. / Андрій Стародуб // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Інститут

- релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; видавництво «Логос», 2012. – Книга I. Частина I: Історія. – С. 517-530.
539. Стоцький Я. Активізація боротьби з релігією в Західній Україні у 1960 – 1964 рр. / Ярослав Стоцький // Мандрівець. – 2008. – № 3 (74). – С. 47 – 54.
540. Стоцький Я. Фіаско пошуків компромісу римо - і греко - католицьких церков із більшовицькою владою / Ярослав Стоцький // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 47. – С. 128 – 138.
541. Стоцький Я. Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954-1959 рр.) / Ярослав Стоцький // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – 2008. – Вип. 35. – С. 221-241.
542. Стоцький Я. Наступ державної влади на РПЦ у Івано-Франківській (Станіславській) області в хрущовський період / Ярослав Стоцький // Мандрівець. – 2009. – № 1 (79). – С. 45-51.
543. Суліменко О. Історія становлення, занепаду та відродження однієї з церков на Житомирщині (на прикладі с. Забріддя Черняхівського району Житомирської області) / О. Суліменко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 794-798.
544. Татарченко О. Б. Агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921-1923 років на території Херсонської та Одеської єпархій / О. Б. Татарченко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – 2008. – Т. 96. – Вип. 83: Історія. – С. 217-220.
545. Татарченко О. Б. Кампанія зняття церковних дзвонів на території Херсонської та Одеської єпархій у другій половині 20-х років ХХ ст. / О. Б. Татарченко // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 73-76.

546. Тригуб О. Розкол РПЦ на Миколаївщині (1922-1932 рр.) / О. Тригуб // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 874- 884.
547. Тригуб О. Антирелігійна комісія в Україні (1922–1929 років): регіональний аспект / О. Тригуб // Держава і церква в Україні за радянської доби: Збірник наукових статей за матеріалами II-ої Всеукраїнської церковної конференції. – Полтава : [б. в.], 2007. – С. 147-152.
548. Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922 – 1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / О. Тригуб. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 133-151.
549. Тригуб О. Обновленська церква в Україні 1930-х років / О. Тригуб // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Львівський музей історії релігії; видавництво «Логос», 2010. – Книга I. – С. 818-825.
550. Турій О. Між «симфонією» та «гармонією»: держава і Церква в Україні у пошуках моделі взаємин / Олег Турій // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Випуск IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / [за загальною ред. О. Береговського (гол. ред.), к. і. н. С. Побуцького, д. філос. н. С. Кияка, В. Дідуха та ін.]. – Галич; Івано-Франківськ; Київ, 2011. – С. 38-39.
551. Фесенко А. Державно-церковні відносини у 1920-х рр.: на матеріалах Донецького регіону / Андрій Фесенко // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 73-83.
552. Фесенко А. М. Організаційне оформлення радянських органів антирелігійної пропаганди в Донбасі / Андрій Миколайович Фесенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 3. – С. 129-134.
553. Цвірова Т. Виховна робота в позашкільних закладах України (20 – 40 роки ХХ ст.) / Т. Цвірова // Позашкільна освіта та виховання. – 2006. – № 1. – С. 70-74.

554. Чердаков О. Этапы формирования НКВД / О. Чердаков // Право и политика. – 2001. – № 10. – С. 115-118.
555. Шаповал Л. Державно-релігійні взаємини в Україні періоду нової економічної політики (1921-1928 рр.) / Лариса Шаповал // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Випуск IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / [за загальною ред. О. Береговського (гол. ред.), к. і. н. С. Побуцького, д. філос. н. С. Кияка, В. Дідуха та ін.]. – Галич; Івано-Франківськ; Київ, 2011. – С. 89-99.
556. Щербакова О. М. Голод 1921-1923 років і вилучення церковних цінностей / Ольга Миколаївна Щербакова // Наукові праці. Том 74. Випуск 61. – С. 40-43.
557. Щербань М. Радянські ідейно-ідеологічні рудименти у сфері державно-церковних відносин: суть, принципи та механізми подолання / Микола Щербань // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К.: ПП «Видавництво «Гілея», 2014. – Вип. 87 (8). – С. 61-65.
558. Яковенко А. Особливості релігієзнавчої інтеріоризації категорії «свобода совісті» у державно-церковних відносинах / Анатолій Яковенко // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Випуск IV: Державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи / [за загальною ред. О. Береговського (гол. ред.), к. і. н. С. Побуцького, д. філос. н. С. Кияка, В. Дідуха та ін.]. – Галич; Івано-Франківськ; Київ, 2011. – С. 40-45.
559. Яцюк М. Інтитуалізація політичної складової внутрішньоцерковної кризи в Харківській єпархії Українського Екзархату Руської Православної Церкви у 30-х роках ХХ ст. / Микола Яцюк // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; видавництво «Логос», 2012. – Книга I. Частина I: Історія. – С. 645-654.

560. Bociurkiw B. Ukrainian Churches under Soviet Rule: two case studies. – Cambridge, Massachusetts: Ukrainian studies fund Harvard University, 1984. – 132 p.
561. Sciborsky M. Ukraine and Russia: A survey of Soviet Russia's twenty-year occupation of Eastern Ukraine / M. Sciborsky / [transl. from the Ukrainian by S. Davidowych]. – N. Y.: The organization for the rebirth of Ukraine; Wash.: Ukr. Bureau, 1940. – 93 p.
562. Shcherban M. Specificity of ideological transformation of the soviet society in the 20–30's of the twentieth century / M. Shcherban // Modern Science – Moderní věda. – Praha. – České Republika, Nemoros. – 2014. – № 4. – P. 112-118.

ДОДАТКИ

Відомість
про православних священно- і церковнослужителів,
котрі зреклися свого сану і служіння у релігійних громадах, по губерніях УСРР.
(період 1924–1929 рр.)

№ п/п	Губернія	Священиків	Дияконів	Псаломщиків	Всього
1	Волинська	113	14	147	274
2	Чернігівська	49	3	36	88
3	Полтавська	14	1	24	39
4	Одеська	24	2	16	42
5	Катеринославська	17	1	28	46
6	Подільська	22	4	39	65
7	Київська	91	18	116	225
8	Харківська	13	3	27	43
9	Донецька	7	2	19	28
	Всього	350	48	432	850

ЦДАВОУ: Фонд 5; опис 2; справа 252, арк. 122

Відомість
про кількість монастирів, існуючих і закритих, і число ченців та черниць
на території УСРР станом на 1.09.1928 р.

№ п/ п	Округ	Кількість монастирів		Кількість монахів, що перебували в монастирі							
		Існуючих	Закритих	ченців / вік				Черниць / вік			
				до 25 років	25-35 років	35-50 років	50 і більше років	до 25 років	25-35 років	35-50 років	50 і більше років
1	Артемівський	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
2	Бердичівський	—	3	—	—	—	2	—	—	1	15
3	Білоцерківський	—	1	—	—	—	2	—	—	55	26
4	Волинський	—	2	—	—	2	1	—	—	2	—
5	Вінницький	1	2	—	—	—	—	20	21	97	102
6	Глухівський	—	7	—	4	10	25	—	10	15	54
7	Дніпропетровський	3	1	—	3	2	5	5	55	114	113
8	Зінов'ївський	—	1	—	—	—	—	—	1	4	3
9	Київський	2	18	4	25	226	443	12	33	120	315
10	Куп'янський	—	1	—	—	2	1	7	7	149	82
11	Конотопський	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Кременчуцький	1	2	—	5	12	19	3	46	137	182
13	Коростенський	—	2	2	1	4	1	7	19	38	10
14	Лучанський	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
15	Лубенський	—	1	—	2	11	8	—	1	1	—
16	Мелітопольський	—	2	—	—	3	—	—	—	—	—
17	Ніжинський	1	1	1	3	2	4	4	10	21	30
18	Одеський	—	7	—	—	4	—	—	19	38	10
19	Прилуцький	—	2	—	1	6	15	16	84	117	154
20	Проскурівський	—	4	1	—	1	9	1	12	27	32
21	Полтавський	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
22	Первомайський	—	2	—	1	5	4	—	—	—	—
23	Сумський	—	3	—	1	9	3	—	4	52	5
24	Тулчинський	—	4	6	8	4	39	4	17	15	43
25	Уманський	—	4	—	7	13	14	—	—	—	—
26	Херсонський	—	3	—	—	—	2	—	19	73	64
27	Шевченківський	1	10	5	7	47	69	45	101	217	202
28	Чернігівський	—	3	—	—	5	8	—	—	—	—
29	Шепетівський	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
30	АМССР	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом		9	94	19	68	378	684	124	473	1265	1454
Всього		103		1149				3316			

Відомість

про кількість священно- і церковнослужителів, що відмовились від свого сану і служіння релігійним громадам (з 1.01.1925 р. по 1.01.1926 р.)

№ п/п	Назва округи	Синодані громади				Старо-слов'янські громади				Соборно-єпископські громади				Громади ДХЦ				Громади УАПЦ				Всього
		єпископи	священники	диякони	дяки	єпископи	священники	диякони	дяки	єпископи	священники	диякони	дяки	єпископи	священники	диякони	дяки	єпископи	священники	диякони	дяки	
1	Білоцерківська					2									1						1	4
2	Ніжинська					1												2				3
3	Полтавська					1													2			
4	Шепетівська		7	15	44																	66
5	Катеринославська																			2		2
6	Старобільська		11	4	7	2		1														25
7	Волинська				1	4	1	5									1					12
8	Миколаївська						1	1														2
9	Лубенська					1													1			2
10	Харківська		4	2	2					1												9
11	Кам'янецька		1		1													2				4
12	Київська					10	3	6										5	4	9		37
13	Коростенська						1	1														2
14	Артемівська					1		1														2
15	Маріупольська		1																			1
16	Могилівська		2		1	1																4
17	Першотравенська				1			1														2
18	Сталінська							1														1
19	Уманська					7	2	7										14	3	3		36
20	Черкаська					1																2
21	Бердичівська		1	1																	1	3
Всього			27	22	57		31	8	24		1				1		1	23	12	14		219

Відомість
про кількість церковно- і священнослужителів,
що відмовилися від сану і служіння релігійним громадам
по православних конфесіях в УСРР
(з 1.01.1926 р. по 1.03.1927 р.)

№ п/п	Назва конфесії	Сан, якого зрікся				Всього
		єпископ	священик	диякон	дяк	
1	Старослов'янська	—	16	3	17	36
2	Синодальна	—	3	2	7	12
3	Автокефальна	1	20	1	1	23
4	ДХЦ	—	1	—	—	1
5	Соборно- єпископська	—	—	—	2	2
Разом		1	40	6	27	74

ЦДАВОУ: Фонд 5; опис 3; справа 399; арк. 6

Відомість
про кількість релігійних громад усіх віросповідань
і кількість їх членів в УСРР.
(станом на 1.01.1928 р.)

№ п/п	Назва конфесії	Кількість громад	Кількість членів	Кількість жінок	Кількість чоловіків
1	Старослов'янська	5287	4341247	2319988	2021259
2	Синодальна	1841	1376285	734031	64254
3	Автокефальна	1090	728351	385542	34809
4	ДХЦ	61	38846	19837	19009
5	Соборно-єпископська	381	268636	142249	126387
6	Єдиновірча	16	17106	9487	7619
7	Старообрядча (попівці)	101	25219	13374	11845
8	Старообрядча (безпопівці)	16	2288	1232	1056
9	Старослов'янська (греки)	1	50	5	45
10	Римо-католицька (поляки)	284	166628	86198	80430
11	Римо-католицька (німці)	5	1510	855	656
12	Римо-католицька (французи)	1	50	45	5
13	Римо-католицька (українці)	2	122	55	67
14	Лютеранська (німці)	188	62928	32825	30103
15	Лютеранська (чехи)	1	76	38	38
16	Лютеранська (шведи)	1	407	218	189
17	Юдейська	1076	124264	49060	75204
18	Караїмська	8	476	274	202
19	Арм'ян-григоріанців	5	864	465	399
20	Магометанська	2	664	313	351

ЦДАВОУ: Фонд 5; опис 3; справа 1064, арк. 3.

Хронологічний перелік
основних законодавчих актів радянської влади,
котрими регулювалися відносини держави і Церкви
в період 1917-1939 років

1. Декрет II Всеросійського з'їзду Рад про землю (26 жовтня (8 листопада) 1917 р.). – П. 2.
2. Декрет ВЦВК і РНК про громадянський шлюб, про дітей і про ведення книг актів громадянського стану (18 (31) грудня 1917 р.). – п. 13-14.
3. Наказ Народного Комісаріату державного опікування про припинення видачі коштів на утримання церков, каплиць, священнослужителів, законовчителів і на відправу церковних обрядів. (20 січня (2 лютого) 1918 р.).
4. Декрет Ради Народних Комісарів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (23 січня (5 лютого) 1918 р.).
5. Постанова Народного Комісаріату освіти про ліквідацію посад законовчителів усіх віросповідань (4 (17) лютого 1918 р.).
6. Постанова Державної комісії у справах освіти про світську школу (18 лютого 1918 р.).
7. Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право. (жовтень 1918 р.). – П. 52.
8. Циркуляр з питання про відокремлення церкви від держави. (грудень 1918 р.).
9. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України про відокремлення церкви від держави та школи від церкви (січень 1919 р.).
10. Постанова Народного Комісаріату освіти про релігійні обряди і викладання «закону божого» в Радянській українській школі (4 лютого 1919 р.).
11. Постанова Народного Комісаріату освіти про духовні училища і семінарії (15 лютого 1919 р.).
12. Декрет Ради Народних Комісарів України про громадянський шлюб і про ведення книг актів громадянського стану (20 лютого 1919 р.).

13. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (10 березня 1919 р.). – Розділ 3, п. 23.
14. Постанова Народного Комісаріату освіти про вилучення з приміщень вищих шкіл республіки символів релігійних культів і про необов'язковість викладання предметів релігійного характеру (11 квітня 1919 р.).
15. Декрет Ради Народних Комісарів УСРР про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення (17 травня 1919 р.).
16. Про ліквідацію мощей (серпень 1920 р.).
17. Постанова ВУЦВК про введення в дію Кодексу законів про народну освіту. – § 2, 15, 27–32. (22 листопада 1922 р.).
18. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про передачу церковних цінностей у Фонд допомоги голодуючим (8 березня 1922 р.).
19. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври за історично-культурний державний заповідник і про перетворення її на всеукраїнське музейне містечко (29 вересня 1926 р.).
20. Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки, прийнята XI Всеукраїнським з'їздом Рад (15 травня 1929 р.). – Розділ I, п. 5, 8.
21. Постанова XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів про стан і перспективи культурного будівництва (15 травня 1929 р.).
22. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, прийнята VIII Надзвичайним з'їздом Рад (5 грудня 1936 р.). – Стаття 124.
23. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937 р.). – Стаття 104.